

ĐORĐE VUKOVIĆ

DRUŠTVO U SUMRAKU

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

Đorđe Vuković

DRUŠTVO U SUMRAKU
Ogledi iz političke kulture

Sarajevo, 2019. godine

Naziv publikacije: Društvo u sumraku – Ogledi iz političke kulture

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autor: Đorđe Vuković

Recezenti: Bojan Vranić (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu)
i Vlade Simović (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci)

Za izdavača: Peter Hurrelbrink

Lektura: Mirjana Janjetović

DTP: Aleksandar Aničić

Štampa: Amosgraf Sarajevo

Tiraž: 300 primjeraka

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH. Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.75:32(497.6)

VUKOVIĆ, Đorđe
Društvo u sumraku : ogledi iz političke kulture / Đorđe Vuković. - Sarajevo :
Friedrich-Ebert-Stiftung, 2019. - 237 str. ; 21 cm

O autoru: str. 237.

ISBN 978-9958-884-77-1

COBISS.BH-ID 27612678

Đorđe Vuković

Društvo u sumraku

Ogledi iz političke kulture

Sadržaj

Tumaranje za svjetiljkama. Umjesto uvodnog razmatranja	5
1. Svi za jednog, jednom sve: Šta je javni interes i postoji li opšte dobro? ..	7
1. 1. Noćni čuvari privatnih država	10
1. 2. Sloboda unutar opšte volje	14
1. 3. Uzurpirano „u ime naroda“	20
1. 4. Put do dostojanstva	24
2. Glasovi za ropstvo ili slobodu: Politička kompetencija kao ogledalo naroda	33
2. 1. Poznavanje „pravila igre“	35
2. 2. Pismenost za politiku	39
2. 3. Od vrline do obaveze	43
2. 4. Arhipelag građanske svijesti	50
2. 5. Autoritarno političko i kulturno nasljeđe	59
3. Napukline demokratske fasade: Politička participacija i izobličenja ..	65
3. 1. Od „gladijatora“ do „lovine“	68
3. 2. Građanska neposlušnost	73
3. 3. Tragedija i politika	81
4. Politika samoponižavanja: Ekstremizam kao sredstvo i svrha	93
4. 1. Od satanizovanja do istrebljenja	94
4. 2. Maska zla i/li uzica laži	100
4. 3. Proizvodnja varvara	105
4. 4. Nacionalni ključ za rat i mir	111
5. Čuvari idea, najamnici mržnje: Odgovornost intelektualaca u politici	121
5. 1. Čitanje iznutra	124
5. 2. Inflacija korisnih idiota	129
5. 3. Lekcija o otuđenju i diktaturi	133
6. Muzeji sirovih strasti: Hronična kriza kolektivnih identiteta	139
6. 1. Mreža znanja i osjećanja	141
6. 2. Predstave o prošlosti i budućnosti	145
6. 3. Nemoguća država, nemoguća podjela	150
6. 4. Prinudna raspoznavanja	158
6. 5. Politički imaginarijum	163
7. Gdje su meci koje ispališe preci? Svjetlost istine unositi u prošlost ...	169
7. 1. Rodoslovi iskustava	173
7. 2. Podruštvljavanje pamćenja	178
7. 3. Fabrika „S koljenja na koljeno“.....	193
7. 4. Filtriranje izvora	199
8. Skladišta laži, suza i bijesa: Pogledamo li se u oči, u ogledalo, u sutra	203
8. 1. Arheologija svijesti	205
8. 2. Traumatični tragovi	214
8. 3. Uzaludna izvinjenja	220
8. 4. Eho haških presuda	225
8. 5. Zaključani u istoriji	229
O autoru	237

TUMARANJE ZA SVJETILJKAMA

Umjesto uvodnog razmatranja

Sumrak je vrijeme kada je otežano i čitanje i pisanje, kada se malo šta ili vrlo slabo može vidjeti, a pogledi brzo i olako izgube. Sunce je već odavno na zalasku, a noć se još nije sasvim zacrnila. Prekasno je za prirodnu, a prerano za vještačku svjetlost.

Pojedinci možda i imaju mogućnost kakvog-takvog izbora. Ako im je zbog neplaćenih računa ili kvara na instalacijama isključena struja, mogu da izađu napolje, da se okupe oko fenjera ili svijeće, da legnu u krevet i pričaju bajke za uspavljanje, nostalgično sanjare o ličnim ili kolektivnim najsunčanijim trenucima, ali društva koja se zateknu u sumraku nemaju mnogo alternativa! Njima se vrijeme drugačije računa, sporije protiče, dani i noći neplanski smjenjuju, a nagomilani računi, kvarovi na instalacijama i bajke za djecu i odrasle natkriljuju noći koje se teško razdanjuju i osvjetljavaju...

Desetkovana i dezorijentisana gomila na opustošenoj i osiromašenoj zemlji rijetko ko će i da nazove društvom. Vrijednosti koje su poznavali istrošile su se i izobličile, ali ipak nisu posve nestale. One još svijetle unutar i među pojedincima, u njihovim privatnim moralima i individualnim sjećanjima, ali ih drugi više gotovo i ne vide, jer su opkoljene mračnim ljudima i još mračnijim pogledima, dok najglasniji iz mase odvraćaju pažnju na suprotnu stranu, tamo gdje svjetlost novih vrijednosti nije ustanovljena, već tama nastoji da se predstavi i ustoliči kao fenjer koji može da odmijeni sunce!

Sumrak je i ono poprište svakodnevice i istorije sa kojeg se većini pričinjava da je rat završen, iako mir nije ni na vidiku, gdje su pobjede otrovne i porazne, a

poniženja i porazi proslavljuju kao pobjede, gdje se oplakuju i sahranjuju živi, dok se mrtvi uče da hodaju, stražare i odlučuju kuda i kako dalje.

U sumraku se razaznaju samo konture ljudi. Linije sudaranja svjetlosti iznutra i mraka spolja. Ili obrnuto. Kao tanke niti suočavanja ljubavi i mržnje, straha i nade, harmonije unutrašnjih neravnoteža sa spoljašnjim neskladom. Sumrak ideja i nagona ispisuje bizarna pravila, kao zarazu širi i omasovljava naučeno neznanje. Ljudi bez prestanka govore ko su i šta su da bi drugi znali gdje su. Da ne bi zaboravili. Svejedno je da li su im oči otvorene ili zatvorene ako ne mogu da budu sigurni ko je oko njih prijatelj, ko neprijatelj, ni kako bi trebalo da miriše ime zemlje u kojoj nikada neće osvanuti.

Društvo u sumraku tumara naslijepo. Zato se ljudi uzdaju samo u prste, u džepove, u zidove i olovo koje mogu da napipaju, u glasove i ideje koje su najviše puta čuli. Iz nesigurnosti i nepovjerenja u čud tla na kojem se nalaze, u državu, institucije, u druge, u sebe, crnilom duševnog raspoloženja podižu bijele zastave nihilizma, jedu svoje meso, piju vlastitu krv, lome sopstvene kosti, ali među njima ipak još ima onih koji vide svjetlost unutar i između pojedinaca, u privatnim moralima, ličnim načelima, individualnim sjećanjima, u snovima... Neka im se, ako se jednom razdani ili kada se upale svjetla, ova knjiga nađe kao skromni otisak neoivičene i neuhvatljive vjere u svjetlost, kao krik iz sumraka! Socijalnog, političkog, moralnog, intelektualnog, duhovnog...

1) SVI ZA JEDNOG, JEDNOM SVE

Šta je javni interes i postoji li opšte dobro?

Politički i socijalni procesi oko nas odvijaju se toliko ubrzano da ih je ponekad veoma teško i uočiti, zabilježiti, a kamoli razumjeti, kontekstualizovati i pravovremeno objasniti. Iako se ponekad čini da aktuelni događaji postavljaju pred nas uvijek nove izazove, otvaraju fundamentalna pitanja o ljudskoj egzistenciji u novonastalim okolnostima, dovode nas u smutne i maglovite političke situacije, ne znači da se iza svakoga od tih događaja i procesa ne nalaze i već rasvijetljeni fenomeni, stari, poznati uzroci, odavno proživljene nevolje.

Dovoljno je samo da se osvrnemo oko sebe i zagledamo u društveni pejzaž. Da skupimo hrabrosti i zapitamo šta je pred nama, oko nas i u nama? Otkud ova diktatura prostakluka, nemoralna, neznanja? Otkud ovoliko neukrotive mržnje, nasilja, straha, poltronstva, prevara? Kako su raspuštene uzde malograđanštini? Kako se sačuvati od agresije laži i intriga, fizičkog, verbalnog i emocionalnog terora? Gdje je kraj orgijanju korupcije i kriminala, besramnih političkih kalkulacija?

Ovo društvo je lišeno smisla. Narod proživljava agoniju. Nespokojstvo građana pojačava egzodus mladih, nadarenih i obrazovanih ljudi, ličnosti u kojima je prepoznavao uzdanicu, tražio oslonac, gledao zaštitnika, izbavitelja. Sada ih samo nijemo ispraćaju. Redovi pred ambasadama pretvaraju se u pogrome čitavih porodica. Potraga za socijalnom sigurnošću postaje jedina alternativa. Iznuđeni, spasonosni pogledi u tuđinu odgovor su na strah od sutrašnjice. Doživljavamo potpuni poraz poštenja,

vaspitanja, povjerenja, trpeljivosti, srozavanje ljudskosti, pomračenje slobode, stvaralaštva, kritičkog duha.

Na vidjelu je nesposobnost nedodirljivih, nedodirljivost nesposobnih, svemoć ubilačkih poriva, moćno gazdinstvo destruktivne svijesti, teško bolesno društvo, politička patologija, nacionalni polumrak. Ispražnjena država u čije ime je prolivena onolika krv, pretrpljena nepodnošljiva bol, predaje se, priznaje poraz. Samu je sebe porazila, dotukla, obezdušila, obesmisnila. Politički filozof Erik Vajl jednom je zapisao da država iz koje bi njeni građani željeli da istupe nema nikakve šanse da traje dalje.

Nacionalne vođe odavno su prestale da se obaziru na nepravde u društvu, u državama gdje zakoni ne važe za svakoga, čak ih više nerado spominju i u izbornim obećanjima, političkim debatama, stranačkim programima. Čim dođu na vlast, ponašaju se kao da su javni resursi plijen koji samo treba da podijele, kao da raspolažu svim pravima na ono što je zajedničko dobro. Nijedan politički lider nije preuzeo odgovornost i smatrao se krivim zbog toga što njihove partijske kolege, državni službenici, buljuk dokoličara i nesposobnjakovića gomilaju bogatstva, krše zakone, vulgarizuju javni moral, kinje nedužne ljude, gaze njihovo dostojanstvo, kockaju se njihovom budućnošću. Davanje lažnih obećanja, otimačinu i pljačku državne imovine, usurpiranje i zloupotrebu javnih funkcija, ogromna zaduženja, masovni javašluk, oni ne smatraju grijehom, ni pred Bogom u koga se redovno zaklinju, a pogotovo ne pred narodom, pred budućim generacijama. Nemoguće je i zamisliti političara koji istinski shvata i nedvosmisleno pokazuje da poštuje čast i dostojanstvo svakog birača, jer samo tako zaslužuje i potvrđuje i vlastitu čast i dostojanstvo. Naprotiv, na vidjelu je drsko i cinično omalovažavanje svake priče o ljudskim pravima, onoga što se u normalnim državama stavlja na pijedestal i što je najvažniji kriterijum demokratije. Na nju se svi pozivaju, njenim imenom ogrću i

sakrivaju, a u praksi je se odriču, rugaju se, zatiru joj svaki nagoveštaj. Izopačena percepcija produbljuje sveopštu krizu, demotiviše svaku inicijativu. „Sve su države iste dok u njima vlada pravo, a kada pravo nestane sve su države samo velika razbojništva“. Ove Avgustinove riječi nikada i nigdje nisu izgubile aktuelnost.

Istovremeno javnom sferom odzvanja blebetanje o „uzvišenim nacionalnim interesima“, „državnim razlozima“, „istorijskim misijama“, „sudbonosnim trenucima“ i slični pozivi na kolektivnu hipnozu, masovnu paranoju, pokornost! Opet je na sceni uništavanje ličnosti u ime naroda, žrtvovanje pojedinca za državu, usurpiranje značenja pojmova narod i država! I opet sve to uz prećutnu ili otvorenu podršku samih građana, ako se tako uopšte i mogu nazivati stanovnici privatizovanih država. Kao u ona strašna neupokojena vremena, kao među onim mračnim ozloglašenim režimima, pojedinac kao da ne postoji izvan države, izvan nacije, njima je određen, njima je podređen!

Da li smo ikada svjedočili ozbiljnoj raspravi o tome šta je zaista javni interes u Bosni i Hercegovini i ima li ga uopšte? Ili, uže, šta je javni interes u Republici Srpskoj, Federaciji BiH, nekom od kantona, opština, gradova? Šta je javni interes konstitutivnih Srba, Bošnjaka, Hrvata? Postoji li zajednički interes svih? Kako otvoriti i koga uključiti u takvu ozbiljnu raspravu, lišenu dnevnopolitičkih, uskogrudih, nacionalističkih, pseudograđanskih fraza, podlosti, ambicije da se nadmudre i prevare sagovornici? Iz meteža ideja, histerije parola, vrtloga pokliča „u ime naroda“ niže se ista niska pitanja nalik teškim lancima koji sužavaju misli, vezuju srca, okivaju duše, okoštavaju korake. Čeprkanja po političkoj memoriji, medijska spinovanja, izvrstanja utrobe istorijskim iskustvima, da se ne bi slušali i razumjeli drugi. Zar se ne vidi ništa dalje od floskula? Unitarna država? Samostalnost entiteta? Ukidanje ili promjena Dejtonskog

mirovnog sporazuma? Pravo na samoopredjeljenje? Evropske integracije? Ulazak u NATO? Regionalna unija? Čvršći savez sa Hrvatskom? Specijalne i paralelne veze sa Srbijom? Odlučnije okretanje Turskoj, Rusiji ili Vatikanu, pogled ka SAD? Ova i ovakva pitanja već četvrt vijeka uglavnom su izvorište neprekidnih konflikata, dubokih podjela, vječnih sukoba, predizbornih egzibicija, besmislica za teoretičare zavjera, izvoznike magle, scenariste nepostojećih revolucija. Ali, kada se njima dodaju još i potpuno različiti i međusobno suprotstavljeni doživljaji i tumačenja zajedničke istorije, kojima u političkoj svakodnevici manipulišu masovni mediji i zloupotrebljavaju ih nacionalističke elite, zatim ratne traume koje se iznova obnavljaju i održavaju zapjenulom političkom retorikom, sve nalikuje na sporazumno ili dogovorenog neprijateljstvo u čijoj pozadini je mnogima prepoznatljiva samo gola borba za vlast, pozicije i privilegije kao osnovna, a često i jedina preokupacija političkog života u BiH.

1. 1. Noćni čuvari privatnih država

Može li javni interes ikada da postane predana posvećenost zajedničkom dobru, odlučnost za oblikovanje bolje budućnosti, ostvarivanje potpune ravnopravnosti, iskrena briga za zdravlje društva, stanje duha naroda, javni moral, kolektivna borba protiv govora mržnje, nasilja, partijašenja, korupcije u institucijama, razornog populizma? Ko uopšte i na kakav način vodi računa o podizanju samopoštovanja i samopouzdanja građana, vraćanju optimizma mladih generacija, izgradnji i ojačavanju pravne države, demokratske političke kulture, opšte bezbjednosti? Da li neko zaista treba raznovrsnost mišljenja, pluralizam medija, kulturu dijaloga, odgovornost, dostojanstvo, moralni integritet, bolje obrazovanje, razboritost javnosti i javnog mnjenja, požrtvovanje i saosjećajnost

sugrađana, solidarnost komšija? Perspektivnije poslove, veće plate, radnu etiku?

Politika je u svom najuzvišenijem i najplementijem značenju skup različitih aktivnosti kojima je cilj utvrđivanja odluka usmjerenih na opštu dobrobit i koje bi takve postale obavezujuće za cijelo društvo, čime se ostvaruje smisao i potvrđuje jedinstvenost svih građana. Politika je i konkretizacija ideja, opredmećivanje zamisli, institucionalizacija vrijednosnih orijentacija i utemeljenja, angažmani koji su izraženi u značenjima, programi sprovedeni u život, raznorodna djelovanja ili, kako navodi politikolog Čedomir Čupić, „djelatnost usmjerena na osmišljavanje, organizovanje, vođenje i regulisanje zajedničkog života ljudi u skladu sa njihovim potrebama, interesima, predstavama, ciljevima i sredstvima u određenoj zajednici, uz saglasnost svih ili uz potčinjavanje (sa ili bez pristanka)“.

U svakom političkom sistemu, podsjeća nas američki politikolog Gabriel Almond, pojedinci i društvene grupe na određene načine predstavljaju vlastima svoje interese, zahtjeve, potrebe, kandiduju rješavanje lokalnih, regionalnih ili nacionalnih pitanja. Različite su metode artikulacije javnih interesa. Političke partije, interesne grupe, udruženja, sindikati, politička javnost, civilno društvo, različiti subjekti društvenog života pred sobom imaju veliku mrežu mogućnosti – izborne kampanje i izbore, stalni i povremeni politički aktivizam, parlamentarni život, učešće u javnim raspravama, peticije, zagovaranja, masovne proteste, demonstracije, građansku neposlušnost itd. Politički teoretičar Artur Bentli naglašava da je politika borba grupa za ostvarivanje svojih interesa (ne postoje, tvrdi Bentli, grupe bez interesa). Tako on poistovjećuje interes sa djelatnošću, sa ponašanjem grupe. „Društvo je složena cjelina (kompleks) grupa koje ga čine“.

Sintagma *javni interes* odnosi se na interes pojedinca kao člana zajednice od kojeg svi imaju korist. Konstitutivni je element društvene egzistencije i posmatra se kao djelovanje za zajedničko dobro. Javni/opšti/državni interes (eng. *public interest*; njem. *öffentliches Interess*; fr. *intérêt général* itd.) odnosi se na pojmove koji se obično koriste u političkim raspravama o socijalnoj politici kada se želi interes zajednice staviti ispred privatnih interesa.

Određivanje pojma u *Blekvejlovoj enciklopediji političke misli* fokus stavlja na odnos između interesa pojedinca i dobrobiti zajednice: Jedni teoretičari (Džon Rols, Robert Nojzik) daju prednost pojedincu u procjeni interesa, drugi (Čarls Tejlor, Majkl Sandel) u prvi plan ističu opšte dobro prilikom identifikacije i procjene interesa pojedinaca. Pokušaji definisanja javnog interesa često donose pravu zbrku. On je „sve ono što javnost želi znati“, „ostvarivanje želja javnosti kao skupa pojedinaca“, „normativna odanost načelu koji je u njihovom najdubljem interesu“ i slično. Javni interes se određuje kao dobrobit/korist koju ostvaruju svi građani ili ogromna većina građana. Njegovo regulisanje podrazumijeva postojanje „opštег dobra“.

Kako se određuje šta je to opšte ili zajedničko dobro, šta je dobrobit zajednice? Definisanje i ostvarivanje javnog interesa pitanje je svake demokratske države. U njemu su sadržana su još mnoga druga politička i društvena pitanja o tome na koji način se donose odluke, kako se o njima raspravlja, kolika su čija ovlašćenja i odgovornosti, kakva je uloga institucija, masovnih medija, civilnog sektora i slično. Šta je dobrobit koja se očekuje? Kako se dolazi do koristi i u čemu je ona sadržana u lokalnoj, regionalnoj, državnoj, nacionalnoj zajednici? Da li se opšti interes ostvaruje kroz javnu djelatnost za to nadležnih institucija, ustanova, organizacija? Koji su resursi, kakvo je učešće pojedinaca, svakog građanina, stručne javnosti, u ostvarivanju javnog interesa?

U demokratskim državama javni interes je političko obrazovanje građana bez kojeg nema demokratije. To je pitanje tolerancije, podsticanje građana da brinu o javnom interesu. U antičkom dobu pojам korisnosti (važna dimenzija u značenju pojma interes) imao je suštinsku važnost za određivanje najvišeg dobra za zajednicu i pravde (vrline) za pojedinca. Antička ideja slobode značila je učestvovanje u stvaranju vladajuće volje u državi. Javna sfera upravo i nastaje stvaranjem komunikacijskog prostora za građansku diskusiju o zajedničkom interesu. Aristotel je naglašavao da pojedinac lišen svoje javne dimenzije postaje niko i ništa, jer samo građanski život mu omogućuje identitet. Ono što u građanima podstiče osjećaj političke dužnosti, Russo je opisao sjajnom sintagmom „državnograđanska vjeroispovijest“. Ideja grada/države upućuje na javno mjesto gdje građani dogovorom odlučuju o „zajedničkim poslovima“, gospodare uslovima kolektivnog života.

Pojam interesa povezan je sa pojmovima potreba i vrijednosti. Interesi su pokretači, mobilizatori i motivaciona snaga političkih akcija. Sistem vrijednosti značajno utiče na sadržaj interesnih opredjeljenja. Filozof i publicista Žarko Puhovski navodi da je interes politički izražena ili osvještana potreba. Politička praksa je proces neprekidnog ispoljavanja, identifikovanja, artikulisanja različitih interesa. Interes se u političkoj sferi često javlja u prikrivenom obliku. Zbog svoje povezanosti sa sistemom vrijednosti nosi i ideološke sadržaje. Miješaju se objektivna stanja i subjektivne predstave, a kako kaže profesor političkih nauka Vukašin Pavlović, „stepen demokratičnosti nekog političkog sistema može se direktno mjeriti otvorenosću političkih institucija i procesa političkog odlučivanja prema različitim interesima i njihovoј mogućnosti da pod što ravnopravnijim uslovima uđu u političku igru“.

Hana Arent smatrala je politiku najvažnijim oblikom ljudske djelatnosti jer uključuje međusobne odnose jednakih i slobodnih ljudi i tako daje smisao i potvrđuje jedinstvenost svakog pojedinca. Zaista, bez toga je politika lišena smisla, lišena ljudskosti, a tada više i nije politika već razbojništvo, nasilje, avantura. Takva politika ponižava i odbija prosvijećene, humane, moralne i stručne ljude, a privlači kalkulante, prevarante, pustahije, duhovne i verbalne siledžije, korisne idiote.

1. 2. Sloboda unutar opšte volje

Savremene koncepcije interesa razlikuju *objektivističke* (interesi – sredstva) i *subjektivističke* (interesi – ciljevi) koncepcije interesa. Objektivističke koncepcije ističu da je interes nešto što postoji nezavisno od subjekta i njegovih saznanja, dok subjektivističke koncepcije apostrofiraju da su stanje svijesti, osjećaji i želje neodvojivi od psihološke motivacije pojedinca. *Univerzalni* interesi (opšta volja, javni interes) su oni koji su široko prihvaćeni među članovima društva, odnose se na konsenzus i legitimitet, a država uređuje i usklađuje posebne konflikte interesa. *Partikularni* interesi odnose se na praksi da ne postoji jedan ili jedinstveno prihvaćen interes, već grupna borba posebnih interesa.

Jedan od najuticajnijih političkih teoretičara sredine 20. vijeka, Glendon Šubert, ponudio je tri teorije interesa: 1) *Racionalistička* teorija interesa naglašava da su zajedničke vrijednosti javni interesi. Opšti interes određuje se zajedničkim vrijednostima koje dijele svi građani. 2) *Idealističke* teorije interesa odbacuju sebične grupne interese, a političke partije se posmatraju kao nemoralne institucije. 3) *Realističke* teorije interesa na određen način negiraju ideju o jedinstvenom javnom interesu, a politiku smatraju procesom

borbe različitih interesnih grupa. Politička partija ili politička koalicija koja pobijedi na izborima određuje šta je javni interes.

Prema nekim teoretičarima moguća su i sljedeća tri pristupa: 1) *Teorija prepondencije* koja određuje javni interes kao interes većine; 2) *Teorija zajedničkog interesa* prema kojoj su javni interesi teme zajedničke svim građanima i čijom zaštitom država treba da se bavi; 3) *Unitarna teorija* naglašava da se javni interes izvodi iz široko prihvaćenog sistema vrijednosti. Temelji se na određenom normativnom sistemu koji se izvodi iz neke šire socijalne teorije ili ideologije.

U knjizi *Društveni ugovor* Žan Žak Russo naglašava da je smisao takvog ugovora u opštem interesu, opštoj volji. Društvenu vezu čini ono što je zajedničko u pojedinačnim interesima. Poredak i ujedinjenje ne mogu doći spolja, Russova „opšta volja“ ostvaruje se između pojedinačnih volja. Opšta volja je područje identifikacije svih pojedinačnih volja, mjesto izjednačavanja volje pojedinca sa voljom političkog tijela i obrnuto. Politički slobodan je onaj ko nije potčinjen nijednoj drugoj volji osim sopstvenoj. Građanin postaje onaj kome su sloboda i opšti interesi iznad pojedinačnih interesa i koristoljublja, čija je dužnost da aktivno učestvuje u javnim poslovima. „Imamo fizičare, geometre, hemičare, astronome, pjesnike, muzičare i slikare, ali nemamo više građane, ljude posvećene javnom dobru i spremne da svoje partikularne interese žrtvuju interesima političke zajednice“, naglašava Russo u *Emilu (O vaspitanju)*. Društveni ugovor je, dakle, oblik udruživanja koji zajedničkom snagom brani ličnost i dobra svakog člana društva, gdje svako udružen sa svima sluša samo sebe i tako ostaje slobodan kao i prije. Nemoguće je povrijediti jednog člana zajednice, a da se ne povrijedi zajednica.

Italijanski pisac Guljelmo Ferero naglašavao je da narod napreduje dokle se među njegovim pripadnicima razbuktava osjećanje dužnosti i ljubavi prema

otadžbini, dokle je pojedinac „gotov da živi i mre“ za državnu ideju. „Čim pojedinac počne da misli više na sebe nego na državu, čim se u njemu probudi prvo grabljivost, pa onda potreba za uživanjem i raskoši, on uzme od državne cjeline više nego što joj daje – i kao svaki parazit nagriza je iznutra. To je početak njenog opadanja!“ Međutim, između dva svjetska rata vidjeli smo u šta može da se izopači takvo veličanje i obožavanje države, podređivanje i negiranje pojedinca u njeno ime. Umjesto kolektivne brige i stvaranja ambijenta u kojem će se država temeljiti na stvaralačkom doprinisu zajedničkom dobru, tobožnja briga za državu pretvorи se u paravan koji prikriva grabežljivost i egoistične apetite njenih „najgrlatijih čuvara“.

Kritičari koncepta javnog interesa ističu da različiti „kolektivisti“ pokušavaju da umanje slobode i povećaju obim državne represije pod krinkom javnog interesa. Njihova argumentacija nastaje nakon kritičkog razmatranja teze da su javni interes i dobrobit zajednice važniji od sebičnih interesa pojedinaca i da se zbog toga od svakog očekuju ustupci u korist „višeg dobra“. Međutim, oni tvrde da ne postoji nikakav samostalan javni, opšti, društveni ili nacionalni, ukratko nikakav zajednički interes koji je nezavisan od interesa pojedinaca. Ne postoji kolektiv kao nezavisan organizam sa jedinstvenim kolektivnim umom, već se on sastoji od različitih pojedinaca među kojima svaki ima svoje specifične interese. Pojedinci se u slobodnom društvu međusobno povezuju na dobrovoljnoj osnovi, zajednicu stvaraju slobodnom voljom i u skladu sa ličnim interesima. Sa njihovog stanovišta vrlo opasno je davati bilo kojim pojedincima diskrecionu moć upravljanja drugim ljudima i njihovim sudbinama, jer onaj ko raspolaže najvećom silom tada određuje šta će da bude javni interes.

Dakle, prema klasičnom liberalizmu jedini stvarni interes u društvu je interes pojedinca. Ako se govori o interesu zajednice, onda je on samo prost

zbir interesa njenih pripadnika. Politički liberalizam državu smatra „noćnim čuvarom“ interesa. Praktični interes pojedinca jedini je kriterijum istine i norma društvenog ponašanja. Utilitarizam apostrofira da su korist i sreća vrhovni kriterijumi morala i ljudskog ponašanja. Ostvarivanje interesa je ostvarivanje zadovoljstva, sreće, koristi. Džon Stujart Mil tvrdi da svako razvijeno ljudsko biće najbolje zna šta je za njega dobro. Džon Lok državu gleda kao zajednicu ljudi konstituisanu prvenstveno zbog postizanja i očuvanja građanskih interesa. Interes pojedinca kao jedini interes u društvu zastupa i britanski filozof Džeremi Bentam. Individualističko stajalište navodi da se harmonija između ljudi uspostavlja spontano, zakonima tržišta.

Politički filozof Džon Rols u *Teoriji pravde* (1971) na društvo gleda kao na socijalni pakt koji obuhvata sve građane i počiva na principu fer-pleja. Društvo treba da je oblikovano tako da unaprijedi dobro svojih članova i da je djelotvorno uređeno javnim shvatanjem pravde. Pravda je u tome da se dostojanstvo pojedinačnih građana ne može žrtvovati zarad nekog navodnog opšteg dobra. Svaka osoba treba da ima jednakopravno pravo na najširu shemu jednakih osnovnih prava, sloboda koja je spojiva sa sličnom shemom slobode za druge. „Pravda određuje granice, dobro ukazuje na cilj“. Jasna koncepcija pravde određuje dobro uređeno društvo, a važnu ulogu imaju ciljevi socijalne kooperacije zasnovane na slobodi i jednakosti individua. Dakle, Rols pojma javnog dobra zasniva na pojmu pravde. Politika treba da stvara kriterijume za pravednu podjelu socijalnih pogodnosti. Politička integracija odvija se u nepristrasnim uslovima. „Opšte dobro“ i „jedinstven javni cilj“ znače da je građanima svojstveno uvjerenje kako imaju zajednički cilj – formiranje i očuvanje pravednih društvenih institucija. Svaki građanin morao bi da raspolaže moralnim kapacitetom za autonomnim formiranjem koncepcije dobra, kao i sposobnošću da razumije pravo i pravdu. Rolsu se zamjera da ne uzima zajednicu kao vrhovnu vrijednost i odbacuje društvo koje bi bilo ujedinjeno sveobuhvatnom doktrinom. Rols negira mogućnost da se

današnje društvo konstituiše kao politička zajednica uobzirujući dominantnu koncepciju dobra kao njenu karakteristiku, jer bi se izgubio pluralizam i institucije ne bi ostvarivale neutralnost u pogledu najviših vrijednosti.

Teoretičari neoliberalizma Robert Nojzik i Milton Fridman navode primjere retoričke upotrebe koncepta javnog interesa i njegove inherentne neodređenosti u svrhu favorizovanja ekonomskih, odnosno privatnih interesa u medijima. Fridman je ekonomiju proglašio slobodnom od bilo kojeg moralnog stanovišta ili vrijednosnog suda. Neoliberalisti u prvi plan ističu nepovrediva prava pojedinca i minimalnu državu sa zadatkom da brine o miru i bezbjednosti. S druge strane, da bi neko uopšte bio pojedinac sa specifičnim idejama, standardima, interesima i načelima, on prije svega mora da bude pripadnik određenog društva. Učestvovanje u takvom načinu života pojedincu daje manje-više ustaljen skup orijentira i kriterijuma prema kojima razmatra svoje interesе.

Među obilježjima savremenog društva izdvajaju se poremećen sistem vrijednosti, snažno razvijen individualizam, smanjena uloga tradicije, a poseban značaj ima uloga interesa. Pojam interesa veže se uz pojmove prava, obaveza, odgovornosti i racionalnosti (određujući pojedinca kao aktivnog građanina). Sukob/konflikt interesa predstavlja sukob javnog i privatnog interesa. Demokratija je traganje za zajedničkim interesom, diskusijom o kolektivnoj politici. Opšte dobro ima prvenstvo u odnosu na interes pojedinca. Javni, državni ili opšti interes su pojmovi koji se koriste u političkim raspravama kada se žele označiti koristi/prednosti zajednice kao cjeline za razliku od privatnih ličnih interesa. Javni (društveni, nacionalni, državni) interes ne može i ne smije da se izjednačava sa interesom službenika, birokratije, političkih partija. Privatizacija ili usurpiranje „javnog interesa“ nastaje onda kada ga određuje grupa za pritisak, politička elita,

kada krug pojedinaca svoj uski interes predstavlja kao javni, državni, nacionalni. Jedno mišljenje, jednoumlje, nije i ne može biti zajedničko dobro.

Javnim interesom može da se smatra svaka dobrobit od koje korist ima cijela javnost, u kojoj sudjeluje čitavo društvo. Na primjer, svim građanima su interes bezbjednost, zdravstvena i socijalna zaštita, obrazovanje, putna mreža, snabdijevanje vodom i strujom itd. Javni (društveni) interes podrazumijeva evocirane socijalne potrebe. Javni interes je interes države izražen u zakonima države, a subjekti koji nastupaju u ime državne vlasti (državni organi, funkcioneri, ovlašćeni subjekti) imaju ovlašćenja i dužnosti da ih štite. Ovaj pojam ima političke, socijalne, etičke i emotivne konotacije. Termini za opisivanje javnog interesa su „nepričasno postupanje“, „pravično postupanje“ „jednak odnos prema svima“. Međutim, pojam „djelovanje u javnom interesu se prilično razlikuje od njih“. „Djelovanje za zajedničko dobro“ podrazumijeva da tok djelovanja utiče na konačnu odluku u korist jednog posebnog (ili skupa) interesa na štetu drugog (koji je dobio prednost nakon odgovarajućeg procjenjivanja). Zadatak je utvrditi sadržaj javnog interesa na lokalnom, regionalnom, državnom, nacionalnom nivou, zatim uloge učesnika, prioritete, rok izvršenja i slično.

U pluralističkoj demokratiji mogu, ali ne moraju da postoje različiti programi od javnog interesa, ali svakako postoji jedan program o kojem gotovo i nema sporenja u demokratskoj državi – program koji obezbjeđuje političko obrazovanje građana! Iz našeg tragičnog balkanskog iskustva uvjerili smo se da demokratija ne može da se razvija, ustoličuje i opstaje ako stanovnici ne umiju da upravljaju demokratskim institucijama, da razumiju svoja prava i dužnosti, bježe od odgovornosti i pristaju da se pokoravaju, olako pronalaze alibije za malodušnost, kukavičluk, ozlojađenje. Povrh svega, kritika je primarno oružje građana u primjeni njihovog legitimiteta.

1. 3. Uzurpirano „u ime naroda“!

„...Životnost jedne nacije, životnost jedne države moguća je samo ako u njoj pulsiraju različiti interesi i ako postoji način da se ti različiti interesi na ovaj ili onaj način ublaže. Ako se to eliminiše, onda dolazimo u situaciju da postoji samo jedan interes i onaj ko usurpira taj interes, pravo da bude gospodar tog interesa (pojedinac ili grupa ljudi) usurpira pravo da govori u ime nacije i da određuje sudbinu te nacije. Time ta nacija prestaje da bude politička kategorija, a biti 'politička kategorija' znači da postoje unutrašnji različiti interesi koji treba da se regulišu, da se sinhronizuju. Kada se sve svede na jedan interes, jednu volju, onda imamo jednog vođu, jednu partiju, jedan put... Posljedica je da taj narod sistematski propada, jer nijedna sfera društvenog života ne može da se razvija, nema ekonomije, školstva, obrazovanja, nijedne društvene sfere. Rezultat je unutrašnja atrofija te nacije...“

Ovo su riječi profesora Milenka Perovića, nekadašnjeg šefa Katedre za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, izrečene na tribini „Fašistička prijetnja“, koju je krajem 2005. godine nasilno prekinula ekstremistička grupa „Nacionalni stroj“ iz Novog Sada, čiji je predvodnik bio Goran Davidović zvani Firer. Nabildani momci obrijanih glava i sa karakterističnim simbolima, njih dvadesetpetorica, upali su u amfiteatar i nasrnuli na Perovića nazvajući ga „ustaškom svinjom koja truje omladinu“! Učesnike skupa koji je organizovan povodom Dana borbe protiv fašizma fizički i verbalno su maltretirali i prijetili im. Uslijedilo je hapšenje „neonacističke grupe“, kako su redom označeni u javnosti. Srpsko ministarstvo za ljudska i manjinska prava zatražilo je pokretanje krivičnog postupka zbog izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje. Ministarstvo prosvjete oglasilo se saopštenjem da neće dozvoliti razmahivanje huliganskih pojava bez obzira pod kojim amblema se sakrivale. Iz

beogradskog Centra za ljudska prava upozorili su da je pojava fašističkih i neonacističkih grupa postala društveno prihvatljivo ponašanje: „Kada tetošimo uspomenu na fašizam, ovo što se dešavalo toliko miriše na njega“! I političke partije, od demokrata do radikala, osudile su huliganski napad na učesnike antifašističke tribine. Bilo kakvo neslaganje sa nečijim političkim stavovima ne smije da bude razlog verbalnom i fizičkom maltretiranju. Demokratska stranka istakla je da se čak i ispisivanje grafita mržnje mora kažnjavati zatvorskom kaznom, da je neprihvatljiv svaki postupak koji ugrožava bilo koju nacionalnu zajednicu. Grupa nevladinih organizacija zatražila je od državnih organa da stanu na put organizovanim neonacističkim, šovinističkim i antisemitskim ispadima u Srbiji. Organizacija „Egzit“ i kulturni centar „Gradilište“ takođe su osudili nasilno ponašanje neonacista na Filozofskom fakultetu: „Nasilje nikako nije način rešavanja problema i nasilju na Univerzitetu nema i ne smije da bude mesta“. Studentska unija Srbije najoštrije je osudila upad i nasilničko ponašanje neonacista, uz zahtev za bržu reakciju nadležnih kako se slične situacije ne bi ponovile, itd.

Međutim, iako je cijela javnost osudila ovaj događaj, hapšenja, zabrane, okrugli stolovi i javne rasprave o ovoj pojavi, javni apeli i slično nisu dali očekivane rezultate. Lekcije iz udžbenika jedva da se čuju i na univerzitetima, a u javnosti je potpuno druga praksa. U Zagrebu, Splitu, Banjoj Luci, Mostaru, Sarajevu, Prištini svjedoci smo maltretiranja, rušenja, paljvine, rafala uvreda, šovinističkih ispada, parola mržnje, pokliča bijesa, oživljavanja prošlosti, slavljenja krvoprolaća, etnocentrizma, ksenofobije, nacionalističke isključivosti... Ruše se ćirilične table, spaljuju novine, gore lomače robe sa etiketama omrženih država, umobolnici bacaju leševe životinja na vjerske objekte, ispisuju odvratne grafite, reprizira se i pojačava ratnohuškački govor, slavljenje ubica, napadi na turiste, sportiste, novinare... „U ime naroda“, „u ime nacije“, prave se spiskovi nepoželjnih,

izdajnika. Strah za „državu“, „naciju“, „kulturu“, „identitet“ ljudog neprijatelja nalazi u demokratiji. Različitost interesa, ideja smatra se slabošću, uzrokom ugroženosti.

U Bosni i Hercegovini nepopularno je i rizično slobodno razmišljati i otvoreno razgovarati o bilo kakvom konceptu drugačijem od onoga koji zagovaraju i nameću vladajuće nacionalističke elite. Kritički propitivati stanje unutar vlastite etničke zajednice znači izložiti se optužbama o izdajstvu, odsustvu patriotizma, jeresi, saradnji sa stranim obaveštajnim službama, dok komentarisanje međunacionalnih odnosa i dominantnih narativa o BiH udvostručuje opasnost. Uz etikete izdajnika, plaćenika, autošovinista i slično, za čas se nalijepe i etikete nacionalista, šovinista, fašista, separatista, sluga režima!

Sve to uzrokuje još veći konformizam, ketmanstvo, moralnu mimikriju, podanički mentalitet, strahove, autocenzuru, odustajanje od borbe za afirmisanje opšteg dobra, određivanje javnog interesa. Sintagmom „spirala tišine“, Elizabet Noel-Njuman ukazuje na fenomen da zbog skolonosti ljudi da se priklanjuju većinskom mišljenju i suzdržavanju od iskazivanja vlastitog mišljenja koje je drugačije i zbog toga manjinsko, vremenom u društvu dolazi do uspostavljanja dominantnog mišljenja koje pritiskom ka konformizmu onemogućava ispoljavanje svakog drugačijeg mišljenja. Tako u društvu raste „spirala tišine“ sve dok potpuno ne umukne svaki oponentski glas i zavlada jednoglasje, što je zapravo – muk i tišina!

Još Aristotel je upozoravao da tirani svjesno šire strah i nepovjerenje među građane kako ne bi raspravljali o javnim pitanjima. Prema njegovim riječima, tirani siju razdor i klevete, okreću ljude jedne protiv drugih, uhode ih, žele da ih imaju pod kontrolom, šta misle, osjećaju, namjeravaju.

Akademik i politikolog Vojislav Stanovčić istakao je da su antihumane i štetonosne posljedice autoritarne prakse i opravdavajućih ideologija danas takvih razmjera i karaktera da se ni u jednoj varijanti ne smiju prihvati teorije o „višim interesima“, „državnim razlozima“, „istorijskim ulogama“ i slično. U knjizi *Vlast i sloboda* (2003) Stanovčić naglašava da pravi problem savremenog svijeta nije odumiranje države nego njena demokratizacija. „Putevi u tom pravcu vode preko disperzije moći, podjele vlasti, razvijanja lokalne, profesionalne i druge samouprave, pluralizma, autonomije socijalnih, ekonomskih i političkih subjekata, jačanje individualnih prava i sloboda, razvijanje atmosfere tolerancije i dijaloga, uvažavanje činjenica i argumenata umjesto 'dogmi', sile, autoriteta“.

Za razliku od totalitarnih poredaka, dominacije jedne partije, jedne ideje, demokratski poredak uslovjen je živom razmjenom i borbotom ideja! Slobodno, kritičko javno mnjenje i demokratska politička kultura stubovi su na kojima se temelji demokratski poredak. Podsjetimo, javno mnjenje predstavlja preovladavajuće mišljenje društvene grupe, kolektivnu svijest koja je proizvod komunikacije, mišljenja, uvjerenja, stavova o nekom zajedničkom društvenom pitanju koje je rašireno, dominantno u javnosti. Zbog činjenice da je nestabilno i kao aktuelni fenomen podložno manipulaciji, fundamentalan značaj imaju slobodni, objektivni mediji, poznavanje činjenica, razumijevanje argumenata, sposobnost debatovanja itd. S druge strane, politička kultura je mreža orijentacija pripadnika društva prema ključnim političkim objektima, obuhvata tradiciju društva, duh javnih institucija, emocije i kolektivne predstave, karaktere i mentalitete, odnosi se na kulturu političkog sistema, kulturu procesa, kulturu vladanja, stilove ponašanja, način odlučivanja itd. Politička socijalizacija ima ključnu ulogu u razvoju političke kulture.

1. 4. Put do dostojanstva

Prema kriterijumima britanske konsultantske kompanije *Marser* kvalitet svakodnevnog života mjeri se i određuje prema sljedećim kriterijumima: političko i društveno okruženje (politička stabilnost, stopa kriminala, primjena zakona), ekonomsko okruženje, sociokulturno okruženje (cenzura, ograničavanje ličnih sloboda), zdravstvena zaštita, školski sistem i obrazovanje, stanovanje, javni prevoz, kulturni sadržaji i na kraju prirodno okruženje.

Zajednička predstava dobrog života je dodatak političkoj koncepciji pravde. Građani u Bosni i Hercegovini, kao i regionu, svakodnevno se na razne načine jadaju da osjećaju nepravdu, selektivan odnos, nepovjerenje, nesigurnost. Postavlja se i pitanje da li su svim članovima društva osigurane mogućnosti da ostvaruju svoje sposobnosti? Koliko je zaštićen pojedinac, koliko manjinska grupa?

Nedavno je magazin *Ekonomist* objavio indeks demokratije u svijetu prema kojem je BiH na 101. mjestu od ukupno 167 zemalja. Ispred nje su – Slovenija 36, Hrvatska 60, Srbija 63, Albanija 76, Makedonija 78. i Crna Gora 81. mjesto. BiH je bolje rangirana od Sjeverne Koreje, Čada, Republike Kongo i Sirije. Analiza pokazuje da je BiH sve bliže totalitarnom režimu, da je karakterišu nedostatak demokratije, slabe inicijative civilnog društva, široko rasprostranjena korupcija, napadi i pritisci na novinare, postojanje značajnih nepravilnosti u izbornim procesima, koji nisu ni fer ni objektivni!

Siromaštvo je najmasovnija pojava u BiH. Više od 600.000 ljudi živi sa tri do pet konvertibilnih maraka dnevno. Prema podacima EUROSTAT-a, krajem 2018. godine stopa siromaštva dostizala je nivo od 58 odsto socijalno isključenih. Riziku od dohodovnog siromaštva u BiH izloženo je oko 1,5 miliona ljudi (32,4 odsto stanovnika). Skoro polovina stanovnika

BiH živi na granici siromaštva. Zato su primanja političara i državnih službenika veća nego u regionu. Grupa nacionalnih lidera ubraja se u milionere, raspolažu luksuznim stanovima, vilama, preduzećima, restoranima, imovinom i bankovnim računima u inostranstvu itd. Rasipništvo se ogleda i u službenim vozilima, putnim troškovima, izdacima za razne reprezentacije i slično. Podaci Balkanske istraživačke mreže s početka aprila 2019. godine ukazuju na to da je otvoreno oko 150 tendera za nabavku vozila čija se vrijednost procjenjuje na oko 13 miliona maraka, dok je vrijednost motornih vozila u 75 institucija u BiH iznosila nevjerojatnih 107 miliona maraka. Krajem aprila pojavila se analiza svjetske analitičke kuće Focus Economics koja je Bosnu i Hercegovinu uvrstila među pet najjadnijih ekonomija na svijetu u 2019. godini.

Istovremeno, Bosna i Hercegovina je među najkorumpiranijim zemljama u Evropi i svakodnevno se iznose ocjene da se sa ovolikim razmjerama korupcije ne može ići ka evropskim integracijama. Korupcija u BiH „pojede“ preko 750 miliona evra godišnje. Poseban naglasak je na postojanju „koruptivnog mentaliteta“. Istraživanja su pokazala da je 27 odsto građana BiH bilo u situaciji da daje mito nekom od javnih službenika. Komentarišući izvještaj OSCE-a o stanju pravosudnog reagovanja na korupciju u periodu od 2017. do 2019. godine, sudija i bivši predsjednik Visokog sudskeg i tužilačkog vijeća BiH Branko Perić istakao je da taj izvještaj predstavlja očigledan dokaz kako je sistemska korupcija ušla u pravosuđe, potpuno ga onesposobila da se bavi borbom protiv korupcije i opteretila ga međusobnim klanovskim i političko-pravosudnim obračunima. „Pravosudna korumpiranost danas je mnogostruka i kreće se od širokog spektra trgovine uticajem i spregama s političkim centrima moći, pa sve do njenih klasičnih oblika“, potvrdio je Perić i dodao kako se mračna strana pravosuđa ogleda i u činjenici da ne postoji nijedan glavni tužilac koji bi danas otvorio istragu o korupciji u državnim institucijama, „iako je svakome u ovoj zemlji jasno da ne postoji

posao sa državom u koji nije uključena porodica, za koji se ne podrazumijeva reket, ili dioba plijena".

Najdramatičniji i najalarmantniji problem su odlasci mladih. BiH je u posljednjoj godini napustilo više od 30.000 ljudi, a u prošloj deceniji 250.000. Republiku Srpsku je napustilo 70.000 mladih, otprilike toliko i iz Federacije BiH, ove brojke se svakodnevno povećavaju, a podaci govore da više od 50 odsto želi zauvijek da ode. Prema Galupovoj velikoj svjetskoj anketi iz BiH svake godine ode 30.000–40.000 (23,9%) visokoobrazovanih osoba. Osjećaji nesigurnosti, besperspektivnosti, nemoći pred diktaturom prostakluka, verbalnog i fizičkog nasilništva, partijašenja, nekompetencije i slično, obuzeli su i one slojeve društva za koje se ne bi moglo zaključiti da su socijalno ugroženi, da im je egzistencijalni opstanak u pitanju. Ali, ko to više može da definiše?!

Prema podacima Agencije za statistiku BiH, svake godine dogodi se i oko 400 samoubistava, 70 ubistava, a nesrećnim slučajevima strada 600 lica. Postoje i brojni nerazjašnjeni slučajevi, nepoznati uzroci stradanja. U Banjoj Luci je u posljednjih 20 godina nerazjašnjeno između 30 i 40 svirepih ubistava. Deceniju nakon ubistva građevinskog radnika Milana Vukelića niko nije odgovarao, kontraverzna priča prati i slučaj stradanja mladića Jovana Arbutine, a misteriozna smrt dvadesetjednogodišnjeg Davida Dragičevića obilježila je 2018. godinu i privukla pažnju regionalne i svjetske javnosti. Godinu poslije, u Banjoj Luci i Krajini dogodila su se nova brutalna ubistva. O povjerenju u institucije, u javnost, jednih u druge, postalo je sve teže i mučnije govoriti. Svjetiljke ljudskosti vase za vječnim vrlinama, iskrama idealja i moralnog stražarenja nad kolektivnom budućnošću.

Profesor etike i politike iz Barselone Viktorija Kamps u knjizi *Javne vrline* (2007) uočava da nedostaje javni život koji bi bio prihvatljiviji i dostojniji

povjerenja. „Ne vjerujemo više velikim idealima. Niko ne govori o vrlinama“. Vrlinama kao vrsnostima ličnosti, čovječnosti. O moralu koji obuhvata vjeru i čast. Kao nemoralne pojave u politici, politikolozi izdvajaju: laganje biračima (više radnih mjesta, veće plate, nezavisnost i samostalnost države), podmetanje protivnicima motiva i namjera za koje se zna da su izmišljene (saradnja sa stranim obavještajnim službama, kovanje zavjera), trpljenje partijskih drugova kojima u privatnom životu ni ruku ne bi pružili (kao partijski drugovi prihvatljivi su nasilnici, tajkuni, nemoralne ličnosti), zastupanje ideja koje su trenutno popularne suprotno ličnom uvjerenju (nacionalizam, evrofilija ili evrofobija), napadanje drugih ideja zbog njihove trenutne nepopularnosti (demokratija, kosmopolitizam, prosvijećeni patriotizam, multukulturalizam, interkulturalizam).

U lokalnu istoriju beščašća ostaće utisnuto ime člana Glavnog odbora SNSD-a Milana Tukića koji je maja 2018. godine okupljanja građana Banje Luke u znak saosjećanja i solidarnosti sa porodicom Dragičević koja je vapila za istinom o ubistvu sina Davida, na društvenim mrežama besramno i najbrutalnije izvrijeđao: „Trg Krajine svako veče u 18 časova (kada je počinjao skup Pravda za Davida – op. a.) postaje – sanatorijum“. Bez bilo kakve političke i moralne odgovornosti, visoki funkcijoner vladajuće partije tako je hiljade građana izjednačio sa psihičkim bolesnicima, ludacima, osobama opasnim po društvo. Niko mu se iz partije nije javno suprotstavio, insistirao na njegovoj moralnoj odgovornosti ili isključivanju iz članstva. Naprotiv, Tukić je nastavio po društvenim mrežama da se obračunava sa neistomišljenicima, psuje i vrijeđa. Krajem 2018. godine, kada je postojala realna prijetnja uličnog nasilja i fizičkih obračuna između građana i organa reda, univerzitetском profesoru koji je javno upozoravao na tu opasnost i apelovao da se izbjegne fizički kontakt članova grupe Pravda za Davida i simpatizera vlasti koji su pozivani na novogodišnji koncert, član Glavnog odbora SNSD-a i narodni poslanik Srđan Mazalica uputio je prijetnje preko

društvenih mreža i najavio da će vladajuća partija propitati njegov angažman na fakultetu zbog podrške građanima koji su mirno tražili da vlast riješi slučaj ubistva mladića i umiri javnost. Ni za ovakav ispad Mazalica nije odgovarao, a prijetnje novinarima i drugim javnim ličnostima su se nastavile. Mazalica se posebno isticao u osporavanju mladog opozicionara Draška Stanivukovića, ne ustručavajući se da mu proziva i porodicu. Novinarka Milkica Milojević početkom 2019. godine dobila je prijetnje smrću, a pokušaj ubistva njenog kolege Vladimira Kovačevića ostao je neriješen do završetka ovog rukopisa. Sredinom aprila Banju Luku i BiH potresao je novi slučaj ubistva. Slaviša Krunić, uspješni privrednik, inače poznat po suprotstavljanju aktuelnim vlastima u Republici Srpskoj, čak i upozorenjima da je izložen reketiranju i prijetnjama smrću, brutalno je likvidiran ispred svoje vikendice u banjalučkom predgrađu. Krunićeva likvidacija svjedoči da ni najveće mjere ličnog obezbjeđenja, ugled i uticaj u zajednici, nisu nikakva garancija da je moguće sačuvati živu glavu u nezapamćenom sumraku koji je natkrilio BiH. U isto vrijeme, o onim opozicionarima u Narodnoj skupštini RS koji nisu držali jezik za zubima, već otvoreno ukazivali na stanje u društvu, vladajući poslanici i režimski mediji crtali su mete na čelo, optuživali ih za izdaje, jeftin populizam i navodna kršenja zakona, dehumanizovali i satanizovali, pred čime su regionalna i međunarodna javnost, ali i razna udruženja, osim povremenih upozorenja, gromoglasno čutali.

Javna sfera predstavlja otvoreno i pluralistički organizovano polje u kojem individue istog statusa i moći (dakle, građani) oblikuju posebnu vrstu horizontalnog konsenzusa i ugovora („opšte dobro“). Javna debata je način na koji se dolazi do zajedničkog interesa i o njima odlučuje. Javni duh usmjerava čovjeka da napusti sferu privatnosti zarad javnog djelovanja i svoje privatne interese podvrgne javnim interesima. Na žalost, ovdje javna sfera otkriva pejzaž ispražnjenih građanskih, nacionalnih, državnih

politika. Zamagljeni pogledi, rasplamsani nagoni. Druga decenija 21. vijeka u Bosni i Hercegovini prolazi u potpunom bankrotu ideja, kolapsu samopoštovanja ljudi, fijasku uvjerenja da su moguće promjene. O nekom iole bržem zaokretu ka stabilnom i prosperitetnom društvu više se ne govori ni s podsmijehom, sarkazmom.

Međutim, jedan dramatičan događaj je pokazao svu sumanutost politike u BiH. Velike poplave pogodile su BiH i region sredinom maja 2014. godine. Nakon najvećih padavina u posljednjih 120 godina, izlile su se rijeke Bosna, Drina, Vrbas, Sava, Sana, a poplavljeni gradovi Dobojski Maglaj, Bijeljina, Vareš, Šamac, Zavidovići, Čelinac, Prijedor itd. Posljedice su bile katastrofalne. Oko milion ljudi pogodjeno je ovom nesrećom, 80.000 je raseljeno, 7,5 hiljada kuća uništeno, kao i mostovi, putevi, usjevi i poljoprivredno zemljište... Govorilo se o šteti od oko četiri milijarde maraka ili dvije milijarde evra. No, vanredno stanje uzrokovalo je i veličanstvenu solidarnost među ljudima, među narodima, dojučerašnjim protivnicima. Naslovi u medijima su nakratko glasili: „Voda izbrisala granice između ljudi“, „Poplave izbacile ljudskost“. Na sceni su bili humanisti, dobrovoljci, volonteri, mladi i stari, siromašni i još siromašniji svijet, ljudski refleksi i dobrosusjedski odnosi, izrazi zahvalnosti i razumijevanja na sve strane. Postavlja se pitanje ako je takva solidarnost viđena u vrijeme prirodnih katastrofa, zašto ne bi mogla i zašto nije i u vrijeme ovih društvenih, političkih nevolja?

Politički lideri u BiH su nesposobni za samokritiku. Ne slušaju građane. Stranaca se plaše i preziru ih. Mladim naraštajima ne vjeruju, rugaju im se ili ih zloupotrebljavaju kao pješadiju, botove, ukras, političke ornamente za izbornu kampanju, kao priraslice. Više od statističkog podatka, o perspektivi mladih i njihovom položaju u društvu govori poruka koju je krajem avgusta 2018. godine na skupu mladih na Jahorini uputio tadašnji

predsjednik Republike Srpske, lider SNSD-a i kandidat za Predsjedništvo BiH Milorad Dodik: „Možete da budete najbolji student ili najbolji stručnjak u nekoj oblasti, ali ako niste u sistemu vlasti sve je to uzalud!“

Nije naročita mudrost zaključiti kako je u BiH potrebno konačno graditi konsenzus o sadašnjosti, o prošlosti, ali najviše o budućnosti. Zna se i kakav je jedini način smislen i svrshishodan. Demokratija je, podsjetimo, traganje za dobrom i zajedničkim interesom. Jedan od najvećih pravnih mislilaca 20. vijeka Hans Kelzen u poznatoj knjizi *O suštini i vrijednostima demokratije* (1920) izdvojio je slobodu kao političko samoodređenje građana, kao sudjelovanje u stvaranju vladajuće volje u državi. Demokratski princip slobode zahtijeva da mogućnost preglasavanja bude svedena na minimum. Zapravo, politiku demokratije upravo karakteriše – kompromis! Da li je moguće spriječiti svako preglasavanje u Bosni i Hercegovini, afirmisati saradnju kao vrlinu, kao dužnost, kao obavezu? Graditi budućnost na konsenzusu?

Koristeći ovlašćenja iz Člana V Aneksa 10 Dejtonskog mirovnog sporazuma, Visoki predstavnik međunarodne zajednice za BiH nametnuo je aprila 2002. godine niz zakona koji su značajno uticali na političke procese koji su uslijedili. „Vitalni nacionalni interes“ kojim se definišu prava konstitutivnih naroda u procesu donošenja odluka, pitanjima obrazovanja, vjeroispovijesti, jezika, kulture itd. trebalo je da osigura jednak prava Bošnjaka, Srba i Hrvata na prostoru BiH, oba njena entiteta, ali i da opominje kako je neophodno da se odluke donose zajedničkim senzibilitetom i odgovornošću, kompromisom i konsenzusom, poštujući interes sva tri naroda i svakog čovjeka. Korišćenje vitalnog nacionalnog interesa znači da predložena odluka Parlamentarne skupštine BiH, Narodne skupštine Republike Srpske ili Parlamenta Federacije BiH može u Domu naroda da bude proglašena štetnom/destruktivnom po vitalni

interes Srba, Bošnjaka ili Hrvata od strane delegata iz reda jednog od konstitutivnih naroda, ako najmanje tri od pet delegata ulože veto, nakon čega sporno pitanje razmatra jedan od ustavnih sudova na nivou RS, FBiH ili državnim nivou. Međutim dosadašnja praksa je pokazala da su odluku o vetu najčešće upotrebljavali delegati iz reda bošnjačkog naroda, npr. povodom odluka o izmjenama i dopunama Zakona o izbjeglicama, Zakona o visokom obrazovanju, o prebivalištu, o Javnom RTV sistemu BiH, ali i Zakona o sukobu interesa u institucijama BiH, smjeni nekog ministra i slično. Nekada opravdano, nekada ne, ispostavilo se da potezanje vitalnog nacionalnog interesa često uzrokuje zloupotrebe, izaziva blokade u radu institucija, podiže međunacionalne tenzije i ojačava nepovjerenje jednih u druge.

Iako mnogi osuđuju nastojanja da se održava pravilo „nacionalnog ključa“, smatraju ga rješenjem nametnutim ratom, mirovnim ugovorom, novotarijom i besmislicom ovog smutnog vremena, važno je podsjetiti da je upravo takva praksa postojala i u predratnoj BiH, u vrijeme komunističke Jugoslavije. Ono što tada nije pisalo na papiru, njegovalo se u praksi, poštovalo na djelu. Nacionalni ključ kao svjedočanstvo da je BiH „i srpska i muslimanska i hrvatska“, „Jugoslavija u malom“. Međutim, prije Druge Jugoslavije, pa i Prve, odnosno prije oslobađanja i ujedinjenja 1918. godine, u vrijeme austrogarske okupacije Bosne i Hercegovine, znalo se da se život među narodima može i treba graditi na ravnoteži tri volje, tri identiteta, o čemu svjedoči npr. koncept uređenja i oblikovanja Bosanskog sabora iz 1908. godine. Ali to nije i ne mora da bude najvažnije! Najvažnija je svijest o međusobnoj uslovjenosti, zajedničkoj soubini, neporecivoj i neraskidivoj upućenosti jednih na druge. „Mi smo šaka jada, mali narodi i zakrvljeni međusobno. Ne slažu se tri brata, a kamoli tri vjere. Svako ima svoje poglede i ničiji nije kako treba. I svi smo krivi jednako. Onaj što zameće kavgu i onaj što istjeruje pravdu! Za našu odmazdu dolazi njihova i

tako do konca. A svako misli da će konac doći prvo drugome, a ne njemu. Mi koji smo nešto saznali o zlu, znamo da dolazi svima podjednako. Smrt je počasni građanin u našoj domovini!“ U ovim riječima Borislava Pekića sabrana je sva naša istorijska istina, uspostavljena dijagnoza naših kolektivnih svijesti, ukopanih u pojedincu različitom arhetipskom dubinom i količinom pepela. Odgovara li onda i ta istina na pitanje šta je to što čovjeka u BiH vodi ka izdaji njegove ljudske prirode?

Zato je prvorazredni zadatak i misionarska obaveza plemenitih i odgovornih ljudi da nađu rješenje bosanskohercegovačke tragedije, vječitog ponavljanja, da zaustave sunovrat u konačnicu kakvu u filmu „Rimejk“ reditelja Dine Mustafića zlosluti lik kojeg tumači glumac Miralem Zupančić kada savjetuje sina u predvečerje građanskog rata u BiH: „U ovoj zemlji uvijek isto, šta je bilo – biće, šta se radilo – radiće se! Nema tome kraja. Upamti!“

2) GLASOVI ZA ROPSTVO ILI SLOBODU

Politička kompetencija kao ogledalo naroda

„Idealni građani politički korumpirane države nisu samosvjesne i prosvijećene ličnosti, već lakovjerne tupadžije koje ne razlikuju istinu od lupertanja!“ Ovako američki pjesnik srpskog porijekla Čarls Simić objašnjava kako je opšte neznanje koje se graniči sa idiotizmom postalo gotovo nacionalni cilj!

Demokratija se kao i ranije kroz istoriju našla pred velikim iskušenjima, razotkrivene su njene hronične slabosti u sredinama bez demokratske tradicije, razvijene građanske svijesti, slobodnih medija, politički obrazovanog i angažovanog stanovništva, njihovog širokog učešća u javnim poslovima, gdje materijalno siromaštvo prati duhovno, gdje vladaju populizam i samovolja, cvjeta politička korupcija. Još je Platon isticao da osnovni princip demokratije, jednako pravo svih da učestvuju u donošenju državnih odluka i rješenja, na prvi pogled djeluje kao odličan izbor, ali olako postaje katastrofalan – ako narod nema dovoljno obrazovanja da izabere najbolje vođe i najmudriji pravac. „Što se tiče naroda, on ništa ne vidi, nego samo ponavlja ono što mu vođe kažu“, tvrdio je Platon. Antički filozof kao da je prorekao našu stvarnost, snovidio kolektivno sljepilo i horsko arlaukanje.

Postavljajući pitanje zašto građani demokratskih društava nisu uspjeli da dovedu do promjena za koje su se borili masovnim izlaskom na ulice, bugarski politikolog kojeg je časopis *Foreign Policy* 2008. godine uvrstio među 100 najuticajnijih intelektualaca na svijetu, Ivan Krastev, kaže da su građani postali žrtve rasprostranjene kulture nepovjerenja! Paradoksalno je

da je demokratizacija društva dovela do velikog pada povjerenja u političke institucije i političke vođe! „Ukoliko ne vjerujete nikome, ništa ne možete da promijenite!“ Jedan od vodećih francuskih filozofa Žak Ransijer naglašava da čovjek u „demokratskom društvu“ ne može da se pomiri ni sa čijom kompetencijom jer je doživljava kao ugrožavanje vlastitog suvereniteta. Sve profesionalne djelatnosti se banalizuju, narušeni su odnosi ljekara i pacijenata, profesora i studenata, advokata i klijenata, sveštenika i vjernika... Istovremeno, posljedica prohtjeva za materijalnim bogatstvom, ličnom srećom, užitkom, blagostanjem, građane je učinila nezainteresovanim za opšte dobro. „Demokratski život postaje apolitičan život potrošača“ ravnodušnog prema npr. pravima manjina, kulturnoj industriji, bebama iz epruveta, homoseksualnim brakovima i slično, zapaža Ransijer, navodeći da sve to objašnjava i prihvata kao rezultat „modernog doba“. Na vidjelu je „svakodnevni zločin protiv mišljenja“ Postoji uvjerenje da sila osvajača ili obijest usurpatora koji se dočepa vlasti manje ugrožavaju javne interese od sitne samoživosti i uskogrudosti velikog broja stanovnika.

Istovremeno, idiokratija se nametnula kao diktatura gluposti i bezumlja, kao oblik vladavine koji je zasnovan isključivo na osnovu ličnih uvjerenja, bez uvažavanja bilo kakvog drugačijeg mišljenja i stava. Potrošačka kultura, rijaliti programi, supermarketi i sportske kladionice, plastična hirurgija, pornografija, mobilni telefoni, društvene mreže, fejsbuk, tviter, instagram itd. diktiraju nova pravila, drugačije obrasce ponašanja i djelovanja. Virtuelna stvarnost preuzela je pažnju, usurpirala vrijeme, nametnula zadaće.

S druge strane, kultura političkih procesa uslovljena je kompetencijom građana. Malodušne neznalice, euforični ekstremisti, moralni voajeri, osobe sklone stereotipnom ili mitološkom načinu razmišljanja, ketmani i konformisti nisu u stanju da politici pristupe kritičkim stvaralaštvom,

aktivnim entuzijazmom, osjećanjima obaveze i odgovornosti za zajedničku egzistenciju. Za funkcionisanje demokratske države, ponavljam bez predaha, neophodno je obrazovano i informisano stanovništvo, a vaspitanje za demokratiju izdvaja se među fundamentalnim praktičnim zahtjevima same demokratije.

2. 1. Poznavanje „pravila igre“

Jedan od prvaka demokratske misli između dva svjetska rata, političar, književnik i dramaturg Milan Grol, upozoravao je da neprosvijećenost ostaje nesumnjivo glavna prepreka razvoju demokratije. Demokratski poredek zasniva se na pravu i na dužnosti građanina da se za svaki i najsitniji javni interes založi na vrijeme, ne ostavljajući da zloupotreba odomači naviku na nju i da sitne povrede zakona iz nehata izrastu u krupno gaženje zakona iz obijesti! „Tamo gdje politika nije redovna, stalna briga svih, nego uzbuna na mahove, s većim interesom kandidata nego birača, čitav javni život neminovno kopni u idejama, jalovi u ustancima, razvraćaće se u naravima“, poručio je Grol. Očigledno je koliko je bio u pravu.

Neizostavni faktori demokratskog političkog života, politička kompetencija i politička participacija, odrednice su kvalitetnog funkcionisanja demokratije, djelotvornog političkog sistema. Izvori političke kompetencije su glavni element demokratske političke kulture. Koji su izvori političkog učenja, koji agensi socijalizacije i kako utiču na političku kompetenciju? Izuzetno je važno uvjerenje da pojedinac može da ostvaruje određen uticaj i kontrolu nad političkim elitama i procesom političkog odlučivanja. Glavni pokazatelj tog vjerovanja je politička kompetencija. Samopouzdanje za političko djelovanje. Među izvorima političke kompetencije, prema

Almondu i Verbi (1963), spremnosti za političko djelovanje, za subjektivnu kompetenciju svakako je najvažniji upravo – obrazovanje ljudi. Participacijom u nepolitičkim organizacijama (posao); članstvom i aktivnošću u organizacijama slobodnog vremena (društveni pluralizam) povećava se demokratski potencijal građana.

Postoji velika sličnost, gotovo istovjetnost između političke kompetencije i političke pismenosti. Politička pismenost odnosi se na znanje o temeljnim pojmovima o politici, politički stavovi i političke vrijednosti, znanja o vlastima, opoziciji, izborima, vlastitoj ulozi u političkom životu. Kompetencija je dakle poseban vid orijentacije prema politici. Politička kompetencija građana manifestuje se u političkom komuniciranju, ponašanju, rezonovanju, odlučivanju, njegovim vrijednosnim orijentacijama, načinu političkog djelovanja, odnosu prema sistemu, državi, njenim simbolima, vlastima, opoziciji, medijima, biračima itd.

Političke kompetencije su važne za razumijevanje i analizu različitih poredaka. Tomas Džekson i Džordž Markus (1975) ukazivali su da je politička kompetencija veoma bitan faktor prilikom objašnjavanja ideološkog profilisanja građana. Bez poznavanja „pravila igre“ određenog društveno-političkog sistema, kao i odnosa između institucija i ljudskog kolektiva (građanstvo, podanici, robovi...) nije moguće donositi odluke koje bi političku zajednicu usmjeravalo ka napretku!

Prema popisu stanovništva iz 2013. godine u Bosni i Hercegovini nepismeno je 90.000 ljudi (U Republici Srpskoj 3,17 odsto, u Federaciji BiH 2,63 odsto, u Brčkom 2,83 odsto). Informatički je nepismeno 1.230.000 (38,7%) stanovnika. Međutim, veoma često se susreću i kritike o izrazitoj medijskoj nepismenosti, moralnoj nepismenosti, političkoj nepismenosti. U takvom ambijentu, djeluje da je nemoguće i pobrojati najakutnije probleme

i njihove tragične posljedice, a tek poseban izazov je suočiti se s njima i započeti procese koji bi ih zaustavili ili ublažili.

Medijska kompetencija neophodna je za kritičko vrednovanje medijskih poruka, informacija, pouzdanosti izvora, razlikovanje činjenica od komentara. U atmosferi izrazite medijske nepismenosti, politička manipulacija se nameće kao izuzetno moćna metoda zloupotrebljavanja ljudi. Moralna pismenost je posebno složen fenomen. Može se imati dosta stručnog znanja, ali bez svijesti o razlici između dobra i zla! Kant ukazuje na razlike između statusa građanina i statusa podanika (građani imaju pravo glasa, raspolažu određenom svojinom, nisu maloumni...). Samosvijest je sloboda intelektualnog traganja za istinom. Moralna autonomija je korišćenje sopstvenog uma za rasuđivanje o dobru i zlu. Moralan čovjek i demokratija međusobno se uzrokuju i uslovljavaju. Moralna kompetencija podrazumijeva aktivan odnos i senzibilitet prema pitanju pravičnosti, povlačenje granice između dobra i zla, pravde i nepravde, neophodna je za uzdizanje čovjekove moralne ličnosti. Politička obaveza je moralna u svojoj naravi i obliku. Njene sankcije ne stoje u zakonu, već u građanskoj svijesti, etičkoj ozbiljnosti, političkom integritetu, shvatanju šta znači biti član zajednice, član države!

Period od dvije i po decenije nakon završetka rata u BiH jedva da se može nazvati pubertetom demokratije, daleko od bilo kakve zrelosti – sistema, procesa, odnosa... Smjenjuju se čas bezvoljnog, čas žustrina, između apatičnosti i agresivnosti, materijalizma i nihilizma... Strah i neizvjesnost, haos u idejama, nemoć pred problemima, politička i kulturna zaostalost. Moralna uzbuna. Oboljeli javni život. Ni sami ljudi nisu više isti. Istraživanja među mladima između 15 i 30 godina, provedena krajem 2018. godine, svjedoče da je većina njih nezainteresovana za politička dešavanja, nezaposleni su i žive kod roditelja, informišu se preko društvenih mreža,

najviše fejsbuka i sanjaju da se isele iz zemlje. Da se političke partije ne obraćaju mladima smatra njih 70 odsto, 85 odsto nisu članovi nijedne partije, oko 40 odsto nikada nisu glasali na izborima, 80 odsto uvjereni su da ne postoje medijske slobode, a samo 3,5 odsto mladih smatra da imaju uticaj na političke procese.

Na izbore u Bosni i Hercegovini ne izlazi polovina građana sa pravom glasa. To je, između ostalog, i izraz velikog nepovjerenja u političke partije i kandidate, razočaranost demokratskim procesima i institucijama, ali je i dokaz nepovjerenja u vlastiti glas, mogućnost uticaja na politiku, nespremnosti da se odlučuje o javnim pitanjima. Posljedica je razočaranosti, slika ravnodušnosti, danak neznanju... Sarajevski analitičar Esad Bajtal tvrdi da su uzroci apstinencije bijeda i siromaštvo, a činjenica da se pojavljuje i 500.000 nevažećih glasova dovodi u sumnju i samu regularnost izbora. Pored toga, politički ambijent determinišu usurpirani i pristrasni javni mediji, učestale prijetnje biračima, hronična manipulacija nacionalnim osjećanjima, stvarnim i izmišljenim strahovima.

Jedan grafit koji se nedavno pojavio u Sofiji mogao bi da se napiše na fasadu zgrade u bilo kojem gradu u BiH: „Izbori ništa ne mijenjaju, da mijenjaju bili bi zabranjeni!“ Preispitujući probleme savremenih demokratija, odnosno činjenicu da su u Evropi nove autokrate došle na vlast putem izbora koji su, uprkos kritikama i osporavanjima, prije ili kasnije prihvaćeni kao „slobodni i fer“, da bar formalno postoji vladavina prava i demokratske institucije, iako ne funkcionišu kao što bi trebale, brojni politikolozi ukazuju na fenomen tzv. *iliteralne demokratije* ili liberalne autokratije! Istina je da u takvim političkim sistemima zapravo ne postoji stvarni pluralizam izbora, da se režimi koji organizuju izbore ne pridržavaju demokratskih načela i vrijednosti, ne poštuju vladavinu prava, već upravljaju kontrolišući javne medije i izborno zakonodavstvo,

manipulišu ustavnim ograničenjima, opoziciju i slobodoumne pojedince drže pod pritiskom, pa se ističe da bi umjesto pojma „liberalna“ primjerenije bilo upotrijebiti pravo ime za takve sisteme i nazvati ih – nedemokratskim! Profesor političkih nauka Univerziteta Vašington u Sent Luisu Džejm Gipson istakao je ono što bismo s pravom mogli smatrati suštinskim problemom – demokratiju ne čine institucije, već politička kultura kao osnova za demokratiju, a posebno nivo političke tolerancije među običnim građanima!

2. 2. Pismenost za politiku

Kao što smo naveli, za demokratiju su nužni aktivni građani koji dobrovoljno učestvuju u političkom životu, koji su upućeni u dešavanja u državi i uključeni u društvene procese! Suština demokratije je u političkoj participaciji i političkoj kompetenciji.

Procesom političkog učenja građanin stiče tzv. upućeno razumijevanje političkih pitanja i sposobljava se za političku kontrolu. On zna da je njegova dužnost da aktivno i smisleno učestvuje u političkom životu. Američki politikolog Robert Dal (2000) naglašava da je djelotvorna participacija temeljno načelo demokratije. Neophodno je, dakle, da svi članovi zajednice imaju jednako pravo participacije u kolektivnom odlučivanju i da to pravo zaista koriste. Da bi ostvarili svoje potencijale ljudi moraju biti dobri građani, što znači moraju posjedovati građanske vrline, stremljenje ka dobru svih kada su u pitanju javni poslovi. Dobro državno uređenje je ono koje unapređuje vrline svojih građana. Politička participacija građana i takmičenje elita su temeljni elementi demokratije. „Demokratija traži veću odgovornost običnih ljudi nego autoritarni poreci“, zaključio je

Robert Dal i naveo da politička kompetencija obuhvata umijeće i način vladanja plus znanja, vještine, stavove i kvalitet djelovanja.

Gabrijel Almond i Sidnej Verba u poznatoj knjizi *Civilna kultura* (1963) pisali su o, u posljednje vrijeme kod nas često objašnjavanim, oblicima i karakteristikama parohijalne, podaničke i participativne, odnosno mješovite civilne političke kulture. Parohijalac je pojedinac koji nema formirane političke orijentacije i stavove prema četiri osnovna objekta politike (sistemu, inputu i outputu, „ja“ kao objektu), nema razvijene stavove, ne traži i ne očekuje ništa od centralne vlasti. Pojedinac nije svjestan širokih oblika političke organizacije, vezan je za porodicu i pleme. Podanik ima pozitivne ili negativne orijentacije prema nekim objektima politike, svjestan je uloge centralne vlasti, ali je politički pasivan, nije spremjan za participaciju. Participant ima formirane stavove, prisutan je u društvu, politički zainteresovan i spremjan za djelovanje. Ova tri tipa u kombinaciji čine građanina i građansku političku kulturu.

Almond i Verba uočavaju i tri dimenzije građanske političke kulture: 1) Kompetencije za oblikovanje opšte politike; 2) Kompetencije vezane za načine političkog djelovanja i uticaja na donošenje političkih odluka; 3) Kompetencije vezane za odnose pojedinaca i državnih službi. Demokratska politička kultura ukazuje da je mnoštvo pojedinaca građanski (politički) kompetentno, ali da su pojedinci kompetentni i kao podanici (administrativna kompetencija), odnosno da postoji svijest kako su službenici vlasti prema kojima su u podaničkom odnosu dostupni njihovim molbama, potrebama. Bitno je poštovanje pravila administrativne procedure, ali i politički uticaj nad službenicima – da oni poštuju pravila, donose odluke, da pojedinci vjeruju kako mogu nešto učiniti u pogledu nepravednog zakona.

Tipovi građanske kompetencije su *subjektivna politička kompetencija* – osjećanje o vlastitoj spremnosti, „interna efikasnost“; kompetencija vezana za strategiju političkog djelovanja, hrvatski politikolog Vladimir Vujčić naziva je *participativna kompetencija*; kompetencija vezana za odnose pojedinca i vlasti, zatim *administrativna/podanička kompetencija* – očekivanja u komunikaciji i kontaktima s vlastima. Prema Gabrijelu Almondu i Sidneju Verbi postoje subdimenzijske osnovnih dimenzija građanske kompetencije: 1) Politička/lokalna i nacionalna; 2) Administrativna/podanička – kompetentni i nekompetentni podanici; 3) Participativna - individualna strategija političkog djelovanja.

Kooperativna strategija političkog djelovanja, navode Almond i Verba, tj. kooperativna politička orijentacija – najvažniji je oblik svijesti o političkom djelovanju građana. Rezultat je nacionalnog političkog stila, a ne razlika u obrazovanju građana (kao kod drugih kompetencija). Najvažnije je neformalno uključivanje, sudjelovanje, formiranje neformalnih grupa oko zajedničkog političkog interesa. Postoji i *apatična operativna strategija*. Svijest o načinima ostvarivanja latentne političke orijentacije (ne preduzimaš ništa za ostvarivanje bilo kakvog cilja).

Uloga građanina predstavlja najviši oblik demokratske participacije. Iako učestvuju ili mogu da učestvuju u političkom životu kao građani, ljudi su i tada podanici vlasti, podanici zakona. Kao što građanska uloga može da se ispunjava manje ili više kompetentno, tako se i podanik može da bude manje ili više kompetentno. Gabrijel Almond i Sidnej Verba ističu da je kompetentnost podanika više pitanje njegove svijesti o vlastitim pravima u okviru propisa, negoli participacije u stvaranju pravila. Veoma značajna dimenzija političke kulture je subjektivno osjećanje o vlastitim političkim potencijalu – mogućnosti uticanja na vlast!

Kompetencija je u samoj suštini demokratskog poretka. Demokratija je moguća samo ako su građani samouvjereni i ako političari znaju da građani imaju uticaj. „Frekvencija građanske političke kompetencije može se uzeti kao stepen u kojem građani poredak smatraju demokratskim“. Vladimir Vujčić razlikuje: 1) *Političku kompetenciju* – subjektivno osjećanje spremnosti za političko djelovanje; 2) *Internalnu političku efikasnost* – subjektivno osjećanje o sposobnosti i mogućnosti za političko djelovanje; 3) *Administrativnu kompetenciju* – očekivanje jednakosti i respeksa u strukturama javnih službi; 4) *Eksternalnu političku efikasnost* (reprezentativna ili predstavnička kompetencija) – povjerenje u političare, svijest o političkim elitama i očekivanja da će oni djelovati ispravno i korisno; 5) *Participativnu kompetenciju* – svijest o načinima i strategijama političkog djelovanja.

Tipovi političke kompetencije o kojima su pisali Džon Stjuart Mil i drugi mislioci: 1) *Instrumentalna politička kompetencija* (sposobnost otkrivanja najboljih načina za postizanje cilja, identifikacija cilja koji će zadovoljiti pojedince); 2) *Supstancialna politička kompetencija* (sposobnost razaznavanja ciljeva koji su svojstveno superiorni pojedincu i društvu). Istraživač političkog obrazovanja, Švajcarac Francois Audigier navodi tri nivoa kompetentnosti koje treba uzeti u obzir u istraživanjima i analizama: 1) *Kognitivna kompetencija* – kompetentnost pravne i političke prirode, poznavanje načela, vrijednosti, procedura, demokratskog građanstva, današnjeg svijeta; 2) *Afektivna kompetencija* – etičke kompetentnosti i izvori vrijednosti; 3) *Društvena kompetencija* – sposobnost za djelovanje, sposobnost saživota i saradnje s drugima, rješavanja konfliktata, učešća u javnim raspravama.

Kada je riječ o političkoj kompetenciji u Bosni i Hercegovini, kao i njenom neposrednom okruženju, otvara se niz pitanja koja se odnose na loše

obrazovanje, poplavu sumnjivih privatnih fakulteta i kupljenih diploma, plagijata, korupcija i nepotizam u školama, na univerzitetima, nadležnim ministarstvima. Takođe, u osnovnim i srednjim školama uopšte se ili nedovoljno izučavaju ljudska prava i slobode, vrijednosti demokratije, nedostaje podsticanje i njegovanje slobodnog i kritičkog rasuđivanja, ohrabrvanje i oslobođanje ličnosti od predrasuda, stereotipa, plemenske svijesti. U pitanju je nesposobnost izgradnje civilnog društva. Manjak demokratske tradicije. Nefunkcionalne institucije. Kreditna zaduženja koja diktiraju socijalne procese. Društvo je materijalno i duhovno razoren, i dalje opterećeno traumama rata, nerazgovjetnom istorijom, teretom prošlosti. Kaže se da su narodi grbavi od istorije! Više se spore o prošlosti, ratuju njome, nego što smišljaju budućnost. Postoji izražena etnička distanca. Narcizam malih razlika sve je izraženiji. Identitetskim dramama ne nazire se kraj. Religijski i nacionalni identiteti daleko su ispred kulturnih, političkih i ideoloških. Skučen je prostor za personalizaciju, individualnost. Slobodi se staje na put, zatire temelj. „Protiv slobode nije se otvoreno izjasnio nijedan njen tlačitelj“, zapažao je Milan Grol. Ni danas nije drugačije.

2. 3. Od vrline do obaveze

Ključni pojmovi teorije građanstva, prema Hani Arent, su vrlina, participacija, rasprava, javnost i opšte dobro. Ideja aktivnog građanina, vrijednost i značenje građanske uključenosti i kolektivnog raspravljanja o svim pitanjima koja se tiču političke zajednice.

Za njemačkog filozofa Jirgena Habermasa politička integracija posredstvom principa građanstva samo je jedan od aspekata socijalne integracije, integracije pomoću normi i vrijednosti. U modernom društvu funkcija prava je rasterećenje socijalne komunikacije: pravo stvara legitimni okvir socijalne

komunikacije na koji akteri mogu da se osalone. Izvor legitimnosti prava Habermas vidi u specifičnom odnosu ljudskih prava i narodne suverenosti. Ljudska prava i narodna suverenost međusobno se uslovljavaju i istovremenuo su u odnosu napetosti. Apsolutizovanje individualnih prava ukida mogućnost demokratije jer se ni o čemu ne može odlučivati. Apsolutizovanje narodne suverenosti vodi u tiraniju većine i gubitak prava. Habermas smatra da se pravo može legitimisati komunikacijskim posredovanjem između individualnih prava i narodne suverenosti, u skladu s načelom da značaj mogu imati samo one norme sa kojima se mogu saglasiti svi eventualno pogodjeni pojedinci kao saučesnici racionalnih diskursa. Narodna suverenost se s jedne strane primjenjuje kroz javne diskurse, a s druge strane kroz procese odlučivanja unutar demokratski uređenih političkih institucija. Obje dimenzije legitimisanja prava upućene su jedna na drugu: javni diskursi se odvijaju u građanskom društvu, a političke odluke donose u demokratskim ustanovama države.

Francuski sociolog Dominik Šnaper apostrofira da je integracija putem prava građanstva ono što možemo nazvati političkom lojalnošću – prepostavlja zajedničku obuku iz politike kao mjesta jedinstva, konsenzus o načinima da se sukobi svake vrste regulišu kompromisom, ali eventualno i silom – građanin mora i tako da doprinosi odbrani nacije. Šnaperova apostrofira da živimo u doba atrofije političkih veza i građanske svijesti, bez sigurnosti da savremena demokratska nacija može pokazati sposobnost obezbjeđivanja društvene povezanosti kao u prošlosti. Unutrašnji razvoj demokratija u kojima se kolektivni život koncentriše na stvaranje i raspodjelu bogatstva, teži podrivanju političke ideje koja se nalazi u temelju nastanka nacije. „Današnja unutrašnja logika nacije, kao derivat urbanizacije i industrijalizacije, ne postavlja pitanje odbrane dostojanstva nacije, čak i vlastitim životom, nego pita za podjednake mogućnosti zadovoljavanja hedonističko-produktivističkih zahtjeva pripadnika demokratskih nacija”,

ističe Šnaperova. Prema njenom mišljenju, ako država postane previše moćna, totalitarna, tiranska, ona apsorbuje naciju i uništava zajednicu građana. Kakav je položaj građanina u takvoj državi? Ako nema slobode građanina, zar može biti slobode naroda? Zloupotreba kolektivnog nacionalnog prava počinje zloupotrebom ličnog građanskog prava! Ako se političke obaveze građana u demokratiji temelje na slobodi volje (izbora, mišljenja, izražavanja, djelovanja), onda postaje jasno da sloboda volje nije samo individualni čin, već i politički/socijalni odnos građana prema političkoj zajednici, političkom poretku, političkom procesu, prema vlasti (načinu vladanja).

Platon i Aristotel tragali su za pravim ustavom političke zajednice koji bi mogao da osigura slobodu građana. Platonova država traži odgajanje i vaspitanje za poredak. Razvijanje sposobnosti, ideja dužnosti. Država je onakva kakvi su njeni građani. Zakoni srca iznad zakona na papiru. Suština države je u jedinstvu. Dok Platon smatra da među građanima treba da vlada jedinstvenost mišljenja, Aristotel je uvjeren da se takva jedinstvenost ne može ostvariti i da joj ne treba ni težiti jer su prava, poslovi i potrebe građana suviše različiti. Takva jedinstvenost za Aristotela bi bila „monotonija“, a ne „simfonija“. Zato je zadatak države da uspostavi izvjesne samostalnosti kojima će svaka individua svoje sposobnosti i snage da razvija i upotrebljava za dobrobit zajednice!

Ideal građanstva je da odnosi između građana budu što slabiji, a između građana i države što jači! Žan Žak Ruso ističe: „Poslušnost zakonu kojeg smo sami sebi propisali jeste sloboda“. Politička sloboda za Kanta izlazi iz moralne odgovornosti prosuđivanja šta je zajednički interes u jednom kolektivu. Odreći se slobode značilo bi odreći se svojstva čovjeka, prava čovječnosti. Profesor filozofije Vil Kimlika dodaje da građanina određuje njegov status kao legalnog građanina (poštivanje zakona, plaćanje poreza,

služenje vojske...), njegov identitet kao člana zajednice (taj je identitet često suprotstavljen njegovim etničkim, rasnim, religijskim, seksualnim identitetima), njegova građanska vrlina (hrabrost, lojalnost, nezavisnost, misaona otvorenost, radna etika, sposobnost za učešće u javnim raspravama...).

Dimenzije političke kulture, prema Sidneju Verbi, obuhvataju stavove (znanja, vjerovanja, emocije kao „političke činjenice“) ljudi prema „objektima“ politike – političkom sistemu, političkim procesima, rezultatima političkog djelovanja. Verba ističe četiri dimenzije. 1) *Vertikalni oblik identifikacije*. Tu je važan nacionalni identitet. Stepen vjerovanja pojedinca u pripadnost nacionalnoj državi (vezanost za državu); 2) *Horizontalni oblik identifikacije*. Identifikacija sa sugrađanima. Ima li povjerenja u sugrađane kao političke aktere? Svijest o povezanosti pojedinca sa drugim ljudima iste političke zajednice; 3) Odnos prema rezultatima vladanja, državnom outputu. Vjerovanje u ono šta vlast čini, očekivanja od države; 4) Odnos prema načinu vladanja. Odnos prema onome kako vlast čini, procesu političkog odlučivanja. Vjerovanje ljudi u način na koji vlast odlučuje.

Ako ove dimenzije političke kulture uzmemmo kao smjernice za analitičko razmatranje političke kulture u Bosni i Hercegovini jednostavnije ćemo razumjeti njenu višeslojnu političku i kulturnu dramu. Potrebno je da sagledamo i analiziramo odnos prema državi koji se kreće od potpunog poricanja, negiranja, odbacivanja do stremljenja da se ona unitarizuje, uniformiše, preoblikuje iznutra. Međusobno konfliktan je i odnos prema zastavi, simbolima, praznicima, zakonima. Takav je i odnos prema Ustavu BiH, Dejtonskom sporazumu. Krajem marta 2019. godine političku krizu ponovo je rasplamsala odluka Ustavnog suda BiH da ospori Dan Republike Srpske. Sve političke partije, organizacije, udruženja usprotivili su se ovoj odluci. Javno mnjenje je ponovo bilo gotovo jednoglasno: Odluka Ustavnog

suda ne može se poštovati, ona je političke prirode! Nacionalne sentimente srpskog naroda povodom problematizovanja 9. januara kao Dana Republike Srpske, SNSD i koalicione partije su 2016. godine zloupotrijebile u kampanji za lokalne izbore organizujući referendum kojeg će kasnije same degradirati, uporediti ga sa – anketom! Ovaj primjer samo je jedna u nizu ilustracija odnosa između nacionalnih zajednica, nepovjerenja među narodima, radikalizacije političkih orijentacija. Nevjerovatno je da tu činjenicu gotovo ništa ne može uzdrmati. Bošnjaci se neće pomiriti sa 9. januarom, Srbi ga se neće odreći! Isto je i sa 1. martom! Da li je rješenje da se prihvate ili odbace oba praznika, ako novi datum neće niko? Ili da se sve gurne u drugi plan? Ipak, problem tu ne može da miruje jer će ga iznova aktuelizovati vrijeme, čak i kada bi zanijemili manipulatori.

Dimenzioniranje političke kulture pod teretom je i načina na koje se vode pregovori, donose odluke, razmatra uloga Kancelarije visokog predstavnika, zapadnih ambasadora, multinacionalnih kompanija. Da li građani percipiraju da se sudbonosne odluke donose po kuloarima, kafanama, tajnim sastancima, a ne u parlamentima? Da li poslije pobjede na izborima slijedi podjela plijena ili preuzimanje zadataka i odgovornosti? Kolika je sumnja u regularnost izbora ili način brojanja glasova i odlučivanja? Kako se ispoljava nezadovoljstvo rezultatima vladanja? Da li je u opštu rezigniranost utisnuto uvjerenje da mali krug ljudi ima ogromno bogatstvo, stečeno prevarama i nasiljem, dok većina naroda živi na ivici siromaštva, egzistencijalnog opstanka? Ipak, iste političke partije i kadrovi vladaju godinama. Sve veće je nepovjerenje u mogućnost bilo kakvih promjena, a sloboda pojedinca sve ugroženija. Kada je riječ o nepovjerenju u institucije unutar BiH, politička praksa obiluje mnoštvom argumenata i ilustracija, istraživanja javnog mnjenja godinama ukazuju na vrlo nisko povjerenje stanovnika u državne institucije, pravosuđe je na vrhu svake takve liste, a političke elite razbaštinile su čak i nasljeđene rezervoare povjerenja u organe reda. Npr.

policija se u Republici Srpskoj među većinom stanovništva dugo smatrala garantom opstanka srpskog entiteta, naročito od kada je vojska izgubila značaj, pojavila opasnost od terorističkih napada, a političke bitke za opstanak MUP-a određivale su i ishode mnogih izbora.

Međutim, događaj s početka 2018. godine zapravo je razotkrio da stvari nisu kakvim su se prikazivale. Konferencija za štampu MUP-a RS povodom pronalaska tijela nestalog Davida Dragičevića bila je okidač najdugotrajnijih, najmasovnijih i najdramatičnijih protesta u istoriji Banje Luke, pa i cijelog regiona. Diletantizam učesnika konferencije odmah je bacio sumnju u istinitost podataka kojima su nadležni pokušali da objasne smrt mladića, nakon čega se pokrenula javnost, a o čemu su govorili brojni novinari, sudije, prosvjetari, građanski aktivisti. Ovaj događaj aktuelizovao je i ranije kontroverzne slučajeve, pokazao nepovjerenje u ministra unutrašnjih poslova, policiju i inspektore, ali i politički vrh. Kasnije se potvrdilo da su sumnje bile opravdane i da je tragedija koja je predstavljena kao zadesna smrt „narkomana, lopova i samoubice“ zapravo ubistvo u čijem zataškavanju su učestvovali oni koji su morali to da spriječe ili rasvijetle slučaj. Takođe, u 2018. godini veliki broj saobraćajnih policajaca je, prema zvaničnoj potvrdi MUP-a RS, osumnjičen da su uzimali novac od nesavjesnih vozača kako im ne bi pisali kazne. Dalje, specijalci MUP-a su 2015. godine izvršili oružanu pljačku na autoputu Banja Luka–Gradiška i oteli više od 600.000 maraka. Suđenje je trajalo godinama uz razne peripetije. Prije toga, 2013. godine grupa inspektora uhapšena je zbog proizvodnje i prodaje droge. I u tom slučaju su uslijedile pravosudne egzibicije, Ustavni sud BiH je poništio presudu o višegodišnjoj robiji uz navode da je povrijedeno pravo na pravično suđenje. Sve to je uzrokovalo porast nepovjerenja u policiju i sudstvo, a oštra javna kritika ovakvih pojava se po pravilu interpretira kao napad na institucije Republike Srpske, zavjera i izdaja. Gotovo identična situacija je i u Federaciji BiH.

Imovinski kartoni političara, sporne diplome, plagijati i nepotizam na fakultetima, zapošljavanje djece funkcionera u javni sektor, uhljebljivanje sinova, čerki, snaha, strina, tašti, kumova preplavili su javnu scenu, odomačili se kao normalna pojava. Nevjerovatno, gotovo sumanuto djeluje sve iskrenije i otvoreniye priznanje ljudi da u političke partije ulaze isključivo zbog zapošljavanja, naglašavajući to jedinim mogućim načinom da konačno riješe egzistencijalno pitanje, ali i dođu u poziciju da se lakše školuju, liječe, prehranjuju, putuju, sigurnije osjećaju u okruženju. Ponovo, ista stvar je u oba entiteta BiH. Zapošljavanja u javna preduzeća bez konkursa (poznat slučaj sa Elektroprivredom BiH), najbližih srodnika političkih prvaka sve tri nacionalne zajednice, zloupotrebe položaja, oholost, bahatost, otimačina i nerad kumovali su nazivima poput „SDA familija“ i „HDZ obitelj“. Od nepotizma i bezakonja nisu imune ni tzv. građanske partije. Cijele porodice uhljebljene su u državnim institucijama. Politikolog i menadžer Centra civilnih inicijativa Adis Arapović istakao je da je ponašanje visokih zvaničnika krajnje nemoralno, odnos prema državi kompromitujući. Klijentelizam i korupcija prisutni su na svim nivoima i u obrazovanju, zdravstvu, čak i vjerskim, kulturnim i sportskim organizacijama. Sve to se odražava na masovno nepovjerenje stanovnika u institucije, ali i jednih u druge. U 2018. godini Centru za pružanje pravne pomoći u borbi protiv korupcije Transparensi internešenela u BiH obratilo se 1.300 građana. Predmet žalbe su suviše dugi sudski procesi, neprimjereno ponašanje policije, nezakonito raspolaganje javnim sredstvima itd. Najviše prijava odnosilo se na korupciju u državnoj upravi, pravosuđu i obrazovanju, naročito klijentističku praksu prilikom zapošljavanja u javni sektor. Početkom 2019. u Republici Srpskoj ispala je lakrdija kada je odbijen zahtjev da se diplome ministara i direktora stave na uvid javnosti.

Političku scenu Republike Srpske 2014. godine potresla je čuvena afera „dva papka“, kada se tadašnja premijerka Željka Cvijanović u telefonskom

razgovoru pohvalila da su kupljena dva poslanika, potvrdiće se da je riječ o Vojinu Mitroviću iz Narodnog demokratskog pokreta (NDP-a) i Iliju Stevančeviću iz Ujedinjene stranke penzionera, koji nisu dobili glasove birača da bi trgovali sa vladajućom koalicijom. Kako je ovaj slučaj prošao bez posljedica, već na narednim opštlim izborima 2018. godine politička korupcija se omasovila, a slučaj „papak“ narastao do toga da čitave grupe, opštinski odbori (Obren Petrović i dobojski SDS) pređu na suprotnu stranu. Ipak, za analje ostaje preokret koji su napravili Dragan Čavić i Zdravko Kršmanović iz NDP-a koji su godinama bili najoštriji kritičari Milorada Dodika i njegovih saradnika i saveznika, čitavu predizbornu kampanju zasnivali na optužbama i kritici vladajuće koalicije, da bi odmah nakon izbora prešli na njihovu stranu i učestvovali u raspodjeli izbornog plijena. Strašne su posljedice njihovog čina, gotovo nesagledive. Krajem februara 2019. godine, Dragan Čavić je imenovan za v. d. direktora „Elektrokrajine“. Takvim činom njegovo ime neumoljivo ulazi u političku istoriju Republike Srpske, postaje opomena, simbol, lekcija u udžbenicima.

2. 4. Arhipelag građanske svijesti

Politička kultura determiniše odnos pojedinca i političkih institucija, pojedinca u političkim procesima, političkim odnosima. Politička kultura stiče se procesom političkog učenja, formiranjem političkih stavova, sticanjem „političkog ja“. Politička socijalizacija je proces učenja u kojem pojedinci stiču i oblikuju orientacije i obrasce ponašanja u odnosu na institucije, sistem, vrijednosti, simbole, tradiciju... U djelu *Politička socijalizacija* (1959) Herman Hajman naglašava da je političko ponašanje naučeno ponašanje, a politika nije slučajni i neočekivani događaj u čovjekovom životu.

Prije nego što postane punoljetan, zakonski stekne pravo glasa, pojedinac nije skroz apolitičan. On raspolaže bar nekim predispozicijama za političko ponašanje – informacijama, stavovima, navikama... Politička socijalizacija definiše se kao svjesno, ciljno i usmjereni prenošenje političkih orijentacija i obrazaca ponašanja, kao i sve druge oblike političkog učenja (kao i nemamjerne i nesvjesne forme učenja), prenos političke kulture, stilova ponašanja. Važnu ulogu imaju porodica, škola, mediji, društvene mreže, političke partije, nevladin sektor, vršnjačko okruženje, vjerske organizacije itd. Prema istraživanju agencije PRIME Communications septembra 2018. godine najveće povjerenje ispitanika bilo je u Srpsku pravoslavnu crkvu (3,28), a najmanje u političke partije (2,2) i OHR (1,9), a uočen je pad povjerenja u policiju, baš kako smo naveli u prethodnim primjerima. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci 2014. godine istraživao je povjerenje građana u institucije i objavio da su na vrhu liste škole, crkve i zdravstvo, a na dnu političke partije, mediji i sudovi. Zanimljivo je da više od 60 odsto ispitanika ne vjeruje u državu BiH, smatrajući je neprirodnom, privremenom, vještačkom, nemogućom državom, dok samo 20 odsto ispitanika doživljava BiH kao i svaku drugu državu sa određenim problemima. Ovi podaci predstavljaju političke činjenice koje se ne mogu i ne smiju zanemarivati u analizama.

Građanstvo je skup vrlina – odgovornosti, dužnosti, solidarnosti. Građani su pojedinci sa dostojanstvom i odgovornošću, sa pravima i dužnostima. Oni se oblikuju u porodicama, u školama, socijalizacijom, uče i povezuju obrascima javnog života, razvijaju ideju o opštem dobru. Platon ističe da bez valjanog čovjeka nema ni valjanog društva. „Kakvi ljudi – takve države“. Demokratija je u idejama, ali i u naravima. Civilno društvo je područje koje obuhvata građanska i politička prava, dobrovoljnost udruživanja, samoorganizovanja, autonomije, artikulacije političke volje, javne participacije, slobode komuniciranja. Domen društvenog života u okviru legalnog poretku, ali

autonomno od države. Horizontalno povezivanje i umrežavanje univerziteta, naučnih ustanova, medijskih kuća, nevladinih organizacija, udruženja umjetnika, različitih fondacija, sindikata... Aktivne, autonomne nezavisne institucije i organizacije nasuprot državnih službi, partijskih „patronata“. Građanske spone. Povezivanje sugrađana u zajedničkom doprinosu boljitu zajednici.

Brojna istraživanja pokazuju da su obrazovani građani istovremeno i politički sofisticiraniji, više uključeni u politiku. Starije stanovništvo više izlazi na izbore od mlađih generacija, što se dovodi u vezu sa činjenicom da su tokom dužeg vremena oblikovali/razvijali naviku, obrazac političkog ponašanja. Neznalice i malodušnici lakše postaju podanici, robovi. Čarls Simić je apostrofirao da su društvene mreže, internet i televizija omogućili kojekakvim političkim interesnim grupama da šire dezinformacije, a da bi se u njih vjerovalo potrebno je – neobrazovano stanovništvo! Dugogodišnje zaglupljivanje, krenetizacija javnosti, banalizacija politike.

Ugledni britanski novinar i direktor Odsjeka za novinarstvo na Rojters institutu za novinarstvo pri Univerzitetu Oksford Džon Lojd, u knjizi *Uloga medija u savremenoj politici* ukazuje da razlika između vijesti i komentara postaje sve manja, a davanje komentara sve izraženije. Nizak nivo medijske i političke pismenosti publike, koja ne razlikuje informaciju od komentara, vrstu izvora i međuodnos činjenica ima pogubne posljedice po društvo. Više ne postoje opšte prihvatanje one vrste novinarstva koje se zalaže, obrazuje i organizuje narod u ime političkog stava. „Rijetki će danas reći da novinarstvo mora da postavi državne interese ispred same istine“. Profesor sa Univerziteta Vestminster Džon Kin naglašavao je da bi se mediji komunikacije opravdali kao vrsta javne službe, njihova uloga i značaj moraju jasno da se odrede! To se svakako ne opravdava i ne odnosi se na stavljanje medija u službu političkih moćnika, dezinformisanje i manipulacije koje

skandalozno skrnave profesionalne i etičke kodekse, društvenu ulogu medija i na kraju – samu istinu! Antologiski „slučaj Barbara“, kada je novinarka *Studija B* Barbara Životić sredinom decembra 2018. godine tobože izvještavala sa građanskih protesta „Stop krvavim košuljama“ i „Jedan od pet miliona“ u Beogradu, ostaje kao svjedočanstvo i opomena koliko ovaj poziv može da se sroza. Skandalozno televizijsko uključenje novinarke Studija B u kojem je, umjesto činjenica, iznosila komentare poput onih da je na protestima bilo „daleko malo ljudi“, da se dogodio „incident u tuči kišobranima“ ili pokazalo „licemerje organizatora“ koji su pozivali na „linč, silovanje, nasilje“ izazvalo je oštре reakcije, užasavanje javnosti i postalo je prvorazredna tema na društvenim mrežama. „Barbara je žrtva partijskog zapošljavanja i ona nije novinar“, poručili su stariji novinari i osudili Studio B kao televiziju koja svakodnevno laže građane. Reagovalo je i Udruženje novinara Srbije koje je pozvalo urednike i novinare da poštuju Kodeks novinara Srbije prilikom izvještavanja sa događaja od interesa za javnost i da prave jasnu razliku izmedju činjenica i komentara. Međutim, tabloidne novine i ružičaste televizije cijelodnevnim „ispiranjima mozgova“ i dalje su se u ime vlasti Aleksandra Vučića i Srpske napredne stranke (SNS-a) obračunavale sa opozicijom, nezavisnim medijima, demonstrantima, slobodoumnim i kritički nastrojenim pojedincima. „Fašisti“, „tajkuni“, „bitange“ i slične zastrašujuće uvrede danonoćno su pljuštale sa malih ekrana i novinskih stubaca.

Milan Grol je kao dva osnovna ogrešenja o demokratiju izdvajao neispunjeno dužnosti i prekoračenje prava. Za one koji se ogriješe o zajednicu, u staroj Grčkoj je postojao ostrakizam – protjerivanje građana iz grada, države. Gubitak građanstva – gubitak statusa čovjeka! Gubitak građanstva bio je najteža kazna koja može zadesiti čovjeka. Stari Grci nazivali su idiotima one sunarodnike koje nije zanimala politika, koji su gledali samo svoja posla. U starom Rimu postojali su patriciji (klasa

zemljoposjednika, dominantna politička uloga) i plebejci (bez uloge u političkom životu). Tri statusa prema kojima se uređivao položaj čovjeka u društvu bili su: *libertatis* (podjela na slobodne ljudi i robove), *civitatis* (podjela na rimske građane i one koji to nisu) i *familias* (uslov za građanski status).

Status građanina je glavna oznaka političkog identiteta ljudi – građanin je onaj koji ima političku slobodu i odgovornost, moralna autonomija. Čovjek sposoban da uzme udio u djelovanju svog političkog sistema, ima uticaj na odluke koje se donose o njemu, njegovom životu. Riječ je o samosvjesnom građaninu, „demokratskom građaninu“. Princip građanstva – da je svaka moć legitimna ako počiva na dobrovoljnem pristanku onih prema kojima je usmjerena, uz ideal da niko nema pravo da dominira nad drugim. Princip građanstva iz pojedinaca izvuče ono što je najbolje u njima. Njemački politički sociolog Klaus Ofe navodi da su građani u modernoj državi na tri načina upućeni na nju: kao participanti, kao podanici i kao klijenti. Kolektivno čine izvor političke vlasti, izloženi su djelovanju vlasti i aparata prisile, zavise od službi koje im država obezbjeđuje.

Političke obaveze građana su obilježja i izraz kulture društva, dio političke kulture. Izdvajaju se tri nivoa političke obaveze: prema političkoj zajednici; prema sugrađanima, prema aktuelnoj vlasti. Postoje *vertikalna* (odnos građana i države) i *horizontalna* (odnos prema sebi i drugima u političkom procesu) obaveza građana. Da li bismo mogli reći da u Republici Srpskoj i Federaciji BiH nedostaje dijalog vlasti i građana, da je razvalina između onih koji upravljaju državom i onih kojima se vlada sve veća? Da li bismo mogli da konstatujemo da je sumnja u kompetencije sugrađana, njihovu sposobnost razumijevanja političkih procesa, ali i samostalnost prilikom odlučivanja sve izraženija? Istovremeno, sumnja i u vlastite domete, nemoć pred politikom?

Politička obligacija je akcija kojom se neko zakletvom, obećanjem ili ugovorom obavezuje da nešto čini. Individualna dužnost ili odgovornost prema zakonu, političkoj vlasti, ostalim pripadnicima političke zajednice. Politička obligacija je dužnost i odgovornost prema političkoj vlasti, zajednici i pripadnicima zajednice, središnji pojam političkog sistema. Individualna dužnost, odgovornost prema zakonu, političkoj vlasti. Veza između legaliteta i legitimite (puno ostvarivanje obligacije briše granice između ova dva pojma). Nameću se tri problema/pitanja: kome, zašto i kada su pojedinci dužni/obavezni da budu poslušni? Kada više nisu? Šta čini osnov takve obaveze?

Politički legitimitet – saglasnost između utemeljenja i djelanja političkog poretka i principa koji su opšteprihvaćeni u jednom društvu. Legitimitet – sposobnost politike da razvija i održava sistem političkog shvatanja i uvjerenja da su postojeće političke institucije najpogodnije za društvo. Uvjerenje članova političke zajednice u opravdanost i valjanost poretka. Monteske je napisao ovako: „Saglasnost poretka sa načinom razmišljanja naroda“!

Nijedna politička zajednica ne može se održati samo nasiljem. Neophodno je da građani dijele ideju i poštuju postojanje javnog dobra, interesa koji je nezavisan od partikularnih interesa. Postoji i *politički ilegitimitet* (uzurpacija). Nelegitimna vladavina počiva na principima nametnutim silom koji nisu prihvaćeni od strane onih nad kojima se vlada. Nepoštivanje tradicije političke kulture i političkih institucija. *Kvazilegitimitet* – pojava da se jedan politički poredak predstavlja onakvim kakav nije (legitimnost se temelji na lažnim osnovama). Zasniva se na konfliktnim i protivrječnim principima koji onemogućavaju stabilan poredak.

Vlasti u Republici Srpskoj, kao i one u Federaciji BiH i nekim državama iz okruženja, odbijaju da prihvate argumentovane kritike protiv

nedemokratskog, autokratskog načina vladanja uvjeravajući da njena legitimnost počiva na činjenici da su dobili ubjedljivu većinu na izborima, ali i da međunarodna zajednica toleriše ono što rade i način na koji rade. Na građanske primjedbe, optužbe za zloupotrebe i usurpaciju vlasti, odgovaraju „mi smo dobili na izborima“! Ne problematizuju pitanje kako su dobili izbore, da li su oni bili fer i pošteni, bez krađa, pritisaka, prijetnji, podmićivanja. „Sve je normalno“ odnosi se i na kupovinu glasova, čak i kupovinu poslanika, pa i čitavih partija koje su u predizbornim kampanjama bile opoziciono orijentisane, skupljale glasove nezadovoljnih, ojađenih birača. Takvi izborni „pobjednici“ ignorišu i nipoštavaju drugačija mišljenja, neispunjena obećanja, prekoračena ovlašćenja. Ne rješavaju sumnjiva ubistva, ne istražuju odgovorne, ne otvaraju pitanja korupcije u institucijama, ali zato nastoje da uspostave potpunu kontrolu nad cijelim društvom, uguše u njemu svaku inicijativu. Vrlo opasne i pogubne tendencije. Davno je rečeno da svemoć vlasti vodi u bespomoćnost građana i građanskog društva. U ropstvo. Moderno ropstvo. Politička teorija upućuje na razmatranje položaja građanina u nekom političkom, ustavnom sistemu kako bi se odredio karakter tog sistema! „Nemoć građana i nemoć vlasti međusobno se uslovjavaju (samo to je sloboda)“.

Politička isuvišnost (apatija) javlja se kada pojedinac odbacuje politiku, počinje da se osjeća isuvišno i nemoćno, a iz nemoći (prema Fromu) proizilaze određene reakcije (od kojih jedna može da bude i bezumno činjenje zla). Totalitarni režimi postižu tu suvišnost pojedinca tako što vlada i teroriše ljude iznutra. Nizom poteza ukinuta je politička sfera pojedinačnog života (pojedinac postaje izolovan i usamljen). Hana Arent piše da je prvi korak ka potpunoj dominaciji nad ljudima onaj kada se u njima ubije pravna ličnost (građanina). Ubiti pravnu osobu u čovjeku (ne poštuje se Ustav). Ubiti moralnu osobu u čovjeku. Uništiti razliku među pojedincima.

Nedostatak mišljenja ne čini pojedinca samo nesposobnim rasuđivanju, već i (sa)osjećanju!

Apolitičnost je „Ahilova peta politike“. Ravnodušnost prema politici, nezainteresovanost, neobavještenost, neznanje. Politički fenomen koji je već dugo predmet teorijskih rasprava. Odsustvo želje subjekta da shvati svijet političkih činjenica i da njima ovlada kao i nespremnost da se izrazi politička volja i oblikuju sopstvena, autonomna politička uvjerenja. Dvije su vrste mišljenja: apolitičnost je predmet osude (ili čak i prezira) – apolitičnost unižava čovjeka i čini ga nedostojnim (lišava ga ljudskosti), jer je politika javna stvar – građanska vrlina! Drugo mišljenje je da je opravdano i moralno utemeljenje apolitičnosti nisko vrednovanje politike (korupcija, nemoral), „politika nije za svijet čestitih ljudi“. Uvjerenje da politika zbog svoje naravi privlači ljude bez morala, avanturiste, koristoljubive egoiste... Apolitičnost – osjećanje lične nesigurnosti! Odbijanje da se javno prezentuje sopstveni politički stav. Apolitični ljudi često imaju rezervisan stav i prema drugim oblicima socijalnog aktivizma. To su mahom mлади, umjetnici, donji društveni slojevi... Postoje relativno trajna i povremena apolitičnost. Relativno trajnu i „tvrdnu“ apolitičnost iskazuju pojedinci i grupe koje karakteriše odsustvo interesa i motiva za bavljenje politikom (zasnovano na procjeni da politički aktivizam ne utiče na svakodnevni život).

Apstinenti – politički fenomen koji jasno ukazuje na krizu povjerenja građana u demokratske institucije i sumnju građana u sposobnost političkih partija da adekvatno izražavaju njihove stavove i preferencije. Postoje dva tumačenja apstinencije: 1) da je apstinencija znak podrške trenutnom političkom sistemu (a velika izlaznost na izbore predstavlja krizu tog sistema i protest protiv njega) i 2) da je znak velikog nepovjerenja prema političkom sistemu – partijama, političarima, institucijama (kriza demokratije). Žan Blondel razlikuje *negativne* (apolitične) apstinente koji su trajno izvan

politike, neinformisane, nezainteresovane i *pozitivne* apstinente koji imaju svijest, kakav-takav interes, ali im se ne dopadaju kandidati. Apstinenti mogu imati sličan odnos prema političkom sistemu i elitama kao i glasači, ali se razlikuju po percepciji vlastite mogućnosti uticaja na politiku. „Odustali od politike“. Vrlo slaba politička informisanost. Nepostojanje bilo kakve stranačke identifikacije. Nepovjerenje u ljude. Sociolog Ivana Spasić ukazuje na fenomen „politzovanih apstinenata“: Ne izlaze na izbore iz političkih razloga. Oblik je građanskog otpora koji neće da legitimišu neodgovorne i nesposobne političke aktere. Neglasanjem izražavaju nezadovoljstvo.

U nekim državama (Belgija, Luksemburg, Grčka, Kipar, Australija, Meksiko, Egipt, Bolivija itd.) prekršajno se odgovara za neizlazak na izbore. Negdje se plaća novčana kazna, negdje se zamrzava plata, negdje uzrokuju problemi sa izdavanjem vozačke dozvole i slično. Građanski aktivista iz Tuzle Vehid Šrhić smatra da nije moguće uvesti takve kazne u Bosnu i Hercegovinu, već problem izlaznosti rješavati iskrenošću kandidata! Šehićeva ideja djeluje bajkovito i naivno u zemlji gdje caruju politička i materijalna korupcija. Samoživi i trenutni interesi natkriljuju opšte i dugotrajne. Nacionalistička zasljepljenost nema ničega zajedničkog sa narodnom dušom, kako bi rekao Milan Grol, a i ona je žrtva društvenog sumraka. Politička misao postala je predmet sitne dnevne politike u rukama proredene, umorne, bezidejne i beskrvne generacije političara. U skupštinama se većina, kada zatreba, krpi i sklapa neprirodnim pogodbama, od danas do sutra čak i kupuje. Nacionalistička demagogija, novac i nasilje vode glavnu riječ. „Neprirodne koalicije prave se ne za rješavanje problema, već za podjelu vlasti i privilegija“, baš kako je i Milan Gol opisivao u svoje vrijeme. Jovan Skerlić je početkom prošlog vijeka pisao o prekonoćnim promjenama mišljenja, trgovini uvjerenja i stavovima, valjanju u političkom blatu, a Jovan Cvijić o „političkoj ciganiji“. Kao da opisuju današnje vrijeme. Pjesma Vladimira Petkovića Disa „Naši dani“, napisana tačno prije jedan vijek, kao da je

napisana juče. „Nadvilo se crno vrijeme opadanja, nabujao šljam i razvrat i poroci...“

Neki budući naraštaji čitaće novinske arhive u kojima će, između ostalog, ostati zauvijek dokumentovano da je septembra 2017. godine u Narodnu skupštinu Republike Srpske ulazila policija sa dugim cijevima, navodno da bi osujetila fizički sukob između poslanika ili uništavanje imovine, a da su se narodni poslanici i ministri međusobno optuživali za šverc u ratu, profiterstvo, deserterstvo, tužakanje zbog dovođenja u opasnost i naplaćivanje odštete od „otadžbine“ u koju se zaklinju i u čijem interesu govore da djeluju! Urednik informativnog programa Radio televizije Republike Srpske u periodu njenog najdubljeg profesionalnog i etičkog posrtanja i autor većine najsramnijih tekstova protiv neistomišljenika režima, javnog blaćenja i klevetanja opozicionara, roditelja ubijene djece, pripadnika drugih naroda i vjera, Siniša Mihailović, aprila 2019. godine imenovan je, na Dodikov prijedlog, za konzula BiH u Istanbulu. Tako je osoba bez adekvatnog obrazovanja, diplomatskog iskustva, bez bilo kakve moralne odgovornosti, nagrađena za sve što je prethodno činila vlastitom društvu.

2. 5. Autoritarno političko i kulturno nasljeđe

Američki politikolog Fensis Fukujama upozorava da većina ljudi u Istočnoj Evropi rođena poslije pada Berlinskog zida ne zna kako je živjeti u autoritarnim režimima, kako je provesti cijeli životni vijek u diktaturi. Njihovi roditelji bili su pelcovani tim iskustvom, ali mladi nisu i uzimaju demokratiju zdravo za gotovo. Njima je ona data, nisu se morali mučiti. „To je jedan od razloga zašto se mladi naraštaji tako lako poigravaju sa nedemokratskim ljudima i iskustvom“. Na balkanskom prostoru

demokratija i demokratska politička kultura nemaju odgovarajuću političku istoriju, ni za njihov razvoj blagorodnu kulturnu svijest.

Nedemokratska, autoritarna politička kultura, obilježja parohijalizma i podaništva, predstavljaju najveći kamen spoticanja u sizifovskim naporima da se dostigne demokratska svijest građanskog društva u Republici Srpskoj i Federaciji BiH koja bi pogodovala stabilnom i perspektivnom sistemu. No, društva koja u prvi plan ističu religiju, prenaglašavaju tradiciju, traže bezuslovnu lojalnost režimima, ušuškavaju se u kolektivizam, negiraju individualnost, nalikuju „Prokrustovoj postelji“, kalupu u koji bi morao da se uklopi i kojem bi trebao da odgovara svaki član takve zajednice. Uniformisanost i zatvaranje. Neprijateljski odnos prema razlikama. Bez dijaloga, bez pluralizma mišljenja, bez demokratske političke kulture nema ni građanske participacije. Harizmatski pojedinci postaju značajniji od institucija, od zakona. U prvom planu je politička samovolja. Za sve se pitaju, o svemu odlučuju, sve znaju. Narod im je gotovo nepotreban, osim da plaća, ratuje, sluša, aplaudira, miruje... Još je Džon Stjuart Mil napisao, a kralj Petar Karađorđević na srpski jezik preveo, da će autoritarne vlade koje suzbijaju slobodu mišljenja svoje podanike pretvoriti u duhovne bogalje i prije ili kasnije otkriti da sa takvima ne mogu postići nikakve velike stvari, zbog čega će kriza dotičnog društva postati neizbjegna! Nismo li već dobili račun?

Autoritarna politička kultura temelji se na vođama, poslušnosti, hijerarhiji, političkoj netoleranciji, odsustvu smisla za kompromis, nedostatku odgovornosti i kompetencija, infantilnosti, konformizmu, predrasudama i stereotipima, negativnom odnosu prema razvoju i afirmaciji individualnosti. Nedemokratske orientacije u direktnoj su vezi sa odgovarajućim profilom ličnosti. Autoritarni poredak proizvodi autoritarni tip ličnosti. Autoritarnu ličnost, prema istraživanjima Teodora Adorna

(1950), karakteriše idolopoklonički odnos prema autoritetima, poštovanje moći, isticanje važnosti statusa, sklonost stereotipima, praznovjerje, krutost u mišljenju, destruktivnost i egoizam.

Podanički tip političke kulture karakterističan je za autoritarna društva, parohijalni za tradicionalna, a participativni tip političke kulture odgovara demokratskim društvima. Demokratska politička kultura počiva na političkom znanju, političkoj toleranciji, efikasnosti građana, političkom povjerenju, dok nedemokratska (autoritarna) politička kultura ističe kult vođe, predaka, krv i tlo, slavnu prošlost, istorijsku misiju, vječne neprijatelje... Primitivizam u javnim nastupima, odsustvo volje i smisla za kompromis, socijalna bijeda, kriminalizacija, agresivnost, poslušnost, neodgovornost. Sklonost korupciji, neefikasnost i nedisciplina. Savezništvo politike i kriminala poruka najsigurniji je znak da se stiglo do dna! Antropolog Zagorka Golubović isticala je da populizam i nacionalizam predstavljaju „referentni okvir autoritarnog poretka, u kojem masom manipulišu harizmatske vođe, proklamujući partikularne interese (nacije, etničke grupe...). Takvo društvo je zatvoreno i ima neprijateljski stav prema razlikama – s ciljem da odbrani svoje uske nacionalne ili etničke interese ili nacionalni identitet (od drugih kultura i vrijednosti)“. Peruanski profesor i publicista Mario Vargas Ljosa u posljednje vrijeme piše o ljevičarskim i desničarskim autoritarnim režimima.

Autoritarni mentalitet – podložan argumentima autoriteta, a ne istine (ne uzima u obzir argumente drugih mišljenja). Autoritarni karakter, naglasio je socijalni psiholog Erih From (1969), obožava autoritet, slavi i veliča prošlost, teži da se potčini, slijepo je odan onima koji su iznad i okrutan prema onima ispod. Ponizan prema snažnima i moćnima, a pun prezira prema nemoćnima. From je pokušavao da istraži psihološku i antropološku osnovu fašizma, ali se autoritarni tip karaktera odnosi na svaki totalitarni i

autoritarni sistem koji pojedinca podređuje kolektivu (državi, naciji, partiji, crkvi...) i bilo koji oblik nedemokratske ideologije koja počiva na principu „*Autoritet odozgo, povjerenje odozdo!*“

Da li će neko biti slobodan čovjek, kritički samosvjestan, obrazovan informisan ili sluga, rob, podanik, marioneta – on sam bira! Nijedan autoritarni lider, vođa, tiranin, diktator ne bi mogao ništa bez poniznosti, pokornosti, samoodricanja, podjarmljenosti ljudi oko njega. Sami smo krivi! Kant bi rekao zbog samoskrivljene infantilnosti, lijenosti i kukavičluka. „*Autoritarizam zavisi od samog karatera, izvora, obima i načina ispoljavanja autoriteta, ali uvijek sužava područje čovjekove slobode i ograničava mu moralnu autonomiju – vršeći pritisak na pojedinca*“, naglašava politikolog Vojislav Stanovčić. Zašto se potlačena većina ne pobuni? Odakle želja za ropstvom? Šta pokreće dobrovoljno ropstvo? Zašto ljudi trpe ono što ne bi ni životinje? Postavljajući ova pitanja sredinom 16. vijeka mladi filozof Etjen de la Boesi u knjizi *Rasprava o dobrovoljnem ropstvu* ističe da se „izabranici naroda ponašaju prema njemu kao prema biku kojeg treba ukrotiti“. Milioni ljudi bijedno služe pognutih glava pod bestidnim jarmom, ne zato što ih primorava neka jača sila, već zato što su općinjeni i očarani... „Događa se, u svim zemljama, svim ljudima, svakog dana, da jedan čovjek ugnjetava stotine hiljada i lišava ih slobode“. Ali, sami narodi dopuštaju da budu ukroćeni. „Narod sam sebe podjarmljuje, sam sebi presjeca grkljan“. Taj isti narod, koji je u mogućnosti da bira između podaništva i slobode, odbacuje svoju slobodu i uzima jaram, pristaje na sopstveno zlo, sam juri za njim“. Plaši li se on slobode? Uzmiče li pred odgovornošću za svoj izbor, ideju, put? Nedostaje li mu vjera u vlastitu sliku svijeta oko sebe i u sebi? Traži li spas tamo gdje ga nema i ne može biti?

Veliki francuski pjesnik i borac za ljudska prava i slobode Viktor Igo napisao je da su nas mnogi ljudi upropastili zato što su nam tobože bili – spasioci! Inteligencija i vrlina su temelji na kojima raste jedan narod, a ne prepuštanje svoje subbine na volju samozvanaca i avanturista. Jedno od najvećih i najtragičnijih obilježja političke kulture balkanskih naroda je upravo ta zlokobna, infantilna potreba da među političkim liderima traže vođe spasitelje! Njihovo nesreći često su kumovale upravo autoritarne vođe, svemoćni lideri, predsjednici dugog roka trajanja, samoproglašeni voždovi, novokomponovani begovi, umišljeni „očevi nacija“, polubožanstva, alfe i omege. Slobodan Milošević, Franjo Tuđman, Radovan Karadžić, Alija Izetbegović to su bili na početku devedesetih, a danas Alijin sin Bakir Izetbegović, Milorad Dodik, Aleksandar Vučić, Milo Đukanović, Hašim Tači... Svakog od njih svjetina je dizala u nebesa, kovala u sve i svja, spasitelja, izbavitelja, šefa, gazdu, gospodara, pred njim bi se tražila slijepa odanost, nekriticka poslušnost, bespogovorno sljedbeništvo. Ili ga obožavaju, ili ga se užasavaju, ili mu bezuslovno vjeruju, ili ga se plaše, oličava li on njihove vrline ili u njemu pronalaze svoje mane, karakteriše li ga ono što oni nemaju ili to samo uobražavaju? Stvara li on predstavu o sebi ili ta predstava i bez njegovih uticaja živi u njihovoj svijesti?

Predsjednik Crne Gore Milo Đukanović je gotovo 30 godina na vlasti, „Crna Gora je postala despotija“, konstativali su odavno hroničari. Početkom 2019. godine najveća politička kriza u Crnoj Gori, masovni protesti u Podgorici, opozicija je bojkotovala rad skupštine. Predsjednik „Atlas Grupe“ Duško Knežević objavio je nedavno u Londonu niz dokumenata protiv Đukanovića. Garancije kredita, pokrivanje dugova, snimci podmićivanja, ljetovanja u Dubaiju... Bivši hrvatski premijer i predsjednik Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Ivo Sanader drugu deceniju 21. vijeka provodi u suđenjima zbog mnoštva afera u koje je umiješan. Suđenja su počela 2012. godine, za afere „Hypo“, „Planinska“, „Fimi media“, „Ina-mol“

itd. Za neke je oslobođen, za neke presuđen. Krajem 2018. ponovo proglašen krivim u slučaju „Hypo“ i osuđen zbog – ratnog profiterstva! U aferi „Hypo“ USKOK je teretio Sanadera da je sredinom devedesetih primao proviziju od austrijske „Hypo“ prilikom izdavanja kredita za hrvatska predstavništva. Vrhovni sud u Zagrebu 2. aprila 2019. godine pravosnažno je osudio Sanadera na 4,5 godine zatvora zbog primanja i davanja mita u slučaju „Planinska“.

Veliki nacionalni borci, vrhovni autoriteti, vođe, državnici koji su nekritički slavljeni i kojima se pokorno vjerovalo, na kraju su propisno ojadili i upropastili taj narod. Uvijek je slijepo sljedbeništvo imalo isti fatalan epilog. Uslijedilo bi razorno razočarenje, sunovrat, velika ozlojađenost, prezir, odbacivanje. Koliko je to opasno najbolje svjedoči poruka jednog španskog kralja: „Ja se više bojam suza i kleveta svojih podanika nego najveće vojske protivnika!“

3) NAPUKLINE DEMOKRATSKE FASADE

Politička participacija i izobličenja

Postojanje ogromnog broja političkih partija u BiH, potpuno nesrazmjernog populaciji, ekonomskom stanju i nivou političke pismenosti, nije nikakva potvrda bogatog višepartijskog života, raznovrsnog fronta vizija i ideja, pluralizma programa, koncepata i stilova, takmičenja u vrlinama, odgovornostima, nadmetanju kreacijama i slično. Naprotiv, ono nije dokaz čak ni egzistiranju međupartijskih i/ili unutarpartijskih antagonizama, konflikata mišljenja, stajališta, orijentacija. BiH nedostaje upravo ono što je neophodno demokratskom društvu. Veliki broj političkih partija samo je kozmetika!

Uglavnom nema pravog dijaloga ni između partija unutar Republike Srpske, pogotovo ga nema na nivou BiH. Ono što prepoznaje svakodnevica ne može da se nazove dijalogom! U trenucima ozbiljnijih političkih kriza, kada se neki problem prepozna kao izrazito važan i sudbonosan za nacionalni interes, npr. poput osporavanja Dana Republike ili čak same najave osporavanja imena Republike Srpske, dan-dva potraje predstava o tobožnjem jedinstvu nastalom dogovorom u Palati predsjednika ili usvajanjem rezolucije u Narodnoj skupštini, ali to ne znači da postoji dijalog između vlasti i opozicije, građana i vlasti, nevladinog sektora i institucija. A nema ga, potvrdiće pažljiviji hroničari, ni unutar partija. Postoji „demokratska fasada“. Izborni autoritarizam. Postoji i tobožnji prostor za opoziciju, medije, razna udruženja, ali ako ozbiljno ne kritikuju i ne osporavaju vlast, režim. Opozicione partije u Republici Srpskoj godinama su satanizovane, cijepane iznutra, razdori podsticani i spolja,

dugo su bez valjanog kontakta sa javnošću, medijskog prostora, bez prilike da promovišu nova lica, ideje, planove, rješenja, stilove ponašanja.

Kompetentni izbori daju građanima priliku da oblikuju politiku svojom voljom, da se pitaju, aktivno uključe, tragaju za najboljom formulom vladavine naroda. S druge strane, u autoritarnim režimima politiku određuje dominantna politička partija, preciznije uska grupa pojedinaca. Građani su zanemareni, ucjenjeni, zavedeni. Vlastodršci ih nastoje obeshrabriti da promišljaju o ozbiljnim temama. Čine sve da ih udalje i isključe iz politike. Da ovlađaju njihovim mišljenjima i emocijama, čak i nagonom za samoodržanje. Kako je davno napisao Etjen de la Boesi u *Raspravi o dobrovoljnem ropstvu*, „izabranici naroda se ponašaju prema njemu kao prema biku koga treba ukrotiti“!

Istovremeno, svjedoci smo dobrovoljne političke sterilizacije građana u BiH. Polovina punoljetnog stanovništva sa pravom glasa uopšte ne izlazi na izbore. U prethodnom poglavljtu razmotrili smo neke od razloga. Međutim, građanska odgovornost ne može da se prebaci na druge, na elite, na partije, na nove generacije, ali ni na državu! Tako strah, lijnost, neznanje, malodušnost, kukavičluk nadmaše rodoljublje, građansku i istorijsku svijest, osjećaj za opšte dobro, zajedničku egzistenciju i budućnost! Milan Grol je zaključio da tamo gdje politika nije redovna, stalna briga svih, već „uzbuna na mahove“, s većim interesom kandidata nego birača, čitav javni život neminovno „kopni u idejama, jalovi u ustancama, razvraćuje se u naravima“.

Ogromno razočarenje u političke partije, iako to nije karakteristika samo u BiH, ne dijeli se na vladajuće i opozicione, u kojima građani vide profil ljudi spremnih na sve da bi se dočepali koristi. Tako je 2014. godine nakon opštih izbora politički život ogadila pojava „preletača – pojedinaca“, da bi se nakon opštih izbora 2018. godine pojavile i „grupe – preletača“, opštinski

odbori koji bi izdali birače, otkazali poslušnost rukovodstvu stranke i prešli u vladajuću koaliciju, a kumlinacija je „partija – preletač“! Kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, nekadašnji predsjednik Republike Srpske i dugogodišnji opozicionar, jedan od najvećih kritičara režima, Dragan Čavić, zajedno sa svojom partijom Narodnim demokratskim pokretom (NDP), nakon oktobarskih izbora, uz zaprepašćenje i ozlojađenost javnosti, prešao je na stranu vlasti. Prethodno su se istim putem otisnuli Ognjen Tadić, Nenad Stevandić, Borislav Bojić i drugi. Identičnu odluku donio je i Čavićev politički saveznik, Zdravko Krsmanović iz Foče, da bi nakon par mjeseci iznenada preminuo. Novinske i internet arhive ostale su prepune najgrubljih optužbi na njegov račun od strane udarnih snaga vlasti koju je Krsmanović sve do kraja 2018. bez prestanka kritikovao. Dugogodišnji gradonačelnik Doboja, Obren Petrović, kojeg je režim takođe čitavu deceniju optuživao kako je nacionalni izdajnik i kriminalac, odjednom je postao dio vladajuće koalicije, odmetnuvši se od Srpske demokratske stranke, na čijoj listi je učestvovao na izborima. Čak i bez registrovanja novog političkog subjekta ili kolektivnog učlanjenja u neku od vladajućih partija, Obren Petrović i njegovi saradnici su kao neformalna „Obrenova grupa“ predstavljeni u režimskim medijima, skupštinskim debatama i sl.

Veoma je skroman, a moglo bi se dodati i sporan demokratski potencijal političkih partija u BiH. Iako gotovo svaka od njih pominje riječ demokratija u nazivu, one mahom nalikuju na privatna preduzeća, trgovačka društva, a njihovi lideri nastupaju kao gazde, vlasnici. O tome godinama govori i tragikomičan način izbora rukovodstva partije, kandidata za izborne liste, kadrova za razne funkcije. Unutar partija nema prave demokratije, već vlada netrpeljivost prema različitim stavovima, mišljenjima, interesima, stilovima. „Mangupi su u našim redovima“, čulo se odmah nakon posljednjih opštih izbora, a onda je uslijedio obračun.

Nacionalizam je ovdje jedina ideologija! Bez obzira kako se stranke nazivaju, proglose li se kao demokratske, socijaldemokratske, liberalne, građanske...

Sporan je i način finansiranja političkih partija i trošenja sredstava. Funkcioneri, partijski kadar kojima se povjere mjesta u državnim službama, postaju i finansijeri partija. Prema podacima Centralne izborne komisije u 2018. godini je za finansiranje 69 političkih partija samo iz budžeta izdvojeno oko 11 miliona maraka. A ono što je prečutano, prikriveno, frizirano? Donatori, lobiji, veze za podzemljem, tajni kanali...

3. 1. Od „gladijatora“ do „lovine“

Politička participacija predstavlja sudjelovanje u politici, učestvovanje u procesu formulisanja, donošenja i provođenja javne politike. Profesor na Fakultetu političkih nauka u Beogradu Zoran Stojiljković definiše je kao proces dobrovoljnog učestvovanja pojedinaca i socijalnih grupa u pokretanju, razmatranju, donošenju političkih stavova i odluka, njihovom sprovođenju. Za cilj imaju oblikovanje političke volje, kao i ostvarivanje uticaja na pravac i sadržaje djelovanja političkih organizacija i institucija. Naglasak je na socijalnom (institucionalnom) okviru u kojem svaki punoljetni građanin, nezavisno od svoje nacionalne, vjerske, ideološke i druge pripadnosti, raspolaže jednakim pravom na političku participaciju (biračko pravo, slobodu svijesti i mišljenja, efektivnu slobodu govora, informisanja, udruživanja...).

Entoni Birč navodi najučestalije tipove političke participacije: glasanje na izborima i referendumima, agitovanje, članstvo u političkoj partiji, demonstracije, štrajkovi, građanska neposlušnost... Važno je jasno razdvojiti dobrovoljno, autonomno izabran politički angažman od

prisilnog, nametnutog ili pretežno ritualno-ceremonijalnog, iznuđenog (politički dekor, obezbjeđuje privid legitimnosti režima). Takođe, potrebno je posebno obratiti pažnju, kritički propitivati da li je ono što smatramo „autonomnim izborom“ predmet socijalne manipulacije, da li je socijalno uslovljeno.

Postavlja se i pitanje realnih efekata, razlikovanje političke participacije od socijalnog aktivizma, trajnost participacija... Da li se odnose na lokalno, regionalno, globalno? U kojoj mjeri je konkretan oblik političkog učešća okrenut strukturama vlasti i/ili javnosti? Da li je orijentisan na vođenje i usmjeravanje politike ili tek na posredan uticaj? Zatim, zadatak je i da se analiziraju širina, učestalost, kontinuitet i intenzitet djelovanja. Američki politikolog Lester Milbrat grupiše stanovništvo SAD u četiri kategorije sa stanovišta političke participacije: 1) politički gladijatori (1-3%), oni koji ulaze u političku arenu, kandiduju se na izborima; 2) grupe „prelaznih aktivnosti“ (7-9%) – oni koji prisustvuju političkim skupovima i imaju finansijsku podršku političkih partija; 3) nosioci „spektatorskih aktivnosti“ (60%), to su oni koji glasaju i na različite načine učestvuju u raspravama; 4) politički apatično stanovništvo (30%).

Važno je razlikovanje apolitičnosti (nespremnost, nesposobnost i nezainteresovanost za učešće u politici) od političke pasivnosti (politička apatija, neaktivnost kao politički stav – neprihvatanje, nezadovoljstvo). *Konvencionalni (institucionalni)* oblici političke participacije su: 1) političke petице i inicijative; 2) glasanje i izborne aktivnosti; 3) djelovanje političkih stranaka; 4) sindikati, udruženja, interesne grupe; 5) vaninstitucionalni (alternativni, protestni) oblici političke participacije; 6) mitinzi; 7) demonstracije; 8) štrajkovi; 9) protestni marševi; 10) nenasilni oblici građanske neposlušnosti, 11) protestna okupljanja.

Najučestaliji oblik građanske participacije je glasanje na izborima, ali ništa manje nije važna rasprava o politici s drugima, neposredni kontakti s vladom, učešće u aktivnostima političkih partija i interesnoj grupi građana, potpisivanje peticija, nenasilni protesti itd. Politička partija je poseban oblik političkog organizovanja, društvena organizacija koja ima cilj, trajan način uređenja odnosa između članova. Njena funkcija je agitacija i izražavanje interesa, kontrola i usmjeravanje državnih organa, formulacija javne politike, političko organizovanje, ideološki identitet. Naročito su važni program, organizacija, dobrovoljno učlanjivanje. Almond navodi da se autoritarni partijski sistemi razlikuju u stepenu kontrole odozgo nadole – unutar partije i partijske kontrole nad drugim društvenim grupama.

Politikolozi razdvajaju *isključivu* i *uključivu* vladajuću partiju. Isključiva vladajuća partija insistira na potpunoj kontroli političkih resursa. Ne priznaje nikakve druge interese frakcija unutar partija. Ne dozvoljava nikakvu slobodnu aktivnost opozicije, građana, interesnih grupa. Tvrdi da jedino ona zna šta su stvarni interesi građana, ni ne pitajući ih šta misle. Uključujuća vladajuća partija priznaje autonomiju drugih grupa, nastoji da ih uključe, pregovaraju s njima, a ne da ih mijenjaju i kontrolisu. Obično nastoji da ih uvuče pod opšti „politički kišobran“. Ovdje možemo prepoznati oba oblika partija u političkoj praksi BiH. Insistiranje na uspostavljanju potpune kontrole političkih resursa i sprečavanja svake aktivnosti drugih, usurpacije mišljenja građana o pitanjima njihovih pravih interesa, pa do uvlačenja drugih pod opšti „politički kišobran“, što se ovdje naziva tobоžnjim nacionalnim jedinstvom!

Trendovi u savremenoj politici koji utiču na poziciju građana, ističu brojni politikolozi, odnosi se na opadanje unutrašnjeg sklada političkih partija, opadanje međugeneracijske lojalnosti u političkim partijama, javni cinizam – nezadovoljstvo politikom, ogorčenje prema vradi i slično. Gabrijel

Almond je 2009. godine istakao: „Javnost je izuzetno kritički raspoložena prema političarima i političkim strankama kada ne uspijevaju da ostvare demokratske ideale. Iako ovaj cinizam predstavlja opterećenje za demokratske političare, on ipak vrši pritisak na demokratiju da se dalje poboljšava i prilagođava, što je u krajnjoj liniji njena najjača strana“.

Društveni pokreti predstavljaju poseban oblik kolektivnog ponašanja (posvećenost, politički aktivizam). Ključni pojmovi su kolektivna akcija, dobrovoljnost i otvorenost, javnost djelovanja, društvena relevantnost problema. U BiH je registrovano između 12.000 i 25.000 nevladinih organizacija. Iako iskompromitovane (često osnivane radi korišćenja fondova, grantova i slično, lobiranja za partikularne interese, maskiranja političkih ciljeva), njihova uloga je veoma važna – zaštita i afirmacija ljudskih prava i sloboda, manjinskih grupa, ugroženih, nezaštićenih, ojađenih, pomoć ljudima sa posebnim potrebama, invalidima, zavisnicima, oboljelim osobama... Ne postoji alternativa razvoju civilnog društva, socijalnoj inkluziji mladih, zaštiti prava potrošača, povratnika, edukacijama omladine, razvoju ekonomije, promociji kulture, unapređenju ekologije, turizma...

Uloga masovnih medija je takođe neizostavna. Pravovremeno informisanje, izvještavanje, analiza društvenih procesa u profesionalnim i objektivnim javnim glasilima, njegovanje kritičkog mišljenja, razvoj slobodnog javnog mnjenja. Međutim, sve veći problem je i destruktivna moć društvenih mreža. Ivan Krastev posebno ukazuje na zablude koje proizvode. „Možda tvitom možete da izazovete revoluciju, ali ne možete tvitovima postaviti nikoga na vlast“. Društvene mreže stvaraju iluziju da postoji većina javnog mnjenja za ili protiv nečega ili nekoga, a ispostavi se kao potpuni promašaj. Najbolji primjer za ovo je iskustvo Srbije prethodnih godina, kada su tviteraši stvorili uvjerenje da postoji većinska volja za smjenu

Aleksandra Vučića i SNS-a, da bi ih rezultati izbora potpuno demantovali. U posljednje vrijeme koriste se termini poput „fejsbuk revolucije“, „tviter pobune“, „blekberi nereda“ i slično da bi se na posprdan način ilustrovalo kako aktivizam na društvenim mrežama nije vjerodostovan odraz realne političke prakse. Društvene mreže su i poligoni za „uzajamne optužbe“, širenje „teorija zavjera“, botovanja...

Španski sociolog Manuel Castells nazvao je bezimenim nove protestne pokrete, „mreže bijesa i nade“. U djelu *Komunikacija, moć i protivmoć u umrežanom društvu* Castells piše o međusobnom uticaju komunikacija i odnosa moći u tehnološkom kontekstu koji karakteriše umreženo društvo. Castells naglašava da su mediji postali socijalni prostor u kojem se odlučuje o moći i ukazuje na direktnu vezu između politike, medijske politike, politike skandala i krize političke legitimnosti u globalnoj perspektivi. Castells zapaža da je razvoj horizontalnih mreža komunikacije podstakao nove oblike komunikacije putem interneta i društvenih mreža, a u takvim uslovima politika protesta i društveni pokreti mogu odlučnije da intervenišu u novom komunikacijskom prostoru. Ipak, i ostali tradicionalni mediji i međunarodna politika takođe ulaze u taj prostor. „Kao rezultat ovih procesa, masovni mediji i horizontalne komunikacijske mreže konvergiraju“. Revolucija u oblasti tehnologije komunikacija direktno utiče na osjećanja, razmišljanja i ponašanja ljudi. Novi mediji postali su prostor kroz koji se ispoljavaju strategije moći. Castells analizira transformaciju industrije globalnih medija kroz prizmu revolucije u komunikacionim tehnologijama. On optimistično ističe kapacitet za autonomnu građansku akciju, odnosno potencijal aktiviranja „kontramoći“, uvjeren da će nove tehnologije omogućiti da se ova akcija sproveđe ambicioznije nego ikada prije i uzdrma odnarođene predstavnicičke demokratije s jedne i odnarođene diktatorske režime, s druge strane.

3. 2. Građanska neposlušnost

Džon Lok je tvrdio da se pred nepravednim zakonima od građana ne očekuje slijepa poslušnost, već pravo na otpor i neposlušnost. Ko god upotrijebi silu bez prava ulazi u konflikt sa onima nad kojima se ta sila primjenjuje i građani imaju pravo da se suprotstave napadaču. Koncept je da građanin ima pravo da reaguje na vlast onda kada mu se učini da je nepravedna, da dolazi do kršenja načela jednakosti. U pitanju je akt neposlušnosti u odnosu na zakon. Nenasilan, javno ispoljen čin, koji počiva na principu građanstva.

Džon Rols ističe da je problem građanske neposlušnosti ključni test za svaku teoriju o moralnim osnovama demokratije. Jirgen Habermas dodaje da je građanska neposlušnost „test za demokratsku pravnu državu“. U pitanju je, ponovimo i naglasimo, javni, nenasilni, savjesni, ali i politički čin suprotan zakonu koji se vrši da bi se uvele promjene u zakon i odluke vlasti. „Očuvanje i jačanje institucije pravednosti“. Građanska neposlušnost opravdana je u slučaju kršenja principa jednake slobode ili principa jednakih mogućnosti. „Gdje se krše ljudska prava, građanska neposlušnost je dužnost“, apostrofira Habermas.

Građanska neposlušnost je uvijek opravdana moralom, a ne pravom. Pored opštih karakteristika (nenasilje, element javnosti, spremnost na potencijalno izdržavanje sankcija) građanin mora biti oprezan da ne izabere sredstva koja nisu primjerena situaciji ili su previše marketinški orijentisana, kao i da preispita nije li njegovo ponašanje samo posljedica previsokih očekivanja, slabo utemeljenih obećanja ili neke vlastite potrebe (Habermas izričito apeluje na neophodnost pravljenja razlika između svjesnog pojedinca i „budale“). „Građanska neposlušnost je krajnje normalno i poželjno sredstvo 'čuvara legitimnosti' koji ne mora biti upotrijebljeno samo u izuzetnim slučajevima, već može biti pokretač inovacija u političkom sistemu“.

Neke novije studije o građanskoj participaciji utvrdile su da politički konzumerizam – kupovina ili bojkotovanje proizvoda iz političkih razloga – imaju zapaženu ulogu. Nama su poznati pozivi na bojkotovanje slovenačke, hrvatske ili srpske robe kada bi se zaoštřili međunarodni odnosi, bojkotovanje hrvatskih ili crnogorskih ljetovališta, a krajem 2018. i početkom 2019. godine pažnju regionalne i svjetske javnosti izazvale su akcizne mjere tzv. kosovske vlasti na srpske proizvode, kao oblik pritiska na Beograd.

Ivan Krastev ukazuje na političke pokrete koji su inspirisani nepovjerenjem u elite i vođstvo, kao oblik učestvovanja u politici bez političkog predstavljanja. Iz uličnih protesta i masovnih demonstracija proizašlo je mnogo pokreta. Brojni politikolozi i sociolozi ističu da su za mnoge građane političke partije postale staromodne, iskompromitovane, korumpirane, prevaziđene. Pokreti djeluju svježije, nevino. Okupljaju one koji su nezadovoljni stranačkim životom. Pokreti kreću odozdo, osvajaju u početku simpatije građana. „Zahtjevi za direktnom demokratijom“. Naglasak je na nepovjerenju u institucije. Više od 70 odsto Evropljana ne vjeruje svojim vladama. Razočarenje glasača građanina je svuda postalo očigledno. Revolt neglasača, ljudi koji su izgubili vjeru u predstavničku demokratiju. Krastev je fasciniran snagom protestnih pokreta, ali sumnjičav u pogledu mogućnosti da oni iznjedre političke promjene. „Protestni pokreti ostaće upamćeni po video-materijalima, a ne po programima; po hepeninzima, a ne po govorima; po teorijama zavjere, a ne po političkim traktatima. Sapleni nepovjerenjem u organizacije. Poraženi nesposobnošću učesnika protesta da vjeruju jedni drugima“.

„Revolucije bez ideologije i bez projekta“. Masovna ekspanzija protesta. Protesti su spontani, neočekivani, nenasilni, usmjereni na političke i društvene promjene, demokratizacije države. Svjedoci smo masovnih eksplozija političkih i socijalnih protesta posljednjih godina u više od 70 zemalja, bile one demokratske, autokratske, bogate, siromašne, naročito od

2008. godine i početka velike recesije. Kriza je kulminirala 2011. godine, a njen simbol je „Okupiraj Volstrit“! Globalni otpor: Nepravedan sistem. Solidarnost u izražavanju osjećaja opšte nepravde. Parole su bile: „Nestajuća američka srednja klasa na sceni“ ili „Mi smo 99 odsto“. Bogatstvo je u rukama onih jedan odsto.

Posljednjih godina politička kriza tresla je mnoge države – Španiju, Grčku, Tursku, Italiju, Rusiju, Egipat, Tunis, Bugarsku, Moldaviju, Rumuniju... „Demonstracije su bile različite, ali su slogani učesnika protesta bili su uočljivo slični... Zgražavali su se svi i svuda zbog korupcije, socijalne nejednakosti, manjka solidarnosti, nepoštovanja ljudskih prava“, zaključuju hroničari. Ne biraju se riječi. Prozivaju se autokrate, birokrate, pohlepne elite, politički lažovi... Na snazi su nezaposlenost, korupcija, skandali, urušeno povjerenje u partije. 2011. godine u Španiji je više od dva miliona ljudi protestovalo. Izraz velikog nezadovoljstva 2014. godine je španski pokret ljevice PODEMOS („Možemo“) nastala iz „Pokreta ogorčenih“, a 2015. godine na izbore je izašao savez „Ujedinjeni možemo“. Na protestima u Brazilu 2013. godine učestvuje više od milion ljudi, iste godine javlja se i italijanski pokret „Pet zvjezdica“. U Kijevu dolazi do protesta 2014. godine. U Njemačkoj na sceni ljevičarski pokret „Ustajte“. Francuska se talasala i 2016. godine. Predsjednik Emanuel Makron imao je grupu „U pokretu“, „Republika u pokretu“. Ogroman državni dug, velika nezaposlenost, odliv mozgova, korupcija u Grčkoj su kumovali rađanju „Sirize“ – koalicije partija ljevice – društvenom pokretu koji je poslužio kao inspiracija i primjer drugima, vjesnik promjena, ekonomsko-politički koncept protiv neoliberalizma. Predvođeni Aleksisom Ciprasom, na vlast su došli 2015. godine. Protesti, javne demonstracije, masovna nezadovoljstva šire se i dalje. U Francuskoj su protesti gotovo politička tradicija. Almond kaže da su maltene „politički sport“. Pojava „žutih prsluka“ 2018. i 2019. godine, uz podršku preko 70 odsto Francuza. Povod je bio Makronov poreski atak, okidač bijesa naroda protiv

liberalnog poretku, radnog zakonodavstva, politike štednje. Oглаšeni zahtevi „žutih prsluka“ su rad i plate, zaštita znanja i rada, pravo na dom, javne politike, porezi i ekonomска politika, demokratija, integracije.... Zahtjevi da velike kompanije plaćaju i veće poreze. Da se zabrani prodaja državne imovine, riješe problemi beskućnika, povećaju invalidnine, ukine doživotna naknada za predsjednike. Tražiteljima azila da se prihvate zahtjevi.

U Hrvatskoj je posebnu pažnju privukao politički pokret „Živi zid“. Prethodno je 2011. godine registrovan kao partija „Savez za promjene“, ali su 2014. promijenili naziv u „Živi zid“. Mladi Vilibor Sinčić kao kandidat za predsjednika Hrvatske osvojio je treće mjesto. Ušli su u hrvatski parlament. Protive se neoliberalizmu, bankarskom lobiju i krupnom kapitalu, rasprodaji nacionalnih resursa, usmjereni su, tvrde, ka rješavanju društvenih problema, socijalnim pitanja, moralnim vrijednostima, ličnoj slobodi, zaustavljanju sve izraženijeg „odliva mozgova“. U Srbiji je 2016. godine, noćno rušenje u Savamali (u okviru Beograda na vodi), bilo okidač masovnih protesta. Pokret „Ne davimo Beograd“ kao simbol je istakao „žutu patkicu“. Krajem 2018. i početkom 2019. godine na sceni su najmasovniji protesti. Mirne šetnje svake subote počele su u Beogradu, a nastavile se po mnogim gradovima. „Stop krvavim košuljama“, „Jedan od pet miliona“. Stotine hiljada ljudi u protestnim šetnjama Beogradom, uz angažman i podršku glumaca, profesora, studenata... Februara 2019. godine opozicija je započela aktivan bojkot Narodne skupštine, a u martu je izbio i prvi ozbiljniji incident prilikom ulaska u Radio-televiziju Srbije (RTS). Iako grupa građana predvođena nekolicinom opozicionih lidera nije nasilno zauzela javni servis niti je došlo do bilo kakvog fizičkog sukoba, režimski mediji i videći funkcioneri danima su taj događaj prikazivali kao brutalno nasilje, ne štedeći riječi da aktere nazovu i fašistima! Kako bilo, uprkos danonoćnoj kampanji protiv opozicije i pobunjenog naroda, veliki skup građana protiv Vučićevog režima održan je 13. aprila ispred Narodne skupštine, a neke od parola bile su

„SNS – skroz nepoštena stranka ili smučilo nam se“, „RTS – robovi-taoci-sluge“ i slično. Profesor političkih nauka Čedomir Čupić izjavio je da sumnjivi poslovi i sumnjivi investitori razaraju privredni i ekonomski sistem Srbije, država se godinama sistematski pustoši, dok je većina građana sve siromašnija, uski krug ljudi postaje sve bogatiji. „Koga god Vučić kritikuje, naziva ga ološem, izdajnikom, neprijateljem. On hoće žive mrtvace“, tvrdi Čupić. Nekoliko dana poslije, Aleksandar Vučić je uzvratio organizacijom kontramitinga na istom mjestu. Hiljade autobusa sa simpatizerima SNS-a slilo se u Beograd iz svih krajeva Srbije, čak i iz Republike Srpske, a okupljenima se obratio i predsjedavajući Predsjedništva BiH Milorad Dodik, svrstavajući se na stranu Vučića u odmjeravanju sile parola i brojki u sukobu sa demokratskim dijelom vlastitog naroda. Cilj kampanje nazvane „Budućnost Srbije“ bio je da obeshrabri i demotivise proteste, dokrajči i učutka kritičku javnost. Analitičari su iznova ukazali da su opozicione partije u Srbiji već godinama nejake, traljave, dezorientisane, a građani prinuđeni da tragaju za novim i boljim oblicima borbe za političke slobode, vladavinu prava, demokratiju, socijalni opstanak.

Nakon poraza na oštim izborima održanim 7. oktobra 2018. godine, opozicija u Republici Srpskoj najavljivala je da neće ući u Narodnu skupštinu zbog očigledne krađe glasova, medijskih i političkih zloupotreba, prijetnji biračima, nerasvijetljenih batinanja i ubistava, kupovine glasova, ali nisu održali riječ! Vrlo brzo su okrenuli leđa pobunjenim građanima, pristajući čak da marta 2019. godine pregovaraju sa Dodikom i njegovim SNSD-om o formiranju široke koalicije na nivou BiH. Iako na kraju nisu pristali, njihov postupak je izazvao veliko ogorčenje građana. Istraživanja su brzo pokazala da povjerenje u opozicione partije još više opada, članovi partija prelaze na suprotnu stranu, komentari nepristrasnih analitičara su sve oštriji itd. Udruženja građana su pokretala debate s pitanjem postoji li uopšte opozicija u

RS-u i na koji način građani mogu da zaštite svoja prava i bore se protiv režima koji je nakon izbora nastavio da sužava i ugrožava prostor pravde i slobode.

U tekstu „Jednom za svagda“ (*Peščanik*, 20. februara 2019) Aleksandar Gavrilović je aktuelne proteste građana Srbije nazvao – autentičnim građanskim buntom! Za razliku od mnogobrojnih i raznovrsnih protesta devedesetih, uključujući i petooktobarske, koji su bili politički, sa jasno formulisanim ciljevima, koje je predvodila opozicija, a građani podržavali, protesti 2018/2019. su drugačiji, oni su dominantno – građanski! Upravo takvi su bili i protesti koji su se održavali od marta do decembra 2018. godine u Banjoj Luci. Iako je vlast Republike Srpske na sve načine pokušavala da ih predstavi kao režiju opozicionih partija i stranih obavještajnih službi, okupljanja grupe Pravda za Davida su, svakom iole objektivnom hroničaru je sasvim očigledno, bili zaista autentičan građanski bunt protiv stanja u društvu, kriminala, nasilja, siromaštva, partokratije i slično, a tragedija jedne porodice, saosjećanje i revolt zbog načina na koji je policija prikazivala tu tragediju bili su okidač! Režimska mašinerija je roditelje ubijenog mladića i građane Banje Luke optuživala da organizuju državni udar i obojenu revoluciju, poredeći je sa događajima od 5. oktobra 2000. godine u Beogradu.

U kulturi sjećanja, ili bolje reći politici sjećanja, protesti građana Srbije zbog odbijanja Slobodana Miloševića da prizna i prihvati izborni poraz od Vojislava Košturnice i demokratske opozicije, nezadovoljstvo stanovnika zbog stanja u državi, ratova, bombardovanja, sankcija, izolacije, ubistava, medijskog nasilja, kriminala, sveopštег siromaštva, tokom godina postali su predmet potpuno oprečnih tumačenja, nacionalnih podjela, da li je to dan kada je „pao diktator“ ili kada je „pala državnost“. „Gotov je“ ili „gotovi smo“?! Kod dijela javnosti odomaćila se tvrdnja da je rušenje Miloševića zapravo posljedica međunarodne zavjere, projekat domaćih izdajnika i soroševih plaćenika, u prilog čemu se npr. iznose tvrdnje da je *Otpor*, simbol

demokratske borbe, kasnije iznjedrio razne funkcionere, a jedan od njegovih osnivača Srđa Popović postao globalno poznati „instruktor“ prevratničkih projekata širom svijeta. Nadalje, „mozak“ 5. oktobra bio je Zoran Đindjić, na kojeg će tri godine kasnije kao premijera Srbije da bude izvršen atentat. Međutim, američki publicista Vejn Medsen tvrdi da su SAD organizovale 64 obojene revolucije širom svijeta, uključujući i petooktobarsko rušenje Miloševića, a Timoti Les iz Geopolitičkog foruma Kembridža u knjizi *Igra senki* piše o pozadini ovih događaja.

Kako god, strah od obojene revolucije vremenom se usidrio u politički mentalitet, bjesomučnom režimskom propagandom, agresivnim kampanjama. Za svaki narodni bunt veže se etiketa revolucije! Revolucija je, kako je svojevremeno napisao Lajbnic, zapravo volja da se jednim jedinim udarcem promijeni sve. Takva promjena nije moguća. Edmund Berk, protivnik ideja koje su dovele do revolucija (prvenstveno Francuske revolucije), ukazivao je na problem „koncepta ljudskih prava“ iza kojih su se nalazili revolucionari. „Prava čovjeka“ ne dopuštaju nikakav kompromis i sve što je iza njihovog potpunog ostvarivanja predstavlja nepravdu! Revolucionari u ime tih prava opravdavaju nasilje. Berk je smatrao da nema dovoljno znanja i kapaciteta da se institucije uspješno formiraju po obrascu „idealnog društva“, pa je zato važno poštovati postojeća pravila.

S druge strane, sintagma „obojene revolucije“ naziv je za niz događaja u zemljama Istočne Evrope, Evroazije i Afrike. „Narandžasta revolucija“ u Ukrajini 2004. godine, „Revolucija ruža“ u Gruziji 2003. godine, „Revolucija tulipana“ u Kirgistanu 2005. godine itd. Teoretičari tvrde da one samo izvana podsjećaju na prave revolucionarne pokrete, predstavljaju se kao spontana protestna pojava i masovna akcija građanske neposlušnosti, a prati ih davanje ultimatuma i kada se vlast protivi prerasta u oružanu pobunu. „Teatralni nivo dramaturgije“, simbolika, scenario. U ruskoj političkoj teoriji

„obojene revolucije“ su definisane kao tehnologije organizovanja državnih prevrata u uslovima vještački stvorene političke nestabilnosti u kojima se pritisak na vlast vrši u formi političke ucjene, a instrument ucjene su npr. omladinski protestni pokreti organizovani po specijalnoj shemi.

Termin *proljeće naroda* u sjećanju evocira 1848. godinu i pokrete buđenja nacionalne svijesti, ukidanje feudalnih odnosa. Odiše borbom za građanska prava, političke slobode, nacionalno dostojanstvo, ravnopravnost, društvene promjene. Istorische lekcije poznavaju događaje opisane kao npr. Praško proljeće 1968. godine, Pekinško proljeće 1989. godine, Hrvatsko proljeće 1970/71. godine itd. Nemoguće je stavljati ih u istu ravan. „Arapsko proljeće“ je naziv za talas demonstracija, protesta i pobuna u arapskim zemljama, decembra 2010. godine u Tunisu, a početkom 2011. godine u Egiptu, Libiji, Siriji, Alžiru, Iraku, Jordanu, Maroku... Posljedice (ne)nasilnog obaranja dugogodišnjih režima su ekonomsko nazadovanje, nezaposlenost, siromaštvo...

Univerzitetski profesor Džin Šarp u poznatoj knjizi *Od diktature ka demokratiji* (1973), koja je prevedena na više desetina svjetskih jezika, razmatra metode nenasilnog otpora „koji su pomogli milionima ljudi da osvoje slobodu bez nasilja“. Od 1980. godine, navodi, diktature su padale pred mahom nenasilnim prkosom naroda Estonije, Litvanije, Letonije, Poljske, Istočne Njemačke, Čehoslovačke, Bolivije, Filipina itd. Pomagao je proteste u Zambiji, Čileu, Argentini, Zairu, Nigeriji... „Slom diktatura u ovim zemljama nije uklonio i sve druge probleme u tim zemljama: siromaštvo, kriminal, birokratsku neefikasnost...“

Šarp je ukazivao na to da za uspješnu borbu protiv nedemokratskih režima nisu dovoljni samo čvrsta volja stanovnika i velika požrtvovanost demonstranata, već i određeno taktičko znanje. „Čim izaberete da se borite koristeći nasilje, izabrali ste da se borite protiv najboljeg oružja vašeg protivnika. Morate biti pametniji“, poručio je Šarp. U knjizi je nabrojao 198

metoda nenasilne borbe, „uputstava za sprovođenje revolucija“. Npr. korišćenje upečatljivih i lako prepoznatljivih simbola, izrugivanje režimu, „proganjanje“ zvaničnika, zajedničko pjevanje, parade, marševi, bojkoti, socijalna, politička i ekonomski nesaradnja, metodi nenasilnog protesta kao što su zvanične izjave (javni govor, pisma podrške, masovne peticije), komunikacija sa širokom javnošću (slogani, simboli, novine, leci, pamfleti, radio, televizija), simbolični javni činovi (nošenje simbola, zastava, gestovi, zvuci), pritisci na pojedince, javni skupovi, kamuflirani protestni mitinzi, bojkot društvenih poslova, studentski štrajk, povlačenje iz društvenih institucija, protestna emigracija, potrošački bojkot, neplaćanje poreza, odbacivanje autoriteta, uskraćivanje lojalnosti, prikrivena neposlušnost, prkošenje blokadama, bojkot izbora, štrajk glađu, protestna molitva...

Kada pročitate spisak metoda nenasilne borbe veoma lako ćete zaključiti da se pod „strašnim“ Šarpovim metodama „obojenih revolucija“ nalaze najširi nazivi različitih aktivnosti, tako da gotovo ne postoji ono što režimski analitičari ne bi mogli da nazovu scenarijom za rušenje vlasti!

3. 3. Tragedija i politika

Jedna sumnjiva smrt sredinom marta 2018. godine šokantno je osvijetlila strašan mrak u kojem žive ljudi. Ne samo u Banjoj Luci, gdje se ta tragedija desila, već naširoko oko nje. Mladić David Dragičević, 21. godišnji student elektrotehnike, reper pod nadimkom Đakac, sportista i pjesnik, misteriozno je nestao 18. marta, poslije čega su ga roditelji i prijatelji bezuspješno tražili nekoliko dana. Njegov leš pronađen je 24. marta ujutro na ušću Crkvene u Vrbas, u centru grada. U noći nestanka, David je rođaku i prijatelju poslao poruku u kojoj je naveo ime jednog mladića koji bi bio odgovoran u slučaju da mu se nešto desi. Osim tog saznanja, ali i nekih informacija koje su od

prvog dana kružile gradom, Davidovom ocu Davoru Dragičeviću, čim je video leš bilo je očigledno da je smrt nastala nasilno, odnosno da je najvjerovatnije u pitanju – ubistvo!

Uz obrazloženje da je javnost u Banjoj Luci uznemirena, 26. marta pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske organizovali su konferenciju za medije na kojoj su slučaj Davidove smrti predstavili kao već rasvijetljen, optužujući mrtvog mladića da je bio narkoman, lopov, samoubica. Nasilnik koji je prvo pušio marihuanu, zatim se potukao sa drugarima, potom pojeo burek i opljačkao kuću, da bi poslije desetak minuta skočio u kanalizaciju i tu se ugušio?! Istog trenutka sve je postalo sumnjivo! Bila je to kap koja je prelila čašu! I tada počinje drama koja će protresti Banju Luku i zaokupiti pažnju cijele bivše Jugoslavije, ali i vodećih evropskih i svjetskih medija. Do 4. aprila, kada je David sahranjen, obavljene su dvije obdukcije, prvu je uradio Željko Karan, učesnik sporne konferencije i lokalni patolog bez licence Komore doktora medicine RS, a ponovljenu obdukciju izvršio je doktor Ivica Milosavljević sa beogradske Vojno-medicinske akademije. Njihovi nalazi nisu se podudarali, prije svega u – vremenu smrti!

Inicijativa za utvrđivanje prave istine i traženje pravde potekla od grupe djevojaka i mladića, Davidovih vršnjaka i prijatelja. Onih koji su do tog martovskog dana provodili uobičajene mladalačke dane, učili, tražili prve poslove, pravili bezazlene mangupluge, slušali muziku, živjeli izvan svijeta politike i njenih mračnih tajni. Izašli su na gradski trg i zatražili istinu o stradanju svog druga, vršnjaka. Nisu mogli da prihvate laži izrečene o svom prijatelju! Uz njih su odmah stali ljudi različitih generacija, socijalnog statusa, političkog opredjeljenja, nacionalne i vjerske pripadnosti... Oni koji su znali porodicu, ali i oni koji ih nikada nisu vidjeli, ali u kojima su osjećaj ljudske dužnosti, saosjećanja, brige za vlastitu i svu drugu djecu, strah od nasilništva koje je zavladalo gradom, bili okidač da izađu iz svojih privatnih

drama. Uz Davidovog oca, Davora, bivšeg borca Vojske Republike Srpske i ratnog vojnog invalida prve kategorije, konobara, svim srcem stali su i drugi demobilisani borci, vojni invalidi, nastavnici, sportisti, glumci, profesori, studenti, penzioneri, domaćice, đaci, ali i ljudi koji su prije četvrt vijeka bili na suprotnoj strani, u protivničkim rovovima. Ljudskost i saosjećajnost uzdigli su ljude iznad svih drugih podjela. Bio je to pravi ispit čovječnosti, suočavanja sa dobrim i zlom u ljudima, u društvu. Formirana je fejsbuk grupa „Pravda za Davida“ sa više od 300.000 članova. Otac, majka, sestra, rodbina, kumovi, komšije, prijatelji, građani, održavali su spontane, mirne skupove na Trgu Krajine narednih više od godinu dana, svakodnevno, nekada bi bilo nekoliko stotina prisutnih, a na četiri velika skupa okupilo se od 10.000 do 40.000 ljudi.

No, poseban problem predstavljalo je to što je 2018. bila izborna godina. Razlog da se čak i u takvom ambijentu, u takvu tragediju upetlja politika! Ona koja je uvijek miješala prste u sve. I prijetila da sve pregazi pred sobom. Uprkos činjenici da su se o cijelom događaju na različite načine izjašnjavali predstavnici političkih partija, ipak je bilo očigledno da među porodicom i članovima grupe Pravde za Davida politike nema. Naprotiv, ogroman broj njih su bili apolitični ljudi, uglavnom apstinenti, a tek kasnije se moglo zaključiti da je na vidjelu bilo buđenje iz apatije, pojačana svijest o značaju opšte bezbjednosti, veliko nepovjerenje u institucije, želja da se one očiste od bezakonja, korupcije i uspostavi vladavina prava, da ne postoji zaštićene i nedodirljive ličnosti, da se zajednica obračuna sa podzemljem itd. Takođe, Davidova smrt evocirala je i nanovo problematizovala neke ranije slične i sumnjive slučajeve.

Na određen način i sami roditelji su tražili pomoć politike, ali nikako u smislu da se stave u funkciju vlasti, opozicije ili stranaca, već da se, ako je potrebno, i na taj način angažuju svi koji žele i mogu da im pomognu

u rješavanju slučaja ubistva djeteta. Vlastodršci i mediji u njihovoј službi cijelo vrijeme su optuživali opoziciju, nezavisne medije, čak i strane novinare, organizacije i pojedince da zloupotrebljavaju porodičnu tragediju. Ipak, Milorad Dodik bio je prvi koji se direktno umiješao. Došao je kući porodice Dragičević na saučešće, prisustvovao sahrani, naložio drugu obdukciju, pojavio se i na protestu ispred zgrade suda, da bi kasnije brutalno vrijeđao istu porodicu, narod, pa i samu žrtvu. U televizijskim emisijama pričao je o „disfunkcionalnoj porodici“, „majci koja je napustila sina u najkritičnijim godinama“ i slično. Njegovi saradnici su se ponašali isto, vjerno pratili ton koji je predsjednik davao ovom slučaju, iako su u međuvremenu dokazi o brojnim greškama policije, uništavanju i sakrivanju dokaza, montiranju snimaka itd. isplivali na vidjelo. O ovom slučaju je 10. maja održana i posebna sjednica Narodne skupštine Republike Srpske na kojoj se poslanicima obratio i Davor Dragičević, a u raspravama i međusobnim optužbama vlasti i opozicije, učestvovao je i ministar policije Dragan Lukač koji je pročitao izvještaj o detaljima istrage, od kojih će neki kasnije biti demantovani. Prije svega onaj da se ubijeni mladić drogirao. Lukač je optužio dvojicu blogera, Slobodana Vaskovića i Borislava Radovanovića, inače policijskog inspektora, da izmišljaju motive i razne scenarije Davidovog ubistva, da bez valjanih dokaza optužuju policiju, a lidere opozicije da zloupotrebljavaju ovaj slučaj u predizbornoj kampanji. S druge strane, ministar bezbjednosti BiH Dragan Mektić iznio je optužbe na račun Lukača i njegovih saradnika, govoreći o nizu navodnih protivzakonitih radnji u RS, od kojih nijednu nije dokazao ili kao ministar preuzeo odgovarajuće mjere.

Skupštinskom odlukom formiran je Anketni odbor koji je trebao da ispita odgovornost nadležnih. Najviši funkcioneri Republike Srpske od prvog dana su najavljujivali pravi razlog odluke o glasanju za Anketni odbor i izbor

njegovih članova – da pokažu koliko je opozicija nesposobna?! Nakon odgađanja razmatranja izvještaja, 4. jula održana je sjednica Parlamenta, ali vladajuća koalicija nije podržala zaključke Anketnog odbora. Opozicioni poslanici su tvrdili da je postalo jasno kako ljudi iz MUP-a prikrivaju istinu, a onda se desilo nešto neočekivano. Glavni okružni tužilac Želimir Lepir istog dana potvrđio je javnosti da je slučaj okarakterisan kao ubistvo i izdao naredbu o sprovođenju istrage protiv više NN lica.

U avgustu je formiran četvoročlani advokatski tim zadužen za ispitivanje okolnosti o stradanju Davida Dragičevića. Ovaj tim činili su advokati Ante Nobile iz Hrvatske, Zora Dobričanin Nikodinović iz Srbije, Duško Tomić i Ifet Feraget iz BiH. Njih četvoro su u nekoliko navrata iznosili tvrdnje da su određeni podaci vrlo sumnjivi, javno su govorili o trgovini oružjem, kriminalnom podzemlju, okolnostima u vezi nekih podataka na računaru, nagovještavajući da je rješenje slučaja vrlo blizu. No, uslijedio je novi obrt! Odjednom je slučaj krenuo u suprotnom pravcu. Davor je počeo da iznosi sumnje kako Ante Nobile radi pod pritiskom vlasti, Nobile je navodio da je sve suviše ispolitizovano, tenzije su se ponovo podigle i stvorila atmosfera velikog nepovjerenja da bi se do početka novembra tim raspao, a uz Davora i Pravdu za Davida ostao samo Ifet Feraget, inače advokat i porodice Memić iz Sarajeva u slučaju misteriozne smrti njihovog sina Dženana.

Skupovi podrške za obje porodice i parole „Pravda za Davida, pravda za Dženana“ sve više su iritirali simpatizere vlasti. Uvjerali su javnost da je sve to jedna velika zavjera protiv Republike Srpske. Nacionalizam je bio odgovor, umjesto razumijevanja, suptilnosti, umjesto efikasne istrage, umjesto istine. Umjesto odgovora na pitanje ko je i zašto ubio Davida, javna sfera je zagušena pričama o obojenoj revoluciji, teorijama zavjere, izdaji! U međuvremenu su održani opšti izbori na kojima su Milorad Dodik i kandidati SNSD-a ponovo pobijedili. Opozicija i dio javnosti danima su

tvrdili da se izborni proces nije odvijao u regularnoj atmosferi, građani na Trgu Krajine tražili su od predstavnika opozicije da ne priznaju izbore i ne prihvate mandate u Narodnoj skupštini. Tražili su da opozicija konačno pruži veći otpor, povede akcije građanske neposlušnosti. Očajanje koje je obuzelo Banjalučane teško da se može riječima opisati. Umjesto njih govore podaci o broju iseljenih nakon oktobra. Pa opet, sve vrijeme režimski mediji i njihovi analitičari optuživali su grupu *Pravda za Davida* da priprema nerede, u simbolici stisnute pesnice, poruka, parola, načinu okupljanja, dužini trajanja protesta vidjeli su tzv. Šarpov metod izvođenja „obojene revolucije“. Takođe, jedna od teza predstavnika vlasti bila je i ta da je razlog tako velike mobilizacije građana između ostalog i to što „narod voli teorije zavjere“, što ljudi vjeruju u razne konstrukcije, amaterske istrage, fantastične priče itd., a istovremeno su mu upravo oni plasirali izmišljotine o soroševcima, vekhabijama, navijačima i ratnicima iz FBiH, stranim špijunima, mogućoj otmici ili ubistvu Davora, planovima za državni udar, međunarodnoj zavjeri za rušenje Republike Srpske i slično.

Milorad Dodik je na izbornim tribinama svoje partije biračima najavljuvao da će 8. oktobra, dan poslije izbora, ukloniti „frajera“ Davora i okupljene građane sa Trga. Javni servis RTRS prenosio je tekstove izmišljenog portala u kojima su anonimni autori bezočno vrjeđali pokojnog Davida, njegovog oca Davora, majku Suzanu i grupu PzD, nazivali ih izdajnicima, soroševcima, teroristima, najavljuvali da će građani oteti šlepere sa glasačkim listićima, da u Banju Luku stižu bošnjački teroristi kako bi sa Davorom rušili RS, optužili su porodicu da se finansijski koristila o smrt svog sina, da priprema državni udar i slične gadosti. Jedan portal je u nekoliko navrata ovaj slučaj nazivao čak i sektašenjem, bogohuljenjem. U međuvremenu, u Vladu Republike Srpske je za ministra policije ponovo izabran Dragan Lukač. To je izazvalo dodatno ogorčenje i protest ispred zgrade Narodne skupštine, što će rezultirati nizom krivičnih prijava protiv onih koji su identifikovani u masi.

Sam Davor je dobio na desetine prijava, dok niko od onih koji su odgovorni za smrt njegovog djeteta ili koji su na bilo koji način učestvovali u vulgarizaciji, provociranju i dezinformisanju javnosti nisu ni opomenuti. Ljudi su počeli da gube razum, poklići su postajali sve strašniji, nepodnošljiviji. Poraz emocija pred politikom.

Višemjesečno ignorisanje, sluđivanje, kriminalizovanje tih ljudi kulminiralo je 25. decembra, na katolički Božić. Snimci i slike policijskog nasilja obišle su svijet. Urezaće se zauvijek u istoriju Banje Luke. Hapšenje Davora, Suzane i nekoliko građana, među kojima i opozicionih poslanika, pod različitim objašnjenjima, našlo se na naslovnicama gotovo svih regionalnih medija. Snimci batinanja na Trgu i kordon policije koji nasrće na grupu ljudi, mahom staraca, žena i djece, nadležni su predstavili kao gnusnu laž, tvrdili da se policija samo branila i ponovo optužili građane da su izazvali incident u cilju rušenja Republike Srpske. Jedan od savjetnika člana Predsjedništva BiH Milorada Dodika, Srđan Perišić je pred užasnutom javnosti i taj događaj nazvao fazom obojene revolucije! U nekoliko javnih nastupa Perišić je žučno objašnjavao da se ti metodi proučavaju na fakultetima, ne ostavljujući ni promil mogućnosti da su građani Banje Luke bilo šta drugo osim marioneta nekakvih podlih scenarista, da imaju najiskrenije motive i da su oni zapravo u interesu RS, a ne protiv nje! Naravno, svaka njegova riječ primljena je sa nevjericom i revoltom kako samih učesnika ovih događaja, tako i onog dijela javnosti koji je mjesecima svjedočio medijskom i političkom progona građana.

A građanima je uskoro i zabranjeno okupljanje. Trg je zaposjela policija i zaprijetila primjenom sile ako se ne raziđu. Građani nisu odustali. Narednih dana mirno su šetali gradom u dugim kolonama, a na Trgu se ponovo ukupili 30. decembra. Kasno uveče odigrala se prava drama. Policijski specijalci su štitovima i palicama razbili okupljanje, ponovo su uslijedila hapšenja i satanizovanje od strane RTRS-a i ATV-a. Davor je nestao na nekoliko

nedjelja, a Davidova majka Suzana i članovi PzD nastavili su da se okupljaju ispred pravoslavnog hrama Hrista Spasitelja, nedaleko od Trga. Tamo bi ih redovno čekale patrole policije, okruživali ih, opominjali, legitimisali. Advokat Zora Dobričanin Nikodinović je početkom januara 2019. u Beogradu još jednom javno ponovila da je David ubijen i da je policija umiješana u prikrivanje dokaza o ubistvu. Neka ostane ovjekovječeno, koliko god bilo sramno to zapisati u knjigu, da je svog sagovornika voditelj tabloidne televizije Milomir Marić uputao da li je Davor pedofil, da li je to bio David, komentarišući ovu strašnu porodičnu tragediju i neprimjereno ponašanje organa vlasti kao kakav rijaliti program, rugajući se kako su stranci sve smislili da rasture RS i izgrade „bratstvo i jedinstvo“ uparujući očeve ubijenih mladića, Srbina i Bošnjaka, kojima tobože nije htio da se pridruži nijedan Hrvat!? Zora Dobričanin Nikodinović ostala je šokirana onim što je čula i sa gnušanjem odbacila takve laži. Ipak, napomenula je da advokatski tim nije našao dokaze ni za priče koje su u javnost dospjele s Trga, odnosno da su u ubistvo umiješani političari i policajci čija imena su se navodila u medijima. Kako bilo, okupljanja su nastavljena i kada se Suzana vratila u Austriju, gdje se uskoro pojavio i Davor, tvrdeći da je morao pobjeći od onih koji su namjeravali da ga uhapse i likvidiraju. Nakon što je sredinom marta Davidovo tijelo ekshumirano sa banjalučkog groblja, tri dana kasnije je po drugi put sahranjen na groblju u gradiću pored Beča. Sahrani su osim članova porodice prisustvovali i mnogi građani iz Banje Luke, BiH i inostranstva, a među njima je bio i Valentin Incko, visoki predstavnik međunarodne zajednice za BiH. U danu druge sahrane nesrećnog mladića, javni servis Republike Srpske objavio je ogavno, bljutavo, sumanuto pisanije jednog lažnog portala „Infosrpska“ u kojem je isticano da je Davor počeo novi život, sa novom djevojkom u Beču. Javnost je bila zgrožena, a istorija beščašća režimskih medija dotakla najnižu tačku!

No, okupljanja građana ispred Hrama Hrista Spasitelja nastavljena su i dalje, uprkos zabranama, čestim legitimisanim i privođenju, javnom blaćenju običnih ljudi. Nekoliko puta su čak i novinari koji su izvještavali sa okupljanja bili legitimisani i saslušavani. U Banju Luku je i dalje stizala podrška iz cijelog okruženja, dijaspore, gradova iz Federacije BiH, Srbije, Hrvatske, održan je niz skupova u Beču i još nekim gradovima. Regionalni i svjetski mediji su izvještavali o svemu, samo su lokalni režimski novinari i nekoliko tabloida iz Srbije iznosili vrlo ružne komentare i lažne optužbe o porodici i građanima. S druge strane, vlast Republike Srpske je razmatrala uvođenje zakona o zabrani fotografisanja i snimanja službenih lica, uz zaprijećenu kaznu od 60 dana zatvora ili visokim novčanim iznosom, što je dočekano kao još jedan korak ka totalitarizmu i diktaturi. Udar na demokratiju svakako! Transparensi internešnal je tužio MUP RS zbog događaja od 25. decembra. „Ne postoji javni interes kojim se može opravdati da javnost nema uvid u policijske izvještaje o upotrebi sile“, odnosno pokretanje disciplinskih postupaka protiv policajaca koji su prekoračili ovlašćenja. To je bila demonstracija sile, gušenje političkih i medijskih sloboda. Članovi grupe *Pravda za Davida* nekoliko puta su od MUP-a tražili dozvolu da se okupe na Trgu, ali bi svaki put dobili odbijenicu. Na godišnjicu Davidove sahrane, grupa građana među kojima je najviše bilo starijih gospođa, na mjestu pronalaska tijela nesrećnog mladića, ušću Crkvene u Vrbas, napravili su srce od kamenica, zasadili pupoljke prkosu i dvije sadnice dunje, označivši ih imenima Istina i Pravda. Prethodno su počistili obale rijeke i uklonili gomile smeća koje se tu mjesecima nakupljalo. Taj plemeniti čin je poslije samo dan dva brutalno poništen. Nadležni su poslali komunalce da počupaju sadnice i cvijeće, razbacaju vještačko srce i kamenice odnesu na đubrište! Čitaoci ovih redova neka provjere na društvenim mrežama kakvu bol, poniženje i koliko gorčine je izazvala ovakva reakcija vlasti. No, ovi ljudi su nastavili i dalje da se okupljaju i ponavljaju isti zahtjev kao i 26. marta 2018. godine, pa svaki dan do danas. Ambasade SAD, Velike Britanije i Njemačke,

kao i čelnici OHR-a, 11. aprila 2019. godine objavili su saopštenje u kojem su ukazali da su sloboda izražavanja, mirna okupljanja građana i sloboda medija temeljni elementi demokratije i da zato mirne proteste grupe Pravda za Davida ne treba smatrati sigurnosnom prijetnjom. Do predavanja ovog rukopisa na štampu, Tužilaštvo se nijednom nije oglasilo u kojoj fazi je istraga, da li se ona i dalje vodi i postoje li novi dokazi.

U banjalučkoj istoriji građanskog otpora političkom nasilju ostao je upamćen i protest pod motom „Park je naš“ iz proljeća i ljeta 2012. godine. Novokomponovani biznismen Mile Radišić, vlasnik firme „Grand trejd“, kum Milorada Dodika, započeo je izgradnju stambeno-poslovnog kompleksa na mjestu gradskog parka i tom prilikom ugrozio privatnu imovinu automehaničara Željka Vulića, bez čije saglasnosti su bageri prekopali dvorište koje će postati svojevrsni simbol protesta. Kao odgovor Banjalučani su počeli okupljanja kod starog hrasta u neposrednoj blizini gradilišta, a povremeno i organizovali mirne šetnje gradom u kojima je danima učestvovalo od nekoliko stotina do nekoliko hiljada građana. Vulić je hapšen, premlaćivan, čak smješen na psihiatrijsku kliniku. Optuživali su ga režimski mediji i političari na vlasti da ucjenjuje biznismena za novac, da je zloupotrebljen od strane opozicije, da je cijela gužva nastala zbog toga što je u toku bila izborna godina i slično. Gaženje ljudskih prava, zloupotreba javnih resursa, medijsko i političko maltretiranje građana prošli su nekažnjeno. Nakon pet godina mukotrpne borbe po sudovima Željko Vulić dobio je pravnu bitku protiv Mile Radišića i njegovog „Grand trejda“. Sud je potvrdio da je nad Vulićem izvršeno pravno nasilje i da su mu nelegalno otete parcele zemljišta. Bilo je kasno! Prekasno!

Naredne 2013. godine u Banjoj Luci su protestovali i studenti. Visoki funkcijoner vladajuće partije SNSD-a Rajko Vasić javno je nazvao kopiladima studente koji su tražili bolje uslove studiranja. Bilo je to previše i za one koji

su se prethodno pokorno nagutali raznih uvreda. Student medicine Nikola Dronjak bio je najizloženiji, vlast i njeni medijski egzekutori objavljivali su da je mladić izdajnik, da ga plaća opozicija, da je loš student i slične bljuvotine. MUP je zabranio proteste, ali nekoliko hiljada mladića i djevojaka, uz odobravanje značajnog dijela javnosti, ipak je izrazilo masovno nezadovoljstvo bez ijednog incidenta. Bio je to mali bljesak studenata kakav će kasnije često izostajati i nedostajati. Umjesto borbe za studentska prava, kvalitetnije studije, bolju budućnost, studentske organizacije će zaposjeti ambiciozni tipovi iz podmladaka političkih partija i oponašati svoje starije uzore. Univerzitetu je to postala nova rak-rana!

Jedan od događaja koji će se dugo pamtitи je i tzv. „bosansko proljeće“ početkom februara 2014. godine. Socijalni protesti koji su planuli 4. i 5. februara u Tuzli, pa se proširili na Sarajevo, Bihać, Zenicu, Mostar, Cazin, Vitez, Konjic i druge gradove, ozbiljno su uplašili vladajuće elite. Protesti su bili neizbjegna posljedica katastrofalne privatizacije, kriminala, korupcije, ismijavanja i kršenja zakona od strane moćnika, nepotizma, siromaštva, beznađa. „Proključao bijes obespravljenih“. Demonstracije je pratilo i nasilje. Paljewina objekata, razbijanja zgrada, bacanje kamenica itd. Vlasti u Banjoj Luci su svaku priliku koristile da upozoravaju na opasnost da se demonstracije ne prenesu na Republiku Srpsku i uzrokuju njenu nestabilnost i slabljenje. Isti nevolje zbog kojih su se pobunili ljudi s druge strane entitetske linije lako su zamagljene političkim razlozima. S druge strane, u Federaciji BiH ubrzo su se čule optužbe da iza protesta stoje tajkuni, političari... Nasilnici su preuzeli vođstvo, kompromitovali pravednike koji su ustali protiv nepravednog i korumpiranog sistema, pojavile su se zaista i političke parole koje će obeshrabriti one Banjalučane koji su do tada podržavali proteste, što će idealno odgovarati vlastima. Tu se priča završila! Protesti jesu iznjedrili plenume građana koji su tražili odgovornost političkih elita, formiranje ekspertske vlade, reviziju plata funkcionerima i slično.

Pojava ovih plenuma, iako su ostali bez većeg uspjeha, pozdravljena je kao jedan od modela kako da se bori za zdravije društvo, krče putevi ka demokratiji, dolazi do buđenja građanske svijesti...

Na žalost, suštinski se ništa nije promijenilo. Stanje u BiH je vremenom postajalo sve teže. Vlasti su nastavile da rade po svome, kriminal i korupcija su narastali još više, partijsko zapošljavanje i nepotizam postajali sve izraženiji, čuvari režima nastavili su brutalnije i direktnije da sužavaju prava i slobode građana, koji su postajali sve bespomoćniji. Uprkos glasinama da će ovo stanje iskoristiti da pritisnu i sankcionisu vlast RS, predstavnici međunarodne zajednice nisu čak ni ozbiljnije podigli glas. Naprotiv, neki od njih su tvrdili da se BiH ipak uspješno kreće ka evropskim integracijama?! Ostalo je nedorečeno na čemu se baziraju takve kvalifikacije. Tada su se ozbiljno zamislili i zapitali oni najiskreniji zagovornici ulaska BiH u Evropsku uniju. Zar je ovakav taj put?

Djeluje kao da je razorena svaka alternativa na kojoj počivaju politički i socijalni život. Unutrašnje snage su neorganizovane, obezglavljenе, malokrvne, jalove. Etnonacionalne elite nemaju ni želju, ni potrebu da se mijenjaju. Ono što se naziva građanskim orijentacijama više nalikuje rezervnim položajima minobacača, diverzantskim odredima ili čak maskiranim jedinicama podjednako, ako ne i radikalnijim elementima društva. To što su javno naoružani tek floskulama o građanskim vrijednostima, ispraznim parolama o pravima i slobodama čovjeka, više obeshrabruje i demotiviše nego što predstavlja alternativu i nadahnjuje optimizam da se iz vrtloga devedesetih uopšte može izaći. Njihova isključivost samo podstiče i ojačava dominantne diskurse. Šopenhauerovskim pesimizmom, prosječnom stanovniku BiH danas se čini kako živi u najgorem mogućem svijetu, svijetu koji bi, kad bi postao još samo malo gori, potpuno propao, nestao, survao se u pakao!

4) POLITIKA SAMOPONIŽAVANJA

Ekstremizam kao sredstvo i svrha

Mir ovdje ne stanuje. Nikada i nije. Nešto nalik njemu povremeno je boravilo, zadržavalo se kratko, osjećalo se nepoželjnim. Mir nije pauza između ratova, predah u istorijskoj razmjeni mržnje, rijetka privilegija polovine života jedne generacije. Ovo je adresa ratobornih, uskogrudih, kratkovidih političkih i kulturnih elita, ali i sirovih, surovih, brutalnih naravi masa, mentaliteta graničara, osvetnika, fanatici, obespamećenih boraca za pojedinačne i grupne interese, rodoljuba koji sijeku vene kulturi koja im daruje živote i obavezuje ih da im nađu smisao, koji su odlučni da do temelja sruše rodoslov svoje otadžbine.

Čudovišna mržnja i eksplozija bestijalnosti razgrađuju društvo. Bezumna situacija zamrznute trake istorije, sablasnih odraza u ogledalu. Kao tamna strana čovjekove prirode, kao ponižavanje duha, mržnja je postala, kako reče sociolog kulture Ratko Božović, „naša unutrašnja geografija“, a političke strasti koje slobodno vitlaju balkanskim prostorima više su nego nepogodne za bilo kakvo međusobno približavanje, za bilo kakvu istinsku uzajamnost.

Nasilje ovdje pobjeđuje, caruje, vodi glavnu riječ. Na ulici, u školi, među vršnjacima, unutar porodica, među sapsmenicima, između naroda... Nasilje u političkom dijalogu. Nasilje između vlasti i opozicije, između vlasti i građana. Režimi ne podnose kritike, neslaganja, preispitivanja. Totalitarizam u svakodnevnoj komunikaciji: „Izdajnici“, „soroševci“, „strani plaćenici“, „kriminalci“, „lopovi“, „bitange“, „ološ“... Pendreci, kamenice, novinski članci, TV dnevničari, političke parole... Na početku trećeg milenijuma postoje crne knjige, spiskovi nepoželjnih, nepodobnih.... Jednoumlje. Bezumlje.

Diktat zla koji pretvara ljude u poslušnike, slabi im energiju, zatire u njima javni duh. U totalitarizmu trijumfuje kolektiv (grupa, klan, partija, nacija, država), pojedinac gubi vrijednost. Kao i svaku totalitarnu grupu, karakteriše nas zatvorenost (a u njoj se očekuju bezuslovna poslušnost i vjernost) i borbenost (ako nisi s nama – protiv nas si).

Prve tamnice, prvi zločini, prve grobnice, upozorava Šušnjić, pripremane su u jeziku, u govoru. „Pucanje iz deseterca prethodi pucanju iz topova“. Otrovan jezik je jedini jezik koji ovdje svi koriste i razumiju. Prijete, vrijeđaju, državnici, nacionalne vođe, vjerski poglavari, akademici, mediji, botovi... Strah i mržnju raspaljuju teoretičari zavjera i obojenih revolucija, korisni idioci vlasti, politička propaganda računa na nisko znanje, nepovjerenje među ljudima i u ljude, sklonost spletkarenju, osjećaj stalne nesigurnosti, nespokojstva... Prviđaju se obavještajne službe, špijuni, ogroman broj ljudi vjeruje, „zna“! *Politička paranoja* predstavlja rasprostranjeno uvjerenje da je sve oko nas – plod nečije zavjere. Vješto se upotrebljava u političkom govoru. „Ništa nije slučajno, spontano, sve je isplanirano“. Ali, to nije dokaz da opasnost od nasilja nije stalno prisutna, da zlo ne vrijeba na svakom čošku.

U trenucima dovršavanja ovog rukopisa, u Bosni i Hercegovini se nije pričalo o tome kako da se zaustavi masovan odlazak mladih, iskorijene nepismenost i siromaštvo, već su se Srbi i Bošnjaci utrkivali ko će prije da oformi rezervni sastav policije, dakle, ko će imati više ljudi pod oružjem!

4. 1. Od satanizovanja do istrebljenja

Politička zavjera u teoriji se definiše kao nasilni oblik preuzimanja vlasti, njen cilj je da destabilizuje politički sistem. Politička pobuna, kada se određeni ciljevi ne mogu ostvariti mirnim putem, prerasta u napade na

vlast, na državu, ali podjednako opisuje i „zločine vlasti“, terorske načine vladanja, kršenja ljudskih prava, zloupotrebe moći od strane pojedinaca. Kada se kao počinilac različitog oblika nasilja javlja politička vlast posredstvom državnih organa, a prema ustavnim slobodama i pravima građana, takvu pojavu nazivamo i političkim deliktima.

Političko nasilje se, prema politikologu Draganu Simeunoviću, može pojavljivati u sljedećim oblicima: atentati, politička ubistva, prijetnje silom, prinude, pritisci, psihička i fizička zlostavljanja, mučenja, represija, diverzije, nasilni protesti, pobune, neredi, nemiri, demonstracije, terorizam, teror, subverzija... Fizičko i psihičko, direktno i indirektno, individualno i kolektivno, kada je počinilac samo jedan ili kada se kao nasilnik pojavljuje društvena grupa, kada su žrtve pojedinci i kada je stradanje kolektivno itd.

Povodi za političko nasilje su praktično neograničeni. To mogu biti borba za vlast, moć, resurse, teritoriju, razni politički interesi, ono što bi moglo da se podvede pod racionalnu stranu, ali ne smije da se izostavi i ona iracionalna, nagonska strana–frustracija, bijes, mržnja... Nasilje se može izroditи kao posljedica ratnih trauma, ali i uticaja medija, filmova, društvenih mreža, crnih hronika, TV dnevnika.... Psihološke teorije konflikata ukazuju na djelovanja urođenih instinkata, frustracije zbog osjećenih, neostvarenih potreba, društvenih, prirodnih i psiholoških prepreka kada su moguća destruktivna ponašanja prema drugima i samima sebi. Ako govorimo o posljedicama društvenih lomova, velikih socijalnih kriza, često se javlja *politički radikalizam* koji se, navodi Čedomir Čupić, prepoznaje u zahtjevima za potpunom, korjenitom promjenom odnosa, koji opet mogu da poprime patološke crte, dovode društvo u veliko iskušenje, zastranjivanje u radikalnu desnicu ili radikalnu ljevicu...

Svaki oblik političkog nasilja može da uzrokuje nestabilnost političkih sistema, da dovede do velike rasprostranjenosti, gotovo sveprisutnosti kriminala i korupcije. Uzrok može da bude takođe i izostanak kažnjavanja i suzbijanja tih pojava, a korijeni i uzroci političkih konflikata nalaze se, uz suprotstavljenje i protivrječne političke interese, u nedemokratskim političkim sistemima, isključujućim nacionalnim ideologijama i slično. Politička kultura je takođe jedan od najznačajnijih faktora koji utiču na političko i socijalno ponašanje pojedinaca i društvenih grupa, odnosno politička memorija u koju su snažno utisnuti obrasci nasilnog rješavanja društvenih antagonizama. Za balkanske narode važi da su im ekstremna ponašanja stara, tradicionalna igra i najjača karakterna crta... U njihovim ratovima možemo da nađemo istog „nasilnog učitelja“ kojeg je i Tukidid vidoio u Peloponeskom ratu, sve osobine ljudskog stanja: brutalnost, oholost, glupost, lukavstvo, izdaju, junaštvo...

Politički ekstremizam je, objašnjava psiholog Žarko Trebješanin, fanatična uvjerenost da je vlastita politika jedina ispravna, a da su ostale lažne, kao i da bi zastupnike drugih političkih opcija trebalo svim sredstvima natjerati da prihvate jednu jedinu ideološku istinu ili ih treba, u ime uzvišenog cilja države, nacije, klase ili partije, istrijebiti sa lica zemlje. Odbrana od stvarnih i/ili izmišljenih neprijatelja dovodi do spontanog i organizovanog homogenizovanja grupe. Nije bitna motivacija, već grupisanje! Specifično, čak i ako nije zao, neprijatelj kao suština političkog je čuveno stajalište jednog od najpoznatijih teoretičara prava Karla Šmita (1927). Pojam neprijatelja nalazi se u samom središtu politike. Prijatelj –neprijatelj je krajnji stepen intenziteta grupisanja i razdvajanja. „Vrhunci velike politike istodobno su trenuci u kojima neprijatelj u konkretnoj jasnoći biva sagledan kao neprijatelj. A takva ‘velika’ politika u biti teži za onim krajnjim, za borbom na život i smrt – sve do uništenja. Jer pojmove prijatelj i neprijatelj treba uzeti u njihovom konkretnom egzistencijalnom smislu, ne kao

metafore ili simbole, ne izmiješane i oslabljene ekonomskim, moralnim i drugim predstavama, jer u pojmu neprijatelja spada eventualnost borbe koja se nalazi na području realnog... Rat slijedi iz neprijateljstva, jer je neprijateljstvo bitku primjereno negiranje nekog drugog bitka".

Neki autori uvode i kategoriju *ideološki ekstremizam*. Iako deklarativno isповijeda uzvišene ciljeve („novi čovjek“, „pravedno društvo“ i slično) po pravilu se ispoljava u vidu netolerantnog i nasilnog ponašanja (diskriminacija, progona, genocid...). Njegova obilježja su isključivost i netrpeljivost. Ekstremizam tako „počinje satanizovanjem i dehumanizovanjem, a završava se – istrebljenjem!“ Rana psihološka istraživanja (From, Adorno, Maslov i drugi) pokazala su da je desničarski politički ekstremizam (nacionalsocijalizam) povezan sa autoritarnim tipom ličnosti (potisнутa agresivnost, obožavanje moći, grupni narcizam, kruto mišljenje, sklonost projekciji....), a kasnija istraživanja otkrivaju da istu psihološku osnovu imaju različiti vidovi političkog ekstremizma – lijevi i desni (komunizam, fašizam, vjerski fundamentalizam).

Važnu karakteristiku ekstremizma predstavlja i dogmatsko mišljenje. Ekstremisti su netolerantne, agresivne i autoritarne osobe. Krasi ih jezik mržnje („zmijski jezik“), predrasude i stereotipi, hipertrofirano osjećanje grupnog identiteta (nacionalnog, vjerskog, stranačkog...), lojalnost političkoj grupi. Proučavajući karakterologiju našeg čovjeka, Vladimir Dvorniković pisao je o ideološkoj netrpeljivosti Jugoslovena. Jugoslovenski čovjek je, prema svojim duševnim dispozicijama, politički ekstremista. „Šta god je umjereni, kompromisno, racionalno ne može da razigra njegov politički temperament“, piše Dvorniković u knjizi *Karakterologija Jugoslovena*. Jovan Cvijić je isticao osnovne etnopsihološke karakteristike dinarskog tipa: agresivnost, impulsivnost, buntovnost, sklonost verbalizmu, iracionalno rasuđivanje... Slobodan Jovanović je pisao o

dinarskoj plahovitosti. „Dinarska psihoza“ bila je naš rđav saveznik u miru i ogledala se u potrebi da se naprečac i navalom iz sve snage savlađuje politička prepreka, nerazumijevanje, konflikt.

Glavne crte ličnosti, način mišljenja i uvjerenja političkog ekstremiste, odnosno psihološki profil političkog ekstremiste, prema Trebješaninu, determinišu: 1) Osjećanje osujećenosti i mržnja, bijes i agresivnost prema „neprijatelju“; 2) Poslušnost, obožavanje vođe, slijepo pokoravanje autoritetu; 3) Kompleks više vrijednosti (potisnuto osjećanje manje vrijednosti), arogancija i prezir prema pripadnicima „nižih grupa“; 4) Fanatizam, ostrašćenost i netolerancija; 5) Pretjerano razvijen grupni identitet – plemenski mentalitet; 6) Dogmatizam, rigidno, crno-bijelo mišljenje; 7) Sklonost stereotipima i predrasudama i progon „neprijatelja“. Ako uzmemo u obzir ove karakteristike vrlo lako ćemo zaključiti kakav je profil ljudi koji nas okružuju. Nije li u pitanju gotovo foto-robot jednog prosječnog stanovnika BiH ili njenih prvih susjeda? Osjećaj da nije riješeno nacionalno pitanje i da je krivica u drugim narodima, frustriranost zbog njihovih zločina, politike, odnosa prema našoj strani, uvjerenje u moralnu superiornost vlastite zajednice, nesposobnost da se prihvate interesi, identitet, volja suprotne strane, lakoća s kojom se rasprava pretvara u obračun, sukob itd.

Politički ekstremizam je oblik političke djelatnosti koja promoviše nepoštovanje političkih načela, tolerancije, prava ili ustavnih načela, podstiče društvenu isključivost na osnovu ideologije, nacionalnog ili etničkog porijekla. Politički ekstremizam je jedan od najopasnijih oblika ekstremizma jer može da uzrokuje strahovite posljedice po društvo. Preduslovi da bi se određeni ekstremizam mogao okvalifikovati kao politički počivaju na tome da on mora da ima političke motive, odnosno da političke posljedice uvjek nastaju sa nekim političkim namjerama i

egzistiraju u području politike. Ukoliko ne postoje politički motiv i politički cilj, ne može da se govori o političkom ekstremizmu. Dragan Simeunović tvrdi da politički ekstremizam uvijek predstavlja „borbu protiv neke i nečije politike, odnosno političke vlasti i pokušaj zasnivanja sopstvene, ili pak borbu za održanje nekog režima na vlasti”.

Ibert Breton smatra da fenomen političkog ekstremizma ima sljedeće karakteristike: 1) Asimetrija političke moći. Usljed nezadovoljstva, određene društvene grupe ili pojedinci pribjegavaju nasilju što je posljedica isfrustriranosti koja vodi ekstremizmu; 2) Političko vođstvo. Svaka ekstremistička grupa ima lidera za kojim ide, čija naređenja sluša i kome se pokorava, što ukazuje na postojanje autoritarnog tipa ličnosti kod ekstremista; 3) Bespogovorno prihvatanje odluka vođe. Hierarchy kao bitno obilježje političkog ekstremizma implicira i pokoravanje odlukama onih koji su iznad nas; 4) Sukob između različitih socijalnih grupa. Ekstremizam ima smisla tek ukoliko postoji određeni sukob u društvu. Ekstremisti sebe uvijek doživljavaju kao ugroženu grupu, što je povod za nasilje. Rodžer Skrutan smatra da ekstremizam određuju „sklonost ka krajnjim idejama u politici sa tendencijom eliminacije opozicije, netolerancija prema ostalim političkim opcijama, korišćenje političkih sredstava koja ne poštuju život, slobodu i ljudska prava ostalih pripadnika društvene zajednice”.

Rigidnost u kognitivnom i emocionalnom rasuđivanju obilježje su autoritarne ličnosti. Antiindividualizam kao zagovaranje što veće uniformisanosti stajališta i osjećanja među članovima zajednice, ekstremizam, oslobađanje od individualne odgovornosti, odnosno njen prenošenje na kolektiv. Legitimitet se sa građanina prenosi na grupu, a on je sveden na broj, na predmet, čak i manje od toga. Toliko slab da ne osjeća razliku između samoprecjenjivanja i samoprezira, da ne osjeća besmislenost situacije.

4. 2. Maska zla i/li uzica laži

Da bi se diskreditovao politički neistomišljenik, da bi se satanizovao politički protivnik, da bi se osudio neki neprimjeren postupak ili odluka suprotstavljene strane, udarilo na način vladanja ili stil ponašanja, u svakodnevni politički govor ušle su i odomaće se riječi „fašisti“ i „fašizam“. Politička ideologija, populizam, ekstremni nacionalizam, autoritarna politička kultura, nasilje, represija, žrtvovanje pojedinačnih prava i sloboda zarad proklamovanog nacionalnog interesa ili potiskivanje i gušenje civilnog društva pod plaštom jačanja države, osporavanje i ismijavanje demokratije, iracionalizam i mitološka svijest unose nemir među narode, podsjećaju na neka mračna vremena, veliko stradanje, trijumf zla...

„Fašizam je još oko nas, ponekad neugledno obučen“, upozorava italijanski pisac i filozof Umberto Eko i napominje da se fašizam može vratiti i pod najnevinijom maskom. Njegova obilježja su kult tradicije, iracionalizam, individualne i socijalne frustracije, elitizam, selektivni populizam, osjećaj poniženosti pred „neprijateljem“, veličanje borbe (pacifizam se izjednačava sa kolaboracijom sa neprijateljem). Da li je olako i neprimjereno potezanje tako teških riječi neukusna politička retorika, flekovanje – prikazivanje oponenata u što ružnijem svjetlu, govor mržnje ili realna, latentna opasnost?

Gовор mržnje označava usmeni, pisani govor koji se svodi na javno izazivanje ili prouzrokovanje mržnje u svrhu stvaranja razdora, netrpeljivosti, diskriminacije i nesloge. Stvaranje prezira prema drugoj grupi. Nanošenje fizičkih ili psiholoških bolova, upućivanje prijetnji.... Društvene mreže su danas poligon na kojem se, ne samo propagandom i botovanjem, već i raznim zloupotrebama, iznose najteže optužbe, pozivi

na nasilje, rafalno ispaljuje mržnja. Frenk Bruni u *Njujork tajmsu 2018.* godine piše: „Internet će nam doći glave. On je bez premca u širenju laži i erozije opšteg dobra! Ne znam kako ćemo da pomirimo slobodu govora i izražavanja sa boljim uređivanjem interneta“!

Društvene mreže ponudile su mogućnost i da se slobodno i nekažnjeno vrijeđaju drugi ljudi, objavljaju laži o njihovim ličnim, privatnim životima, da se javno razapinju njihove porodice, djeca. Tu mogućnost obilato koriste psihopate, luđaci, prostačine, ali i politički botovi, medijski teroristi... Najmračnija strana društva sada se pokazuje u punom svjetlu. Zlonamjerni, opasni, sadistički udari na ljude koji se zalažu za istinu i pravdu, zagovaraju slobodu i mir, bez obzira da li to čine pristojno, dostojanstveno ili ne. Prijetnje smrću, nasiljem, govor mržnje, nacionalna i vjerska netrpeljivost, ratnohuškačka retorika, egzibicije umobolnika... Sve je – na izvolite! Ozbiljne države već godinama razmatraju ideje o pravnim koracima protiv onih društvenih mreža koje ne suzbijaju ovo зло.

Dura Šušnjić u djelu *Ribari ljudskih duša* piše kako se na „uzici laži“ vode i zavode ljudi i narodi, a da toga nisu ni svjesni (daju svoj pristanak na tuđi izbor). Većina nas misli tuđom glavom. Manjak mislilaca nadomještava se brojem brbljivaca! „Stvarnost ne definišu oni koji je najbolje poznaju, već oni koji njome vladaju!“ Masovni mediji su od naroda napravili svjetinu, masu, rulju koja obožava neobrazovanost, sirovost i surovost, a „uzdignuta čela stupa u banalni, prostački način mišljenja, vjerovanja i vrednovanja“. Slobodu mase doživljavaju kao najveću muku i ne znaju šta će sa njom. „Naši mladi imaju dosta stručnog znanja, ali su moralno nepismeni!“

Moralni život nestaje kad prestaje svijest o razlici između dobra i zla! *Politički demonizam* se, smatra sociolog Ratko Božović, isprečio ispred

naših individualnih želja i kolektivnih snaga. Politika je uveliko uplovila u mržnju i šovinizam. Bestijalnost na djelu! Političko ludilo! Svi smo postali dio tog bezumla. Neadekvatna sredstva u politici vode u stihiju i rušilaštvo. „Pakleni pir mržnje teško se može prekinuti!“ Mediji već odavno vode kolo u šovinističkom i agresivnom nagovaranju, u podsticanju i podržavanju haosa. „Politika je kao pokrov sve natkrila, sve degradirala“. Život je u žestokoj strepnji i neumoljivom stresu. „Medijski rat je bio prethodnica rata u stvarnosti“, upozorava Božović. Ovdje građanima može da se servira svašta jer oni jednostavno ne znaju kako da prepoznaju i da se suprotstave. Mržnja je poniženje duha, a njen glavni pokretač je politika. Ljudski život je unižen, obezvrijedjen. U potpunosti je marginalizovana kritika političke destruktivnosti, političkog nasilja i brutalizacije javnog života! Metode komuniciranja koje režim najčešće koristi: nepoštovanje sagovornika, omalovažavanje neistomišljenika, nipodaštavanje oponenata, opozicije, osporavanje mišljenja kritičara, optuživanje ideoloških protivnika... Obilje primjera iz političke prakse u BiH i regionu to potvrđuju iz dana u dan. Veoma interesantno je spomenuti jedno istraživanje koje su neke njemačke medijske organizacije provele tokom 2018. godine i zaključile kako desničarski populistički političari diktiraju ton na društvenim mrežama u kojima se raspiruje mržnja, ne poštuju sagovornici itd. „Pitanje je da li političari uopšte žele da komuniciraju pristojno?“

Američki politikolog Majkl Volzer u djelu *Moral i prljave ruke: filozofija, politika i rat* (2010) postavlja pitanje: Možemo li se baviti politikom i ostati nevini? Možemo li nemoralnim sredstvima doći do moralnih ciljeva? Volzer ne vjeruje da terorizam može uvijek da bude opravdan, ali ne želi da sudi o njegovoj apsolutnoj zabrani. „Budi pravedan i kada nebesa padaju, ta deviza nije mi nikada izgledala kao prihvatljiva moralna pozicija“, piše ovaj uticajni politikolog. Prema njegovom

stajalištu, u rijetkim slučajevima moguće je, ne opravdati, već naći opravdanje za terorizam. Volzer tvrdi kako može sebe lično da zamisli kako učestvuje u hipotetičkom slučaju jevrejske terorističke kampanje protiv njemačkih civila 1940. godine, ukoliko bi napadi na civile imali izgleda („faktički oni nisu onda imali velike izglede“) da zaustave masovna ubijanja Jevreja. Zaista je teško složiti se sa Volzerom, ubistva nevinih ljudi uzimati kao osnovu za sprečavanje ili zaustavljanje ubijanja drugih nije stajalište koje bi mogao da razumije i prihvati autor ove knjige. No, Volzer smatra da argumenti u prilog ekstremizma mogu da funkcionišu u istinski ekstremnim okolnostima, ali da treba biti oprezan, s obzirom na to da terorizam prijeti masovnim ubijanjima, čak i onda kada mu to nije cilj. „U stvari, ne znam ni za jednu aktuelnu terorističku kampanju koja bi se mogla opravdati na taj način, uprkos zajedničkom ukazivanju na očaj“, ipak zaključuje Volzer i dodaje da ne funkcionišu ona standardna opravdanja kako je terorizam oružje slabih koje se koristi samo kao posljednje sredstvo, u odgovoru na pomaljajuću katastrofu. Teroristi ne devalviraju samo vrijednosti pojedincima koje ubijaju, već i grupama kojima oni pripadaju. Oni signaliziraju političku namjeru da razore ili eliminišu, „radikalno prorijede“ kolektive. Prema Volzerovom mišljenju, državni terorizam je takođe usmjeren na neki kolektiv – za koji se misli da je opozicion ili potencijalno takav – ponekad je to etnička grupa, ponekad društveno-ekonomski klasa. Državne službe ponekad pribjegavaju nasumičnom ubijanju, organizovanju „nestanaka“, hapšenjima, torturama, kako bi terorisali čitavu ili veći dio populacije svoje zemlje! Ne, nije masakr ili uklanjanje ono što se signalizuje, navodi Volzer, već tiranija, radikalno potčinjavanje! „U stvari, tiranija i terorizam su uvijek tijesno povezani. Tirani vladaju pomoću terora!“

Čedomir Čupić smatra da je nemoralna politika ona koja počiva na sili, nasilju i teroru, koja laže, obmanjuje, manipuliše ljudima! Makijavelijeva teza da cilj politike nije da oblikuje pravednu, već bezbjednu državu, vladarima dopušta sva sredstva da očuvaju državu, bez obzira da li koriste moralna ili nemoralna sredstva! S druge strane, Volter je prezirao despotsku vlast koja je počivala na strahu podanika. Bez vladavine zakona, tvrdi slavni francuski filozof, nema ni slobode misli, izražavanja, nepristrasnog suda, zaštite lične imovine... Prosvijećen vladar koristi moć da suzbije zloupotrebe i unaprijedi javni interes, da afirmiše opšte dobro.

U knjizi *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* (1945), Karl Popper kaže da je „zatvoreno društvo“ zatvoren za slobodu mišljenja. Postoji jedna verzija stvarnosti i konačna istina. Opreznost pred povratkom u kavez. Obračun sa totalitarnim mišljenjem. Građanski put do „otvorenog društva“ vodi preko civilnog društva, građanske javnosti, otvorene komunikacije, političke tolerancije. Poštovanje dostojanstva pojedinca, sloboda, otvorenost ka svijetu, politički sistem izložen kritici svojih građana – otvoreno je ono društvo koje osigurava da se politički lideri mogu smijeniti bez krvoprolaća.

Politička korektnost označava izbjegavanje izraza, gestova, postupaka, ponašanja ili korišćenja izraza koji predstavljaju ili se mogu protumačiti kao vrijedanje ili omalovažavanje neke društvene grupe (manjine), koji mogu da izgledaju da njima hoće da se izopšte, marginalizuju ili uvrijede ljudi koji su socijalno ugroženi ili diskriminisani! Uzima se i kao sredstvo samironije. Primjedbe su da politička korektnost kao tumor koji iznutra nagriza licemjerni Zapad, društveni inženjeri, alatka samokontrole, oblik misaone i verbalne kontrole, „pošast savremenog svijeta“, „lingvistički terorizam“...

4. 3. Proizvodnja varvara

U knjizi *Strah od varvara* bugarski pisac i teoretičar Cvetan Todorov naglašava da više nije neophodno imati moć države pa nanijeti teške gubitke svom neprijatelju (dovoljno je nekoliko čvrsto riješenih pojedinaca sa malo novca, jer internetom kolaju recepti za bombe, a jedan mobilni telefon dovoljan je da pokrene eksploziju). Ipak, „strah od varvara je ono što može da nas učini varvarima“. Kako nazvati one koji ignorišu ljudsku prirodu drugih, ne poštuju ljudska prava. „One koje smo spremni da kvalifikujemo kao čudovišta, isto su djelovali pokrenuti strahom za svoje i sebe“. Todorov dodaje da nijedan narod ni pojedinac nije imun na mogućnost da počini varvarska djela.

Nakon terorističkog napada Al kaide na SAD 11. septembra 2001. godine u kojem je ubijeno oko tri hiljade, a ranjeno šest hiljada ljudi, vjerski fanatizam nije pobijeden, niti mu se uopšte nazire kraj. Deceniju poslije, 2011. godine u Norveškoj je Andes Brejvik pobio nekoliko desetina ljudi, „uništavajući islam zarad hrišćanske Evrope“. Sredinom marta 2019. Australijanac Brenton Tarant na Novom Zelandu je izvršio masakr u džamiji, ubivši pedesetak i ranivši još toliko nevinih ljudi. Portret masovnog ubice, bijesne i paranoične osobe koju je pokrenula mržnja prema muslimanima (osveta za „njihove“ zločine prema hrišćanima), uz simbol rasista „bijela nadmoć“.

Bauk ekstremizma nadvija se nad Evropom i svjetom. Ključaju ratoborni nacionalizmi, populizam inspiriše ekstremne grupe i pokrete. Kao odgovor na religijski fundamentalizam jednih, razvija se istovjetan drugih. Militantni etnički nacionalizam više nikoga ne iznenađuje. Endru Hejvud u knjizi *Političke ideologije* opisuje pojavu ultradesničarskih antiimigracionih partija. Globalizacija doprinosi porastu uskogrudih

etničkih ili rasno zasnovanih oblika nacionalizma. Među zapadnoevropskim narodima razvila se fobija – strah od terorizma! Sociolog Jovo Bakić ukazuje da se javljaju desni i lijevi ekstremizam. Krajnja desnica djeluje u postkomunističkim društvima i karakteriše je snažan antikomunizam, dok je u zapadnoevropskim društvima ona okrenuta odbrani hrišćanstva od muslimanskih useljenika i globalizacije, amerikanizacije!

Todorov ističe da je nečovječno i unižavajuće raspravljanje o bilo kakvoj opravdanosti prakse torture kao nužne, odnosno da „teroriste treba terorisati“. Nelegalna sredstva kojima se američke sile služe u borbi protiv terorizma (npr. Abu Graib) nisu smanjile terorističke napade, naprotiv, postale su argument za vrbovanje novih fanatika, džihadista i slično. Tortura ne samo da ne dovodi do očekivanih rezultata već je i pokazatelj varvarstva! U knjizi *Ubilački identiteti* (1998) francuski pisac libijskog porijekla Amin Maluf, apostrofira da se zbog ustaljenog načina mišljenja i izražavanja, tako duboko ukorijenjenog u svima nama, zbog uskogrudog, isključivog, vjerski zatucanog, „fabrikuju koljači“ – branioci identiteta! Sklonost ljudi je da se pretvore u koljače kada osjete ili kada im se učini da je njihovo „pleme“ ugroženo. „Svaka ljudska zajednica ako se imalo osjeti ponižena ili ako joj je opstanak imalo ugrožen, biće sklona da proizvodi ubice, koji će počiniti najgora zlodjela sa čvrstim uvjerenjem da su u pravu i da zasluzuju!“ Ne moraju ni da je osjete, dovoljno je da ih u to uvjere vladajuće elite, da im daju instrukcije, da ih obavežu na „odbranu“. Hana Arent je još 1963. godine napisala da velika zla u istoriji nisu počinili fanatici i sociopate, već obični ljudi koji su prihvatali tumačenja države da su akcije u kojima učestvuju normalne!

„Plemenska koncepcija identiteta“ – koncepcija nasljedena od sukoba iz prošlosti! Ona se u kombinaciji sa narcizmom malih razlika kod brojnih

domaćih i stranih istraživača sukoba na Balkanu uzima kao jedna od ključnih dimenzija u objašnjavanju dinamike i intenziteta konflikata. Narcizam malih razlika, po Frojdu, nastaje kada dvije grupe, zbog toga što se teško razlikuju, pribjegavaju nasilju s ciljem da između sebe stvore identitetske razlike.

Jedan od najvećih francuskih i svjetskih antropologa Klod Levi-Stros je upozoravao da se čovječanstvo nalazi pred opasnošću i brojnim napetostima zbog rasne netrpeljivosti, etničkih razlika, a uzroci su mnogo dublji od neznanja i predrasude. Levi-Stros osporava stajališta koja negiraju i odbacuju socijalne, vjerske, moralne, estetske i druge kulturne forme suprotne onima sa kojima se identifikujemo. „Taj način mišljenja, u ime koga se 'divljacima' (ili svima onima za koje se odlučimo da ih smatramo takvima) izbacuju izvan čovječanstva, upravo je najupadljiviji i najtipičniji stav samih tih divljaka. Varvarin je čovjek koji vjeruje u varvarstvo“! Prema britanskom istoričaru Eriku Hobsbaumu, varvarizam označava razaranje i slom sistema pravila i moralnog ponašanja pomoću kojih društvo reguliše odnose između svojih članova, kao i u odnosu na članove drugih društava. Osnova novih napredaka u varvarizmu – kontinuitet naučenih pouka čovjekove neljudskosti prema čovjeku u svakoj narednoj fazi od Prvog svjetskog rata, Drugog, Hladnog do danas... I španski pisac Ortega i Gaset u čuvenom djelu *Pobuna masa* ističe da je varvarstvo sklonost ka razgrađivanju zajedničkog života. „Vertikalna invazija varvara“.

Etnocentrizam označava prosuđivanje tuđe kulture prema standardima i sa stajališta vlastite, uz istovremeno veličanje svoje kulture, njene istorije. „Neopravdano nastojanje da se vrijednosti društva kojem pripadamo uzdignu na nivo univerzalnih vrijednosti“. Prepostavka da je način života u našem društvu jedini normalan i ispravan način mišljenja, osjećanja,

ponašanja. Etnocentristi sopstveni etnički, nacionalni, religijski ili tradicionalni identitet postavljaju kao opšti kriterijum za procjenjivanje drugih naroda.

Profesor Filozofskog fakulteta u Nišu Nikola Božilović ističe socijalnu konstrukciju drugog kao primitivnog. Etnocentrizam afirmiše savremeni oblik primitivizma, njegova je okosnica i glavni izvor. „I etnocentrizam i šovinizam dovode se u vezu sa primitivnim ponašanjem u svijetu“. Šovinizam je isticanje nadmoći svog naroda, uvjerenje u superiornost svoje nacije. Karakterišu ga reakcionarna politička proganjanja, istrebljenja, iracionalna vjerovanja, fanatizam...

Psihijatar Dušan Kecmanović pisao je da etnocentristi sprečavaju sunarodnike da oproste uvrede i zlodjela koja su im učinili ljudi iz druge etnonacionalne grupe. Inverzivni etnocentrizam – pretjerana, ostrašćena mržnja prema pripadnicima vlastitog naroda praćena potpunom nekritičnošću prema etnocentrizmima naroda s kojima žive u istoj sredini.

Publicista i antropolog Zoran Ćirjaković je autor kovanice autošovinizam kao oblika samomržnje, pretjerane, netolerantne, kritičke percepcije vlastite nacije, ispunjene predrasudama i prezidrom. „Autošovinizam, ta regresija državotvorne svijesti koja u čovjeku ubija ideju o dostojarstvu i slobodi, sve građane ove države pretvara u – ništa. Osim Boga, koji je ovlađao tehnikom *creatio ex nihilo*, niko drugi nema moć da od ništa napravi nešto. Ništa ostaje ništa. Ništa ne može nikada biti dio nečega, jer je ništa“, piše univerzitetski profesor i pisac Slobodan Vladušić.

Amin Maluf upozorava da je svijetom zavladaala intelektualna i etička poremećenost! „Nije li naša vrsta dospjela prag svoje moralne nekompetencije“, uspona fanatizma, nasilja, isključivosti, beznađa... „Ili ćemo umjeti da izgradimo u ovom vijeku jednu zajedničku civilizaciju sa

kojom će svako moći da se poistovijeti, sa istim univerzalnim vrijednostima, snažnijom vjerom u ljudsku avanturu, obogaćenu kulturnim raznolikostima ili ćemo skupa potonuti u zajedničko varvarstvo“!

Kant je isticao da pojedinac koji poštuje i uvažava svoj um time otkriva čovječanstvo u sebi, u čovjeku trijumfuje njegova duhovna suština! Poštovanje ljudskih prava, moralno dostojanstvo, kategorički imperativ – da se postupa onako da maksima vlastite volje može da važi kao sveopšti zakon! Odgovornost, prema politikologu Milanu Matiću, je osjetljivost/mjera kojom jedan društveni subjekt (pojedinac ili grupa) „odgovara/reaguje na zahtjeve i potrebe drugih ljudi ili zajednice u skladu sa utvrđenim normama ponašanja i djelovanja (moralnim, pravnim, političkim). Odgovornost prema svojoj savjesti, prema drugim ljudima i zajednici. Individualna i kolektivna odgovornost, pravna i vanpravna. Politička, krivična, građanska, disciplinska. U temelju demokratskog sistema.

Časopis *Le mond diplomatik* objavljuje da će, prema nekim procjenama Ujedinjenih nacija, stanovništvo Evrope porasti sa 1,2 milijarde stanovnika u 2017. godini na 2,5 milijarde u 2050. i čak 4,4 milijarde stanovnika u 2100. godini. Za tridesetak godina će 20-25 odsto evropskog stanovništva biti afričkog porijekla (nasuprot 1,5-2 odsto u 2015. godini).

Interkulturalizam – kulturna politika koja je usmjerenata prema interkulturnom društvu, u kojem se više kultura nalaze u fazi dijaloga i traganja za novom kulturom. *Multikulturalizam* – oblik kulturne politike, koncept društva (multikulturalno društvo) u kojem ravnopravno koegzistira više kultura. Komunikolog i sociolog Branimir Stojković ističe da je multikulturalizam „ideja ili ideal o skladnom suživotu različitih etničkih i kulturnih grupa u okviru pluralističkog društva“. U

interpretaciji multikulturalizma postoji političko i kulturno stanovište! No, uglavnom je naglasak na drugom. Pažnja se usmjerava na zahtjeve grupa koje nisu etnički, politički i nacionalno zasnovane. To su prije svega novi socijalni pokreti koji su okupljeni oko zajedničkih vrijednosti, oko osjećanja identiteta, kolektivne pripadnosti ili oko zajedničkog iskustva marginalizacije!

Nakon Drugog svjetskog rata bila su široko rasprostranjena uvjerenja da će ideali multinacionalnih i multietničkih društava potpuno nadvladati i potisnuti nacionalne koncepte, pa čak dovesti i do nestanka nacionalnih identiteta, ali ih je istorija demantovala, pokazala suprotne tendencije. Monetarno, ekonomsko i političko ujedinjavanje, evropske integracije, potrošačko društvo i globalizacija ne samo da nisu umanjili potrebe isticanja nacionalnog identiteta, već su i uzroci njihovog novog rasplamsavanja. Posljednju deceniju obilježila su uvjerenja političkih i naučnih elita da je na vidjelu kraj multikulturalizma. Tako su prije nekoliko godina njemačka kancelarka Angela Merkel i britanski premijer Dejvid Kameron najavili „smrt multikulturalizma“, ne zato što priželjkuju takav epilog, već priznajući da se u njihovim državama nije potpuno ostvario koncept kulturološkog pluralizma, susreta kultura, integracije. Ako to ne uspijeva politički dugovječnijim i stabilnijim sistemima, ekonomski superiornijim i tehnološki moćnijim državama, postavlja se pitanje kako je moguće isto očekivati u BiH koja važi za jednu od najnestabilnijih, najzaostalijih i najsromićnjih država u Evropi. Ako država nije sposobna da stvara jasne i smislene kolektivne identitete, kao što tvrdi Endru Hejvud, dolazi upravo do razvoja partikularizama zasnovanih na etnicitetu i religiji, što se desilo u bivšoj Jugoslaviji i BiH. Međutim, multikulturalizam i interkulturalizam nemaju i ne mogu da imaju bilo kakvu alternativu na Balkanu.

Multikulturalizam označava eksplisitnu državnu politiku koja ima dva osnovna cilja: podržavanje skladnih odnosa i definisanje odnosa između države i etničkih manjina! Oreol demokratske države, vladavine prava, civilizacijske dužnosti je ispunjen takvim bojama. „Uspostaviti pravu integracijsku politiku, živjeti u Francuskoj znači postati Francuz, građanski odgoj“ – glasila je jedna od poruka i zahtjeve vlastima „žutih prsluka“ tokom protesta u Francuskoj 2018. i 2019. godine. Građani Francuske veličanstveni u vjernosti uzvišenim idealima svoje istorije. To ne znači da su zaboravili ili oprostili npr. teroristički napad ISIS-a na redakciju satiričnog lista *Šarli ebdo* 7. januara 2015. u Parizu, kada je zbog jedne karikature ubijeno 12, a ranjeno 11 ljudi. Ili 13. i 14. novembra iste godine u čuvenom koncertnom prostoru u pariškom *Bataklanu*, uz skoro 130 pогinulih i na desetine ranjenih. Napad na „najevropskiji grad“, grad čuven po slobodi misli, napad u vezi sa kojim su mediji istakli da su mladi islamski teroristi bez ikakve sumnje nanišanili – civilizaciju! Da, meta terorista bila je i Opera, i Šanzelize, božićni vašar u Strazburu...

4. 4. Nacionalni ključ za rat i mir

Ne prestaju žučne polemike o zajedničkoj prošlosti među narodima koji su zajedno živjeli i stvarali istoriju. Ne nazire se kraj oštrim sukobima o karakteru ratova, naročito posljednjeg rata. Klanica devedesetih označava se na mnoštvo načina, kao secesija, agresija, međunarodna zavjera, vjerski, nacionalni, građanski, sveti, odbrambeni, osvajački, otadžbinski, pravedni, nepravedni rat!

Teorije kažu da je građanski rat oružani sukob unutar države i može da bude nacionalni, politički, vjerski, klasni... Koliko kod se spuštali u blato svakodnevne histerije i primitivizma, političke propagande i

manipulacije, samozavaravanja i samouljepšavanja, naravno da su se ovdje vodili građanski ratovi. Jedni na druge pucali su ljudi sa istom adresom stanovanja, pasošima, vlasnici zemlje i stanova koji su se naslanjali jedni na druge, preplitali međusobno. Iako se i dalje sa mnogim ljudima ne može govoriti objektivno, trezveno, argumentovano, odgovorno, ne postoji nijedan razlog, nijedan cilj, da se zavarava, laže, čuti.

Demografska služba Tužilaštva u Hagu svojevremeno je objavila podatak o 104.732 osobe stradale od 1992. do 1995. godine. Prema zvaničnoj procjeni Haga, 89.186 je poginulih i 15.546 nestalih. Među poginulim je oko 10.000 žena, a broj djece nije precizno utvrđen. Objavljeno je da je u ratu život izgubio 68.101 musliman/Bošnjak, 22.779 Srba, 8.858 Hrvata i 4.995 ostalih.

Kulturocid predstavlja zločin sistematskog uništavanja spomenika kulture. Tokom rata u BiH uništeni su brojni kulturno-istorijski spomenici, poput džamije Ferhadije u Banjoj Luci, Starog mosta i pravoslavne Saborne crkve u Mostaru itd. Prema nekim podacima, u BiH je srušeno više od 600 i oštećeno oko 300 džamija, 125 pravoslavnih crkava je srušeno, a više od 170 oštećeno. Više od 50 katoličkih vjerskih objekata teško je oštećeno. Na meti vandala sa sve tri zaraćene strane našli su se i groblja, spomenici i kulturna dobra.

Veliki broj ulica, naselja, trgova, škola i mostova u gradovima i selima po BiH je preimenovan. Umjesto junaka iz Prvog i Drugog svjetskog rata, heroja antifašističke borbe za slobodu i jedinstvo svih naroda, danas se ističu imena ličnosti iz etnonacionalne istorije, među kojima i imena „heroja“ i „zlikovaca“ iz prošlih i posljednjeg rata. U Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru na javnim tablama se nalaze imena npr. Mustafe Busulajdžića, Draže Mihailovića i Mile Budaka, pripadnika SS handžar divizije,

četničkog pokreta i ustaške NDH, ali i onih koji su njihova „djela“ nastavljali devedesetih. Sve to uzrokuje međusobne razdore, poniženja, uvrede, heroji jednih za druge su zločinci, pobjede jednih drugima su porazi, junaštva prvih u očima drugih su divljaštva, radost jednih bol je drugima. No, takvi odnosi između naroda u BiH nisu izum devedesetih godina prošlog vijeka. Dugi pogledi unazad kroz decenije i vijekove svjedoče o traumatičnoj prošlosti.

Nobelovac Ivo Andrić u čuvenoj pripovijeci *Pismo prijatelju iz 1920.* opisao je Bosnu kao zanimljivu i divnu zemlju, po ljudskom i prirodnom bogatstvu, u kojoj prosječan čovjek ima ogromnu moralnu vrijednost, mnogo veću od njegovih sunarodnika u drugim jugoslovenskim zemljama, ali da je Bosna zemlja mržnje i straha. Protiv te strašne činjenice ljudi se instinkтивno bune, ne žele da je slušaju i prihvate, još manje da razumiju. U tome je nesreća još veća. „Fatalna karakteristika te mržnje i jeste u tome što bosanski čovjek nije svjestan mržnje koja živi u njemu, što zazire od njenog analiziranja, i – mrzi svakog ko pokuša da to učini. Pa ipak, činjenica je da u Bosni i Hercegovini ima više ljudi koji su spremni da u nastupima „nesvjesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni”, zapisao je Andrić.

Ta mržnja mu djeluje kao specifična, samostalna snaga koja sama u sebi nalazi svrhu. „Mržnja koja diže čovjeka protiv čovjeka i zatim podjednako baca u bijedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika; mržnja koja kao rak u organizmu troši i izjeda sve oko sebe”. Andrić ističe da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vjere, uzvišene čvrstine karaktera, toliko nježnosti i ljubavnog žara, toliko dubine osjećanja, privrženosti i nepokolebljive odanosti, toliko žedi za pravdom. Ali, ispod svega toga kriju se u neprozirnim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetih, zbijenih mržnji koje sazrijevaju i čekaju svoj čas. Možda i najveću nesreću

predstavlja to što u snažnim emocijama, ljubavi i svirepe osjećajnosti, zanosima, pobožnostima i tradicijama, stoje podzemni i nevidljivi slojevi mržnje na kojima žive ovdašnji ljudi. „Možda bi u Bosni trebalo opominjati čovjeka da se na svakom koraku, u svakoj misli i svakom, i najuzvišenijem čuva mržnje, urođene, nesvjesne, endemične mržnje, jer u toj zaostaloj i ubogoj zemlji, u kojoj žive zbijeno četiri razne vjere, trebalo bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumijevanja i snošljivosti nego drugim zemljama. A u Bosni je naprotiv, nerazumijevanje, koje povremeno prelazi u otvorenu mržnju, gotovo opšta karakteristika stanovnika”, poručio je Andrić.

Njegov strah, kasnije će se potvrditi više nego opravdan, bio je da će se iza zavodljivih ideja „Brat je mio, ma koje vjere bio”, „Ne pita se ko se kako krsti, nego čija mu krvca grijе prsi” i „Tuđe poštuj, a svojim se diči”, iskrenim uvjerenjima i nadanjima, ali i mnogo lažne građanske učitivosti, „mudrog varanja sebe i drugih zvučnim riječima i praznim ceremonijalom” samo prikriti, a ne ukloniti mržnja i drevni nagoni i planovi. „Tu specifičnu bosansku mržnju trebalo bi proučavati i pobijati kao opaku i duboko ukorijenjenu bolest”! Andrić ovo nije pisao da bi raspirivao mržnju, vrijeđao stanovnike BiH ili služio ideologiji jednog vremena, već kao iskreni zaljubljenik u svoju otadžbinu, odgovoran i dalekovid intelektualac i stvaralac, sa plemenitom namjerom da se ratovi i nesreće nikada ne ponove. Ali, ponovili su se, a mržnja se potvrdila u odnosu komšija, pobratima, prijatelja i porodica jednih prema drugima, prema nejači, uspomenama, intimi, simbolima, svetinjama...

Kako god, Dejtonski mirovni sporazum zaustavio je fizičko nasilje, ali je rat nastavljen drugim sredstvima. Čak je i mirovni sporazum izložen različitim tumačenjima. Pripadnici političkih, medijskih, čak i naučnih elita u BiH gotovo svakodnevno iznose teške uvrede i optužbe na račun

drugih naroda („agresori“, „fašisti“, „primitivci“, „genocidan narod“ i slično), ali i države i njenih entiteta („vještačka tvorevina“, „džamahirija“, „okupirana teritorija“, „rezultat etničkog čišćenja“ itd.). U takvim izlivima govora mržnje, stalnom podsticanju etničkih predrasuda i političkom etiketiranju, učestvuju nacionalni lideri, državni službenici, narodni poslanici, javni intelektualci, umjetnici, novinari... Politički cinizam i međuetničko nepovjerenje postali su sveprisutni.

Koliko god se činilo kako ona ne može nikada da izade iz kolovrata u kojem je istorijska i geopolitička vrteška njenih duhova, karaktera i sudbina, BiH se nalazi pred raskršćem sa kojeg je suludo ponovo se vraćati unazad. Nakon nepune tri decenije različitih oblika međusobne borbe, od ubijanja i protjerivanja, preko podvaljivanja i inačenja, do okoštavanja etničke mržnje i oblikovanja međusobno isključujućih političkih identiteta, nacionalne elite nisu se mrdnule ni pedlja, a iza sebe su napravile provaliju koja nepremošćeno ostaje između ratnih devedesetih i raskršća današnjice sa kojeg, gledajući i dalje unutraške, konačno moraju izabratи put. Jedan vodi ka nastavku rata, verbalnim, fizičkim, političkim, kulturnim i duhovnim nasiljem, sve do skorijeg konačnog poraza i nestanka jedne strane, po receptu devedesetih. Drugi je put spasa zajedničkog života u kojem dugovječno opstaju nacionalni interesi svih, u kojem bi i poraženo i pobjednički živjeli svi, u ravnoteži kojom BiH dobija najbolju priliku za stabilnošću, ali uz mnogo odgovornosti, dalekovidosti, mudrosti. Na žalost, umjesto toga, iz političkih i intelektualnih krugova češće se i glasnije poziva na oružje. Mediji su odavno naoštrili jezike. Lokalne psihopate na svim stranama samo čekaju povod. Vjerskim fanaticima on nije ni potreban. Pogrešno je vjerovati da je riječ samo o neprekidnoj predizbornoj mobilizaciji birača.

Bosna i Hercegovina iznutra je odavno zarobljena neobuzdanim i primitivnim etnonacionalizmima, ali i konfuznim, neiskrenim građanskim idejama. Nepovjerljivi i zlonamjerni prema komšiluku, frustrirani isključivo sopstvenim stradanjem i bijedom, ali i melanholičnim osjećanjima neostvarene i dorečene nacionalne subbine, političke i kulturne elite kao da ne znaju na koju stranu da okrenu. Ratuju se političkim parolama, naučnim knjigama, akademskih sesijama, vjerskim predavanjima, građanskim floskulama. Pogledajmo istini u oči, da li su Bošnjaci, Srbi, Hrvati istinski prihvatili da je u Dejtonu dogovoren mir, da BiH ostaje i opstaje kao država, sa entitetima i kantonima, da nije i ne može da bude po jednoj mjeri, da nema otcjepljenja, da preglasavanje nije nikakvo rješenje? Spoljnje granice su zajedničke, unutrašnje su manje primjetne na terenu, ali u glavama su nepremostive.

Dobili poznavaoци istorije znaju da nikada ovdje nije postojala jedinstvena politička volja sva tri naroda, da nikada nijedan projektovani identitet nije mogao da uguši i natkrili tradicionalna samoodređenja, nijedna ideologija da skrajne etnička osjećanja, nijedan rat da podijeli zemlju ili izbriše neki od njenih naroda. Bosna ne može biti mirna kada u njoj dominira jedna volja. Bosna ne smije da bude uniformisana, ni praktično ni metaforično. Njena posebnost je u njenim protivrječnostima, u ravnoteži između tri politike, tri različita kolektivna pamćenja, tri toliko slična i bliska, toliko nespojiva i nerazdvojiva nacionalna karaktera.

Dva velika intelektualca i istinska bosanskohercegovačka rodoljuba, Ivan Lovrenović i Miljenko Jergović u knjizi *Bosna i Hercegovina, budućnost nedovršenog rata* (2010) tvrde da za budućnost BiH najveći problem neće biti vjerski, već sekularni tip muslimansko-bošnjačkog nacionalizma, po porijeklu i karakteru srođan srpskom i hrvatskom, jer on djeluje protiv stvaranja budućnosti Bosne i Hercegovine koja je Bošnjacima

najpotrebnija i važnija nego ikome. Dio bošnjačke političke i kulturne elite, naučni i pseudonaučni krugovi, neke medijske kuće i razna nevladina udruženja, često proizvode antidejtonsku i antiustavnu, ali na taj način i antisrpsku atmosferu, istovremeno se užasavajući što njihov „pandan“ u Republici Srpskoj prijeti referendumom, a srpski narod većinski odriče BiH kao svoju državu. Više od dvije decenije se osporava postojanje Republike Srpske, njen naziv, simboli, grb, himna, zastava, vjerski i republički praznici, nazivi gradova i ulica, negiraju se civilne i vojne žrtve, omalovažavaju kolektivne tragedije i stratišta, prekrajaju istorijska sjećanja. Napadi na Dejtonski sporazum postali su takoreći opšte mjesto, a dominantan politički narativ je da Dejtonski sporazum onemogućava rast ekonomije, da je generator krize i glavna kočnica političkog razvoja BiH, garant moći vladajućih političkih struktura, čak i „univerzalni zločin“ i „rasistička svinjarija“, zatim da ovakva BiH ne može u Evropsku uniju i NATO, da je Dejtonski sporazum moguć samo uz brisanje Republike Srpske čije je postojanje „dokaz o ostvarivanju velikosrpske koncepcije“, „genocidne tvorevine“, a da se BiH nalazi u „dejtonskom košmaru i zatočeništvu“.

Ima i onih koji bez ikakve odgovornosti javno satanizuju cijeli srpski narod, njegovu istorijsku i kulturnu svijest. U rječniku bosanskog jezika lingviste Dževada Jahića, npr. riječ „đikan“ tumači kao „seljačina, bosanski pravoslavac četničkog porijekla koji je genetski četnik“, „četnikuša“ kao „pripadnica srpske vojske“ (ali i „Srpskinja u Bosni sklona nacionalnoj mržnji i netrpeljivosti), a pridjev „balvogradski“ kao „sirov, dinarski, uglavnom onaj pravoslavni ruralni u Bosni“ (uz dodatak da su Karadžići, Ostojići i slični – „balvogradski intelektualci“). Na javnom servisu prikazuju se dokumentarci u kojima neki sagovornici nesmetano govore o „antropološkoj dekadenciji Srba“ i njihovim „kulturnim predispozicijama za genocid“! Imma i onih koji otvoreno prijete ratom i

progonom. Nekadašnji član Predsedništva BiH Haris Silajdžić više puta je poručivao Srbima da „ako su nezadovoljni mogu otići iz BiH, ali samo da ponesu zemlje koliko im staje na opanke“ (istu poruku je Stipe Mesić uputio Srbima u Hrvatskoj prije njihovog istrebljenja). Ovakve riječi ponovio je i bivši član Predsjedništva BiH i lider SDA, Bakir Izetbegović. Neke javne ličnosti BiH nazivaju „bošnjačkom zemljom“, a onima koji osjećaju suprotno takođe poručuju da se sele! Ali ni tu nije kraj. Imam sarajevske džamije kralja Fahda Nezim Halilović, kako su pisali mediji, sredinom jula 2015. godine je sa „vjerskih predavanja“ otvoreno pozivao teroriste da napadnu Republiku Srpsku: „Alah da zatre entitet sazdan na genocidu, a da zločince ostavi bez poroda“. Isti pokliči se vrlo brzo začuju i sa ulice, fudbalskih stadiona, predizbornih skupova, raznih javnih tribina, na internet forumima.

S druge strane, u Republici Srpskoj se insistira na tome da je BiH samo privremena, silom nametnuta država, čak i da nije država, odnosno da je „nemoguća država“, da će trajati dok traju interesi zapadnih sila, da je ona kamp teroristima, vеhabijama i slično. Osporavanje čak i satanizovanje svake ličnosti, političke opcije, nevladine organizacije ili udruženja koja propagiraju saradnju, saživot, multikulturalno i interkulturno društvo. Takve aktuelna i dominantna srpska politička i intelektualna elita naziva, „probosancima“, „bošnjačkim slugama“ i slično. Politička vrhuška toleriše performanse koji mogu da vrijeđaju ili zastrašuju bošnjačku populaciju, relativizujući svaku nacionalističku, šovinističku poruku sa srpske strane, dok istu ili sličnu sa bošnjačke strane preuvečava, eksplatiše, reprizira.

Istovremeno, izložene konstantnim pokličima za ili protiv Dejtonskog sporazuma stasavaju generacije mlađih Bošnjaka, Srba i Hrvata koji, sve manje baveći se proučavanjem i razumijevanjem uzroka koji su doveli do Dejtona, iskrivljeno i pojednostavljeni tumače događaje i procese iz

zajedničke prošlosti, naročito one iz devedesetih godina, čime se zapravo održava i podgrijava atmosfera koja je i dovela do građanskog rata. Njen kontekst upotpunjaju već pomenuta masovna neobrazovanost, odsustvo kritičke javnosti, slobodnih medija i demokratske političke kulture. Naročit problem predstavljaju sporenja u vezi narativa o Srebrenici, političke (zlo)upotrebe pojma genocid i njegovo negiranje, ratovanja brojevima žrtava, ignorisanje pokolja u Bratuncu, Tomašici, Skelanima, Mrkonjić Gradu, Korićanskim stijenama, Višegradi, zataškavanje istine o ulogama političkih i vojnih rukovodstava, ali i urednika, novinara itd.

Nenadoknadiva je šteta mnogobrojnih istorijskih laži i dezinformacija koje su uticale na intenzitet strašnih događaja u prošlosti, a potom postali i neuništivi dijelovi kolektivnih sjećanja, rezervoari mržnje kao inspiracije za buduće osvetničke pohode. Ne treba gubiti iz vida ni konstantna psihološka upozorenja kako odsustvo odgovornosti za nasilje podstiče novu agresivnost, a etnocentrizam je upravo ta kvaziideologija koja umanjuje i opravdava nasilje nad drugima, nastoji da prevari većinu i uvjeri je da to nasilje prihvati i odobri. Uz stare stereotipe o svojoj pravednosti, stradanju i na njima nastaloj moralnoj superiornosti. Kao što bi čuveni francuski moralista Mišel de Montenj masovnom ludilu u ime kolektivne istine suprotstavljaо ličnu istinu, čovjekovu obavezu da rasuđuje svojom glavom i rukovodi se činjenicama, pred kolektivnim histerijama koje nas okružuju naša dužnost je više nego ikada da podstičemo kritično razmišljanje, afirmišemo razgovor, istinoljublje, svaki ljudski napor čiji je cilj demilitarizacija kolektivne svijesti i uzavrelih strasti.

U vrijeme pisanja ovog teksta lokalni i regionalni mediji izvještavali su o aktivnostima nacionalnih vlada u osavremenjivanju vojnih i policijskih snaga, vrstama naoružanja, broju potencijalnih vojnika, međunarodnih

saveznika, mogućim linijama fronta itd. Stara grčka poslovica da u miru sinovi sahranjuju očeve, a u ratovima očevi sinove – i pored toliko dječijih humki, spomenika golobradim mladićima, neutješnih porodica, kao da ništa nije opametilo tvrdoglavе balkanske glave!

5) ČUVARI IDEALA, NAJAMNICI MRŽNJE

Odgovornost intelektualaca u politici

Razarajući nihilizam, poricanje mogućnosti postojanja univerzalnih vrijednosti, razočarenje i mržnja prema demokratiji, smrt multikulturalizma, kolektivno putovanje u propast, bankrot duhovnosti, razvrat i nasilje, intelektualno degenerisanje, ratnohuškački jezik, zloupotreba prošlosti, povratak u varvarstvo, banalizacija i brutalizacija javnog života. Uplašena, zbumjena, dezorientisana, razorena javnost očekuje da joj intelektualne i kulturne elite objasne šta se to dešava, ima li nekog smisla, kakva je sudska ovog svijeta, znaju li se ili bar nagovještavaju načini izbavljenja. Ali, intelektualci čute, kolebaju se, plaše, nema ih nigdje ili još gore...

U periodima teških političkih i socijalnih kriza, čestih unutardržavnih i spoljašnjih potresa, metežu društvenih vrijednosti i orijentacija, događaja i procesa koji su označeni kao prelomni i sudbonosni, po pravilu se problematizuje uloga intelektualaca u javnom političkom životu. Da li i na kakav način kritički promišljaju i tumače stanje u društvu, raspoznaju li opasnosti, ukazuju li na slabosti, imaju li i kakav uticaj na političku praksu? Da li oni koji posjeduju najviše znanja, kompetencija, istorijske svijesti osjećaju srazmjerno i moralne odgovornosti, imaju li pravo da u dramatičnim trenucima ostanu po strani, apolitični, ravnodušni? Ali, mogu li intelektualci uopšte da se artikulišu kao društvena grupa, da imaju kolektivan stav? Da selektivno posmatraju stvarnost oko sebe, zagovaraju određenu ideologiju? Mogu li oni da zadobiju masovnu podršku, oblikuju kolektivnu emociju? Kako se vladajuće političke elite odnose prema

njihovoj kritici, preporukama, analizama, da li im žele dobrodošlicu u carstvo politike ili odbijaju da uzmu u obzir i uvaže njihova stajališta u svojim programima i akcijama?

Majkl Volcer naglašava da je intelektualac svijest i savjest društva u kojem živi. Sudbonosno je važno da se intelektualci analitički i kritički odnose prema političkoj praksi. „Svijet nije onakav kakav bi trebao da bude, tako da je kritika prvi zadatak politički angažovanih intelektualaca!“ Ali, za vladajući diskurs vrlo opasno je svako drugačije mišljenje. Političke elite uglavnom smatraju takve intelektualce subverzivnim elementima društva. Oni nagrizaju i narušavaju njihove uljepšane slike realnosti, provociraju narod da gleda šire i dublje, da promišlja, propituje, traži, predlaže, očekuje... Takvi nisu dobrodošli u države gdje je istina višak, pravda smetnja, smisao remetilački faktor. Sloboda po kojoj se prepoznaju rizična je za sve. „Po svijetu raznose vijesti o slobodi, ali ih svuda trpaju u zatvore i ludnice“, poričio je Đura Šušnjić.

O društvenom angažmanu nezavisnih intelektualaca mnogo toga je napisano i rečeno, ali se ovdje premalo čita i još manje zna. Karl Manhajm je pisao da postoje ideološki (konzervativni) i utopijski (radikalni) intelektualci. Zagorka Golubović ističe da su najvažniji oblici intelektualnog angažovanja kroz obrazovanje, oblikovanje javnog mnjenja, podrške pokretima koji pružaju otpor nasilju, društvenoj participaciji građana u javnim poslovima, podsjećajući da je pogodna klima za društveni angažman intelektualaca onda kada se razvijaju snažni društveni pokreti kao što je to bilo 1968. godine. U takvim angažmanima, naglašava, važno je da ostanu bez pretenzija da postanu vođe. Profesor Fakulteta dramskih umjetnosti u Beogradu Nebojša Romčević u vrijeme građanskih protesta protiv vlasti koji su se širom Srbije rasplamsavali krajem 2018. i početkom

2019. godine, ponavlja isto stajalište: Intelektualac nije vođa! Ne predvodi pobune. On društvene procese posmatra analitički odgovorno.

U čuvenoj knjizi *Izdaja intelektualaca* (1927) Žulijen Benda pisao je o političkom angažmanu intelektualaca – u smislu „igre političkih strasti“ – kao o izdaji, jer takav angažman teži rezultatima i željenim ciljevima „prezirući argumente“, nasuprot plemenitim ciljevima kada se angažuje u ime univerzalnih vrijednosti. Benda razlikuje istinske intelektualce koji se hrabro angažuju u odbrani univerzalnog morala, koji osuđuju nepravdu od onih koji su izdali poziv intelektualca tako što su se stavili u službu dnevne politike ili koji čute o stanju u društvu. Najsramniji su onda kada pojačavaju mržnju između političkih frakcija, klase i nacija, što se može nazvati „intelektualnim organizovanjem političke mržnje“! Tada su intelektualci potpuno iznevjerili svoju dužnost i odgovornost. Tako preziru istinu i pravdu. Proglašavaju nadmoć volje nad razumom, šire ksenofobiju. Logičan epilog svega je – organizovan pokolj!

Vratimo se u savremenu istoriju BiH i njenog balkanskog okruženja. Pogledajmo istini u oči. Zar misleći čovjek da čuti pred lažnim patriotizmom ili nekritički da brani ili glorifikuje režim u svojoj državi, podržavajući ga čak i u najsramnijim nepravdama, bezakonju, krvoprolaćima? Vidimo li intelektualce u političkoj službi režima, vlasti? Prepoznajemo li opasne utopiste koji dižu glas pred ludilom, javašlukom, besmisлом? Kako se odnosimo prema intelektualcima koji politički pristrasno tumače istoriju, preziru uzdizanje iznad partikularnih, ličnih, partijskih, etničkih i nacionalnih interesa i ciljeva, optužuju humanizam kao moralnu, čak i duhovnu dekadenciju? Imamo li odgovor na stavove da za nas nije demokratija, da u državi još nije vrijeme za unutrašnje slobode, zaštitu i afirmaciju ljudskih prava, manjinskih interesa, da su saradnja i kompromis slabost, da je oprištanje grijeh?

5. 1. Čitanje iznutra

Društvenu formulu kreira i nameće većina intelektualaca koji se zalažu za pomjeranje legitimite u našem društvu sa građanina na grupu, navodi Džon Ralston Sol, dodajući da je pasivnost jedan od njenih najdepremirajućih efekata. Građanin je sveden na stanje predmeta, kmeta, roblje. U humanističkom i demokratskom društvu pojedinac kao građanin postoji kroz svakodnevne napore svog građanstva! Zato ne čudi osjećaj građanstva da su ih njihovi mislioci napustili, da ih je izdala inteligencija koja ne shvata ozbiljno humanističko iskustvo, posebno ne dramu demokratije koja je zasnovana na građanstvu.

Engleski filozof Tomas Karlajn je intelektualca video kao heroja nad masom koji svojim riječima i stavom određuje budućnost. Riječ „intelektualac“ (francuski) nastala krajem 19. vijeka i pretežno se odnosi na one misleće osobe koje su spremne da intervenišu/djeluju u javnoj sferi, bez obzira da li se takvim angažmanom izlažu opasnostima. Intelektualci djeluju u području građanskog društva, promovišući kulturu dijaloga, toleranciju, otvorenost, načelnost, kritiku, etiku, demokratske vrijednosti. Kao ocjenu duhovnog stanja naše epohe, poljski sociolog Zigmunt Bauman je istakao „bezubu kritiku intelektualaca. Jedan od najuticajnijih francuskih filozofa Žak Ransijer razmatra vrijednosno i politički usmjerene intelektualce. Prvi su idealisti, zagovarali bi opozicione ideje i pretjerivali u demokratskim aktivnostima, pogotovo po državne interese, drugi su bili za pragmatičko djelovanje. Inače, Ransijer u knjizi *Mržnja prema demokratiji* (2005) naglašava da se sve djelatnosti banalizuju, da nesputana vladavina individualnih želja u savremenom masovnom društvu ruši kolektivne vrijednosti. Zakoni i ustane moderne demokratije su samo privid!

Pojam „inteligencija“ latinskog porijekla (intellego, lectum – uvidjeti, uviđavnost, razmotriti, razboritost, zamišljati) znači „čitanje iznutra“ i označava sposobnost shvatanja, razabiranja... U epohi klasicizma, među pripadnicima kultivisane klase, javlja se termin „intelligentia“ koji označava intelektualne osobine koje su po sadržaju apstraktne. U starom Rimu za mudre i pametne osobe koristio se termin „calliditas“. Bokač je u 14. vijeku pod inteligencijom označavao vještinu koja pojedinca izdiže iznad običnih smrtnika tako što ga podstiče da slijedi svoja načela i ideje vodilje, ne skrećići s tog puta! Stern je početkom 20. vijeka inteligenciju definisao kao upotrebu misaonih sredstava u prilagođavanju teoretskim i praktičnim životnim zadacima. Dužnost pravih intelektualaca oduvijek je bila da popravljaju svijet, vjerovao je marksistički mislilac Đerđ Lukač. Francuski filozof jevrejskog porijekla Remon Aron u knjizi *Opijum intelektualaca* (1955) navodi nekoliko krugova intelektualaca u savremenom društvu na osnovu funkcije njihovog intelektualnog rada (pjesnici, pisci, slikari, vajari i filozofi). Najužem krugu pripadaju inovatori, kreatori – koji stvaraju nove vrijednosti i znanja. Zatim slijede oni koji proizvode i reprodukuju postojeća znanja, bez razvijanja novih ideja i oblika – poput nastavnika, profesora i istraživača. Najširi krug intelektualnog rada čine novinari: oni igraju ulogu prenosilaca vrijednosti i znanja iz užih krugova ka javnosti – na način koji je prijemčiv „neintelektualnim krugovima“).

Prema akademiku Ljubomiru Tadiću, u pitanju je „moć ili sposobnost da se saznaju najviši principi na osnovu moći rasuđivanja, umovanja o našoj ljudskosti i društvenosti“. Intelektualac stalno preispituje sebe i pita šta (ni)je učinio da se izbjegne beznađe. Porazno je i pomisliti koliko tog preispitivanja nedostaje u ovom društvu i vremenu koje se graniči sa beznađem. Za Đuru Šušnjića, intelektualci su kritičari društva sa stanovišta univerzalnih ljudskih idea. Oni opominju da „svi snovi nisu dosanjani“,

da bez vrijednosti život nema smisla. Intelektualci žive za ideje, da osmisle svijet, a ne da njime vladaju.

„Inteligencija je mudrost stečena iskustvom, sposobnost razumijevanja, stečena zahvaljujući ličnom iskustvu“. Podrazumijeva slobodno i autonomno mišljenje, odgovornost, nezavisnost, moralni ideal, hrabrost da se suprotstavi bezumlju, hipokriziji moćnika. Filozof, dramaturg i pozorišni reditelj Jovan Ćirilov naglašava da je intelektualac onaj čovjek koji u svojoj ličnosti spaja razum i obrazovanje, moralne principe i informisanost. „Kao što intelektualac nije intelektualac ako zanemari interes svoje porodice, tako intelektualac ne može, i kada se ne slaže sa aktuelnom politikom, da prenebregne dobrobit svog naroda“.

Moralna kriza je možda i najdublja. Uveliko se gušimo od nemoralu u politici, politici koja je daleko od moralnih obzira, moralnog poretka, prakse koja je s moralnog stanovišta neprihvatljiva. Oko nas je političko bezumlje, razvrat, politički ekstremizam, šovinizam, koristoljublje, kriminal i korupcija.

Kant je tvrdio da pojedinac koji poštuje i uvažava svoj um time otkriva čovječanstvo u sebi. Savješću pozvan čovjek može da prekorači sebe! U čovjeku trijumfuje njegova duhovna suština! Vrijednost čovjeka nije procjenjiva prema građanskim standardima, već prema njegovom moralnom dostojanstvu! Čovjek je toliko sloboden da može čak i da se ne obazire na sopstvene interese! Kada slijedi glas svoje savjesti, dužnost, kategorički imperativ, on to ne čini jednostavno radi sopstvene koristi, on se odlučuje za dobro – zato što je to dobro, a ne zato što je to dobro za njega! Moralna sloboda: Zvjezdano nebo iznad nas i moralni zakon u nama! Djeluj uvijek tako da načela kojima se rukovodi tvoja volja mogu da postanu osnova opšteg zakona! Razlikujemo dvije vrste moralnih sankcija,

unutrašnja (individualna, odnosi se na grižnju savjesti) i spoljašnja (društvena sankcija, uključuje prezir zajednice).

Nema slobode bez morala kaže Kant, a Sokrat da je znanje podloga morala – usavršavanje ljudskog karaktera i dostizanje moralnog savršenstva! Po Kantu, zlo je kada drugog čovjeka svodimo na sredstvo za sopstvene ciljeve, kada ga lažemo, mučimo, varamo, iskorišćavamo... Zato, naglašava, politika ne smije da učini nijedan korak a da se prije toga ne pokloni moralu! I Ruso je bio uvjeren da onaj ko hoće da politiku proučava odvojeno od morala nikada neće dobro moći da razmatra ni jedno, ni politiku ni moral. Intelektualac je, reći će Rajt Mils, odvažni mislilac koji demaskira stereotipe, „moralna savjest svog društva“, a nikako „intelektualni najamni radnik“, „rob mjesecne plate“, privilegija, komfor.

Može li intelektualac u politiku? Filozof Mihajlo Đurić ukazivao je na politički nastrojenu inteligenciju, uočavajući da mnogi evropski intelektualci uglavnom slijede vladajuća shvatanja, pragmatički se povode za dnevnopolitičkim potrebama i interesima, tako da između njih i običnih profesionalnih političara nema nikakve bitne razlike! Vrline političara su, prema Maksu Veberu, nesamjerljive sa vrlinama naučnika. Ne može se istovremeno biti i aktivista i naučnik, a da se ne naruši dostojanstvo jednog ili drugog poziva! „Za profesora koji hoće da uđe u politiku teškoća proizilazi iz partijske discipline i doktrina koje partija traži!“ Neprekidno je isticao da politici nema mjesta u amfiteatrima i predavaonicama. Takođe, Veber je govorio o dva načina bavljenja politikom, jedni su oni koji žive za politiku, drugi žive od politike. Dok je rijetkima politika preokupacija, strast, ideal, posvećenost, danas je većina onih koji nam se nude na izborima, smješkaju sa bilborda, obećavaju kule i gradove, u politiku ušla kao u posao, biznis, priliku da se zaradi, ostvari korist, osigura redovna plata...

Đura Šušnjić uvjerava da istinski intelektualci nerado pripadaju bilo kojoj političkoj partiji jer znaju da je svakoj partiji istina strana – s obzirom da njeni pripadnici misle da je istina isključivo na njihovoj strani. Opet, intelektualci ne uzimaju mnjenje ogromne većine ozbiljno i obično ga odbacuju kao skup predrasuda. „Intelektualci pate od boljke od koje ne pate drugi“. Oni znaju kako društvo može da se organizuje racionalnije i humanije, ali nemaju moći da to učine, sprovedu u praksi.

Jedan od najumnijih ljudi među Srbima 20. vijeka, „Srpski Volter“ Slobodan Jovanović, tvrdio je da intelektualac ima dvostruku dužnost, prema sebi i prema društvu. Njega odlikuju samoposmatranje i samosavlađivanje, istinski intelektualac ima obavezu da vlada svojim strastima, da slijedi humanistički obrazac, da u sebi njeguje moralnost, osjećajnost i intelektualnost.

Džon Stjuart Mil je naglašavao da cilj vladavine mora biti „promovisanje vrlina i inteligencije naroda“. Obrazovani ljudi su najvažniji resurs svake zemlje, ali američki pisac Čarls Simić u *Doba neznanja* upozorava na najezdu neznalica, opšteg neznanja koje se graniči sa idiotizmom, što se fabrikuje i školuje, jer „idealni građanin politički korumpirane države je lakomisleni glupak koji ne razlikuje istinu od ludosti“! Naučno obrazovanje treba da stvara duhovnu aristokratiju! Španski publicista i profesor filozofije Ortega i Gaset u djelu *Pobuna masa* (1930) upozorio je kako je evropska civilizacija počela da se degeneriše u varvarstvo pod navalom masa, svjetine bez mentalne discipline i lojalnosti razumu. U 20. vijeku učešće masa u politici imalo je pogubne posljedice. Zavedene, ojađene, frustrirane, izmanipulisane mase dale su podršku demagozima, što je dovelo do razočarenja u demokratiju, ugrožavanja sloboda, razaranja i krvoprolića. Baš kao što je, razočaran moralnom iskvarenošću i demokratijom Atinjana, Platon govorio da je pogrešno očekivati da tzv.

običan čovjek inteligentno rasuđuje o najvažnijim političkim pitanjima. To treba da je dužnost najumnijih, jedinih sposobnih da posjeduju znanje o istini.

5. 2. Inflacija korisnih idiota

Materijalne, moralne i duhovne nesreće uvećavaju jedna drugu. Prazni i obezdušeni pametnjakovići po kabinetima, salonima i televizijskim emisijama priređuju jalove igre „intelektualizma“. Umovanje radi umovanja koje ide na živce publici, građanima.

Pseudointelektualci postoje u svakom društvu. Oni su antipodi kritičkim intelektualcima. Služe se propagandom u ime jedne istine, u službi su svojih političkih gospodara, autoriteta koji od njih očekuje poslušnost. Korisni idioti pretvaraju nauku u sluškinju politike! Kao što jednom reče Ljubomir Tadić, za pseudointelektualca mjerilo mišljenja i ponašanja je autoritet gospodara. „Intelektualni mediokriteti“ su uvijek u službi moćnika, znanje nije u riziku, žrtvi, javnom dobru, načelnosti, moralu, idealima, idejama, već samo „praktično oružje“! Emil Dirkem je koristio termin „crna inteligencija“ kako bi opisao one intelektualce koji počinju jeftino da prodaju svoje znanje i prave inflaciju kadrova. „Kada je zarobljen vladajućim pogledom na svijet intelektualac postaje državni ideolog u službi datog poretku“ dodaje Zagorka Golubović.

O ideološkom konformizmu piše jedan od vodećih intelektualaca našeg vremena Noam Čomski. Znanje kojim raspolaže i privilegovan status u zajednici podrazumijevaju i daleko veću odgovornost. Čomski insistira na pitanju poštenja, odgovornosti intelektualaca da govore i pišu istinu, demaskiraju i raskrinkaju laži političara i pseudointelektualaca. On upotrebljava sintagmu „odgovorni intelektualci“. Čomski je zabrinut pred

činjenicom da se, izuzev časnih pojedinaca, brojni intelektualaci zadovoljavaju elitističkom ulogom, sticanjem profita. Oni koje služe svakoj vlasti u suštini su antiintelektualci. Ne plaše se rizika. Zalažu se za stvaranje uslova u društvenom okruženju da se čuje samo njihov glas. Marvil Peri u knjizi *Intelektualna istorija Evrope* (2000) postavlja pitanje: da li kao ljudi imamo moralnu i duhovnu riješenost da ispravno koristimo tehnološke i naučne tvorevine moderne civilizacije ili ćemo dozvoliti da nas proždire? Da li pojedinac može da pronađe smisao u onom što sada mnogi smatraju „besmisleni univerzum“? Kako da se suoči sa izazovima koje uzrokuju etnocentrizam, narcizam malih razlika, vjerski i socijalni konflikti, kriminal, korupcija...

Pseudointelektualci i ne služe istini, već interesima. Ubjeđuju narod u neprikosnovene „istine“, služe se propagandom, klimaju glavom neznalicama koje su zaposjele visoke položaje. „Intelektualci su naša moderna zamjena za dvorske budale“, tvrdi Đura Šušnjić, nazivajući ih i „duhovnim evnusima“ koji su u stvari intelektualno jalovi. To su oni koji su završili najviše škole, ali se ni po čemu ne mogu smatrati intelektualcima. Slobodan Jovanović ih je obilježio kao poluintelektualce, diplomirane primitivce. Njihova rasprostranjenost potvrda je društvene bolesti. Lišeni su moralnih obzira, labavih moralnih kočnica, neomekšani kulturom, nagrdili su kao niko „naš nacionalni karakter“.

Uspjeh u životu, prvenstveno materijalni, poluintelektualcu je cilj i ideja vodilja. On ulazi u politiku da se lakta, gurka i jagma, da se domogne položaja. Politička ambicija poluintelektualaca u stvari i nije politička, zapaža Jovanović. Kroz politiku oni žele da se obogate, da „progospoduju“, ne razumiju i ne cijene duhovne vrijednosti. Više od čitavog vijeka naši vrsni satiričari ih prepoznaju u ministarskim i direktorskim foteljama,

lakrdija skorojevića i malograđana nije samo neukusna sa stanovišta kulture, već i opasna na čelu države!

U poznatoj knjizi *Zarobljeni um* (1953) poljski književnik Česlav Miloš piše o ketmanskom tipu intelektualca, čovjeku koji čuti o svojim uvjerenjima i konformira se zahtjevima svog vremena. Samoizolacija. Izraz „ketman“ nastao je u drevnoj Persiji, označava onoga „ko zna istinu“ ali je ne otkriva pred nevjernicima, a Česlavu Milošu je poslužio kako bi opisao psihološku pojavu i način na koji funkcioniše misao pojedinca u totalitarnim režimima. Zbog straha od odmazde, on ne samo da ne izražava javno svoja uvjerenja, već se maskira u lojalnog, svjesno glumi. Ketmanstvo je stil političkog ponašanja u nevoljama totalitarizma.

Progon intelektualaca je obilježje totalitarnih i autoritarnih režima. Kao što je i antiintelektualizam odlika populista. Istorija našeg podneblja određena je i stalnim progonima intelektualaca, ubistvima, hapšenjima, protjerivanjima, cenzurisanjem, zabranama knjiga i intervjeta, otkazima i maltretiranjem na poslu, oduzimanjem imovine i političkih prava, vrijedanjem, osporavanjem... Tamnice Crne kuće u vrijeme austrougarske okupacije ili crne knjige sa spiskovima nepoželjnih intelektualaca u današnje vrijeme, šikaniranja na Golom otoku u komunističko doba i šikaniranja današnjih nacionalista. Kolac, čerečenje, inkvizicija, veleizdajnički procesi, logori, streljački strojevi fašista, komunisti, etnonacionalisti...

Međutim, intelektualci su bili inspiratori i saučesnici ideologija koje su uzrokovale stravične događaje, masovna stradanja, gnušne zločine, moralnu bijedu... Npr. Mirko Kovač je u knjizi eseja *Elita gora od rulje* (2009) pisao da su istoričari, filozofi, pisci, novinari u balkanskoj prošlosti bili ideolozi čak i neposredni komandanti zlodjela! Sjećamo se imena poznatih književnika i novinskih reportera, čak i univerzitetskih profesora

koji su se tokom građanskog rata slikali u maskirnim uniformama, pozirali s oružjem, držali zapaljive govore, predlagali sumanuta rješenja i sl.

Posebno je značajno propitivanje uloge intelektualaca u ratovima. Majkl Volzer naglašava izraziti značaj i važnost da akademska zajednica razmatra i ocjenjuje ratove, da promišlja o pitanjima etike u vanrednim okolnostima, kršenju moralnih principa, pravednosti i opravdanosti ratova. Suočavanju sa njegovim užasima. I sramotama! Intelektualac mora da se izjasni povodom zvjerstava počinjenih u Domu kulture u Čelopiku ljeta 1992. godine, kada su razuzdane bande ljudi sa „srpskim imenima“ tjerali muslimanske zatvorenicke da se tuku međusobno, brutalno ih ubijali i, koliko god zvјerski djelovali zapisi iz sudnica, primoravali očeve i sinove da izadu na binu, svaku se i međusobno oralno opšte! Uz „Krvavi Bajram“, kako je nazvan strašni događaj iz 10. i 11. jula, postoji i „Krvavi Božić“, takođe kao ispit intelektualne odgovornosti i vrsnosti druge strane, ako je uopšte bitno to isticati! Na veliki pravoslavni praznik 1993. godine, muslimanske jedinice iz Srebrenice, predvođene Naserom Orićem, upale su u Kravice i ubile pedesetak a ranile oko 80 srpskih civila. Zapaljeno je oko 700 srpskih objekata, a brutalna ubistva i mučenja ostala su u srpskom pamćenju. Za ove zvјerske, sulude, sramne činove ne može i ne smije da postoji nikakvo razumijevanje i opravdanje. Nikakvi viši i niži nacionalni razlozi!

Miroslav Krleža je davne 1919. godine zapisao: „Ja, naime, oduvijek znadem ovu istinu, da papkari i kopitarji bježe u stado i turaju glave u sredinu i bleje, kada ide vuk. Neka stado bleji! Ja ne znam još jesam li vuk, ali dvopapkar ni kopitar nisam, to stoji!“ Slavni hrvatski pisac je nacionalizam prepoznao kao narkozu opasniju od religije. Nacionalizam je za njega predstavljao ideologiju razdora među narodima! Krleža je poseban problem vidio u palanačkim modelima naše nacionalne svijesti, kulturnoj zaostalosti, niskom nivou svijesti građanske klase. „Za naše nacionalne

odnose bitno je ne biti mitoman opterećen balastom prošlosti“, piše Krleža i podvlači da svaki narod ima svoje laži i sramote. Poslije totalnog moralnog i fizičkog fijaska (kakav je pretrpjela ideologija Hitlera, Musolinija) ostati na istim pozicijama i „nuditu narodu stare, otrcane recepte i ideologije, pa to nije glupo i blesavo, to je, brate, idiotski!“ Slavni hrvatski pisac poručio je da zaustavljanje nacionalizma i šovinizma predstavlja prvorazredan zadatak svih progresivnih snaga, „jer se u njihovoj funkciji stiče mnoštvo podsticaja – od mitološke i epske svijesti, traume iz novije istorije, do emocija i osjećanja solidarnosti sa sunarodnicima!“

Srpski pisac Dobrica Ćosić u djelu *Moć i strepnje* (1974), inače zabranjenoj knjizi, istakao je da je karakteristično za jugoslovenske nacionalizme to što oni teže zatvaraju svojih nacionalnih kultura. „U našem nacionalizmu – mitovi su duhovne sinteze, a religija suština nacionalne svijesti! Zbog svega humanistička stvaralačka uloga intelektualnih snaga mora da se potvrđuje strašću za istinom po svaku cijenu“, poručio je Ćosić. Sociolog Ratko Božović pred intelektualca postavlja zadatak da se suprotstavi šovinističkom ludilu i militarizaciji društva. Umjesto takve misije, intelektualci su potpomogli da se politika pretvori u lakrdiju, ali na tome nije stalo, pa se lakrdija pretvorila u tragediju!

5. 3. Lekcija o otuđenju i diktaturi

Krajem 2018. godine započeli su veliki građanski protesti protiv Srbije oličene u Aleksandru Vučiću, načinu vladanja, stanju u društvu. Demonstrante je podržalo više od 1.400 univerzitetskih profesora. Nastavnici i saradnici Filozofskog fakulteta u Beogradu 18. januara 2019. otvoreno su pružili podršku protestima građana Srbije. U javnom saopštenju apostrofirali su da u ponašanju aktuelne vlasti kao naučnici i

istraživači prepoznaju brojna obilježja diktature. „Građanima Srbije su ukinute političke, ekonomске i kulturne slobode koje su temelj modernih evropskih demokratija. Urušene su institucije i primjena zakona, a opšti interesi podređeni ličnim i partijskim“, napisali su zaposleni sa fakulteta koji decenijama baštini tradiciju slobodoumnog intelektualnog žarišta i dodali da su „nepotrebno čestim vanrednim izborima i hiljadama skupštinskih amandmana obesmišljena demokratska prava i parlamentarni sistem, a društvo gurnuto u političko nasilje“.

Prema njihovim uvjerenjima, progonima u tabloidnim medijima, prijetnjama, sudskim procesima, pritvorima i nasiljem vlast pokušava da zastraši i ponizi građane Srbije. Umjesto da odgovori na pitanja i zahtjeve građana, vlast vrijeđa svakoga ko se usudi da postavi pitanje i izrazi drugačije mišljenje, poručili su profesori. Oni su ukazali na probleme u oblasti obrazovanja i nauke kao što su nesankcionisanje plagijata, lažne diplome, nova zakonska rješenja kojima se urušava autonomija univerziteta i otvara mogućnost političke kontrole. Odliv mozgova je jedno od najtraumatičnijih pitanja.

Nekoliko dana kasnije, podršku protestima građana Srbije pružili su i nastavnici i saradnici Fakulteta političkih nauka u Beogradu (FPN). „Građanke i građani Srbije su digli glas protiv nasilja, nepravdi, gušenja sloboda, urušavanja institucija, obesmišljavanja demokratskih praksi i medijskih progona. Ono što se događa u našem društvu ne pogađa nas samo kao građanke i građane, nego i profesionalno“, poručili su sa FPN-a, naglašavajući da program njihovih studija počiva na vrijednostima koje su dovedene u pitanje, demokratiji, građanskim i političkim slobodama, uljudnom dijalogu s neistomišljenicima, nezavisnosti institucija, podjeli vlasti i slobodi medija. U Beogradu su se 29. januara

2019. godine i profesori, naučnici i zaposleni u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta pridružili podršci građanskim protestima: „Vođeni društvenom angažovanosošću kao centralnom temom našeg rada, pružamo podršku protestima koji se odvijaju u sve većem broju gradova u Srbiji, priključujući se na taj način ostalim inicijativama koje dolaze iz akademske zajednice. Ovi protesti su jasan znak da dostojanstven život, nesvodiv na puko preživljavanje, postaje združeni zahtjev ljudi koji zajedno hodaju. Kada postane opasno govoriti javno i kada izostaju oni koji naše glasove mogu politički da zastupaju, hodanje postaje najrječitiji oblik kritike. Naša podrška mirnim građanskim protestima proizlazi, kako iz naših demokratskih ubjeđenja, tako i iz razumijevanja osnovnih principa funkcionalne demokratije, koja je moguća samo ako sve građanke i građani ravnopravno učestvuju u formulaciji i donošenju političkih odluka koje se na njih odnose“, zaključili su na Institutu. U sadašnjem društvu u Srbiji sve su izraženije pogubne tendencije: Demokratske institucije potpuno su „otete“ i kao takve ne rade u javnom interesu. Građani se u mnoštvu svakodnevnih životnih situacija ne mogu osloniti na rad institucija, što među njima stvara nepovjerenje kako u političke ustanove, tako i u samu demokratiju. „U situaciji u kojoj se neprestano krše ustavne ingerencije i dovodi u pitanje osnovna podjela vlasti, građani se podstiču da veruju da je partokratija ispravan model vladanja, i da je autoritarni model vlasti jedini 'efikasan' mehanizam za rješavanje društvenih problema. Javne politike nisu formulisane u skladu sa osnovnim demokratskim principom koji zahtjeva uključivanje građana na svim nivoima odlučivanja, niti uključuju stavove stručne javnosti, što je rezultiralo progresivnim urušavanjem zdravstvenog, obrazovnog, pravosudnog i ostalih sistema od javnog značaja“. Istovremeno sa ogromnim osiromašenjem građana, od njih se nekontrolisano otuđuju javni resursi

i prirodna dobra. „Imovina građana koji su na ivici egzistencije, nemilice se oduzima, a javna preduzeća predstavljaju partijsku nagradu za udomljavanje nedovoljno kvalifikovanih partijskih kadrova. Srbija se pretvara u zemlju jeftine radne snage koja se prodaje na međunarodnom tržištu, u zemlju robovskog rada i preživljavanja, koja je u vrhu liste evropskih zemalja po nejednakosti i eksploataciji ljudi“. Akademска zajednica naglašava da javno ponižavanje, stalno prokazivanje „neprijatelja“, demonstriranje da zakon ne važi za sve podjednako i sasvim otvoreno gušenje rasprave, stavlja do znanja da je svaki oblik drugačijeg mišljenja, kritike i alternativnog delovanja nepoželjan, a potencijalno i opasan.

Zaključak se svodi na to da je Srbija postala nebezbjedna zemlja u kojoj vlada strah i arbitrarna viktimizacija ljudi. Javne politike ne uvažavaju stavove stručne ni naučne javnosti niti se osvrću na najnovije rezultate istraživanja, što je rezultiralo progresivnim urušavanjem zdravstvenog, obrazovnog, pravosudnog, i ostalih sistema od javnog značaja. „Neprestano stvaranje tenzija i insinuiranje mogućih nasilnih konflikata stvara atmosferu straha od drugoga, što se obilato eksploatiše za maskiranje ključnih društvenih problema. Ljudi se dijele na patriote i izdajnike, raspiruje se netrpeljivost između različitih grupa građana i stalno se potencira konflikt sa drugim nacijama. Usljed rasprostranjenosti osjećanja političke isključenosti, prijetnje konfliktima i preovlađujućeg lošeg životnog standarda, u društvu vlada atmosfera nepovjerenja, razočaranja i nemoći, pa je Srbija stigla u vrh liste po iseljavanju (i to ne samo visoko obrazovanih) građana kojima je dosta preživljavanja“. Istraživači društvenih procesa ističu da hodanje postaje moćan, a možda i jedini način da se kaže da se građani pitaju, da imaju šta da kažu, iako se njihovo mišljenje ne može čuti u javnim glasilima. Zato su pružili podršku ovom autentičnom glasu koji se čuje širom

Srbije kao svojevrstan proces političkog osvešćivanja koje može da iznjedri društvo slobodnih, odgovornih i ravnopravnih ljudi. Podrška demonstrantima je stigla i od naučne dijaspore, a studenti su masovno podržali proteste i pridružili se svojim profesorima.

Akademска zajednica podiže glas i u drugim državama, po svim kontinentima, jer pravi intelektualci su, kako bi rekao Sartr, oni koji se miješaju i u ono što ih se lično ne dotiče. A takve dotiče sve u društvu, nepravda, neravnopravnost, nasilje, bezakonje, samovolja, bez obzira na to što bi uz malo pragmatizma mogli da u njemu nađu ličnu računicu, opravdanje, put do parčeta mesa ili procenta zarade više, da se zbiju u zatvorene i zaštićene krugove. Oni nose vrijednosno breme, oni čuvaju ideale svojih poziva, skice najuzvišenijih ideja, mrežu snova koji prkose patosu svakodnevice, moralne interese cjeline!

Profesori filozofije Univerziteta u Sofiji mjesecima su marširali protestujući protiv bugarske vlasti i na taj način „čuvali svoj društveni i politički identitet, u vrijeme kada su svi mislili da su filozofi prevaziđeni, dok su im plate bile smiješno niske“, naglasio je politikolog Ivan Krastev. U nekim zemljama akademski građani doživjeli su brutalan udarac režima. Jedan od primjera takvog djelovanja je turski predsjednik Redžep Tajip Erdogan koji je brutalno ugušio pobunu 2013. i 2016. godine, koja se suprotstavljala njegovom autoriratnom režimu, a u čistkama koje su uslijedile zatvoreno je 15 univerziteta, a preko 6.000 profesora ostalo je bez posla.

U vrijeme kada se širom Evrope obilježavala uspomena na revolucionarnu 1968. godinu, a u mnogim zemljama slobodoumni intelektualci stajali na stranu obespravljenih i ojađenih građana, hrabro dižući glas protiv nepravdi, bezakonja i terora, u Bosni i Hercegovini sramna čutnja intelektualaca otvarala je sumnju da li u ovoj zemlji

uopšte i postoje slobodni, kritični, samosvjesni, odgovorni intelektualci. Umjesto njih, na vidjelu je potpuna dominacija partijskih ideologa, političkih advokata i portparola vođa, korisnih idiota, jalovih pametnjakovića...

6) MUZEJI SIROVIH STRASTI

Hronična kriza kolektivnih identiteta

Vječito pitanje lokalnih i međunarodnih istraživača društvenih odnosa je na koji način se može uspješno boriti protiv etnonacionalizama Bošnjaka, Srba i Hrvata u BiH, uz vrlo skromne, problematične i kontraverzne građanske snage, ko bi trebao da bude nosilac te borbe i da li je ona uopšte moguća, pa čak i da li je neophodna. Antinacionalizam se toliko puta do sada potvrdio kao vrlo loš izbor, potpuno pogrešan metod, zapravo i kao izvor frustracija koje su samo raspirivale ili okoštavale uzavrele nacionalističke strasti.

Samozavaravanje, ignorisanje, potiskivanje, aktivno toleriranje, takođe su se pokazali kao pogrešni načini. Nemoguće je i glupo ignorisati ono što su notorne društvene činjenice, a činjenica je da su nacionalizmi u BiH dugovječne, vitalne, neuništive pojave. S druge strane, kultivisanje tih nacionalizama, oslobođanje od prostakluka, laži, mržnje, šovinizma, dugim i suptilnim kulturnim radom i građanskim obrazovanjem najbolji je izbor, ali traži zaista mnogo vremena, mukotrpног djelovanja, iskren pristup, a malo ko je spremان da se takvom zadatku potpuno posveti i strpljivo čeka prve plodove. Pitanje je imamo li uopše više i vremena za to.

Rijetki su oni koji mogu da razumiju kako nacionalno i građansko nisu u konfliktu, već da se podrazumijevaju, nadopunjaju, ali da je između njih potreban sklad, ravnoteža, prava mjera, zdrav odnos. U BiH ne postoji zajednički etnički, nacionalni, politički identitet. Ne postoji profil Bosanaca i Hercegovaca u kojem bi svi mogli da se prepoznaju, udjenu, sa

kojim bi mogli svi da se poistovijete. „Bosanac“ se danas, kao nekada i „Jugosloven“, u očima drugih identificuje tako što se prvi poistovjećuje i prepliće sa „Bošnjak“, kao što se drugi od mnogih doživljavao kao „Srbin“ ili „Velikosrbin“.

Da li je moguće usmjeriti stvaralačku energiju na neki projektovani identitet, da li se može oblikovati višestruki, podijeljeni identitet u kojem bi Bošnjaci, Srbi i Hrvati, ali i svi ostali stanovnici BiH, mogli da prepoznaju i prihvate kao svoje, kao zajedničko? Da li bi to bio neki potpuno novi ili preoblikovan postojeći identitet? Kakvi bi bili njegovi simboli, praznici, zastave, komemoracije, sjećanje? Da li bi se bošnjački, srpski i hrvatski identiteti osjećali komotno, sroдno, u zajedničkom okrilju ako bi se iz njega očistili šovinizmi, etnocentrizmi, nacionalističke mržnje, mitomanija i laži?

Zar ono što je građansko unutar svake nacionalne zajednice ne može da se saživi i kao građansko u jedinstvu jer je u prošlosti uporiše onoga što ih razdvaja? Zajednička istorija je, nema sumnje, različito doživljena, različito protumačena, različito oživljavana, ali ima li druge opcije? Kakva treba da bude uloga intelektualaca, kakva medija? Koliki su dometi umjetnika, stvaralaca, kulturnih radnika? Može li se uravnotežiti volja političkih elita? Ko je toliko autoritet da odgonetne pitanje kako BiH može postati zajednica volje, zajednica vrijednosti, zajednica sjećanja, sa svojim Srebrenicom, Sijekovcem, Tomašicom, Kazanima, Korićanskim stijenama, Mrkonjić Gradom, Sarajevom? Koliko mogu da koriste (ne)uspješni primjeri rješavanja konflikt-a nacionalnih identiteta Amerikanaca, Švajcaraca, Iraca, Velšana, Škota, Flamanaca, Baskijaca, Katalonaca, Korzikanaca? Ne treba i ne može se praviti paralela, ali...

6. 1. Mreža znanja i osjećanja

Stabilnost političke zajednice i njena perspektiva uslovljeni su pitanjem nacionalnog identiteta koji se odnosi se na opšteprihvачene političke vrijednosti, tradiciju i kulturu, a formira i oblikuje se vaspitanjem i socijalizacijom, u čemu značajno učestvuju istorijska sjećanja, mitovi, simboli, zastave, spomenici, ceremonije...

Za Sidneja Verbu upravo je nacionalni identitet temeljna dimenzija političke kulture i središnja snaga političke integracije društva. Ima snažnu kohezivnu funkciju, pretpostavka je inkluzivnosti i međusobnog povezivanja građana, razvijanja svijesti o potrebi zajedničkog rada na ostvarivanju opštih ciljeva, „ustavnog patriotizma”, lakšeg i čvršćeg poistovećivanja sa političkim institucijama itd. Procesi nacionalne identifikacije uvijek se iznova aktuelizuju i tako (p)ostaju uporište nacionalne integracije. Erik Hobsbaum naglašava da i nacionalna identifikacija može da se mijenja kroz vrijeme, čak i tokom kraćeg perioda.

Sadržajno područje političke kulture determiniše vjerovanja o smislu i ciljevima politike. Verba i Almond političku kulturu definisali su kao skup subjektivnih orijentacija članova jedne političke zajednice prema političkim institucijama, političkom sistemu i ulozi pojedinca u sistemu. Nacionalna identifikacija i nacionalna integracija, povjerenje u nosioce vlasti i institucije, ali i sugrađane i sunarodnike, odnosi pojedinca i grupe, značajno određuju političke odnose i uticu na političke procese, dimenzioniraju političku kulturu određenog naroda i države. Ona je premrežana i oblikovana saznajnim, osjećajnim i vrijednosnim orijentacijama ljudi, njihovim znanjima i uobraziljama, idejama i preferencijama, stavovima i sentimentima, uvjerenjima i vjerovanjima.

Kritičari nacionalnog identiteta definišu ga kao predstavu i izmišljotinu, političku strategiju kojom upravljaju vješti akteri na političkoj sceni u cilju ostvarivanja određenih interesa. U tekstu *Izgradnja identiteta*, Žan-Žak Ruano-Borbalan naglašava da nacionalni identitet može da posluži kao ideološko pokriće za razne konflikte, da se usmjerava protiv kosmopolitizma i mondijalizma. Njegovo uvjerenje je da identiteti, dakle, nisu ni tradicije ni mentaliteti već isključivo predstave i političke strategije koje je izgradila novija istorija a kojom upravljaju spretni politički akteri i aktiviraju ih zavisno od okolnosti i u cilju partikulatnih interesa. „Razvijajući se u jednom sve afirmisanim demokratskom prostoru, identitetska strategija predstavlja za pojedinca, kao i za organizacije ili zajednice, jedan od izvora političkog djelovanja“ (Ruano-Borbalan). Ali, postavlja se pitanje zašto jedna politička strategija može da se smatra poželjnom, a neka druga ne? U tekstu *Treba li prestati govoriti o identitetu*, Ketrin Alpern zapaža da istraživanja identiteta naglašavaju značaj institucija u njihovoј izgradnji i upozorava da se treba čuvati osporavanja identiteta i stvaranja „antiidentitetske histerije“.

Slabljenje identiteta ugrožava nacije i nosi opasnost slabljenja društvene povezanosti. Ako narativi o prošlosti utemeljuju nacionalnu zajednicu, sjećanja oblikuju vrijednosni temelj društva, daju mu delotvornu snagu i moralni okvir. U njima je izvorište nacionalne samosvijesti, političkih i kulturnih vrijednosti, dostojanstva, iskustva, ideja, zahtjeva, vjerovanja, snova, ali i uobrazilja, zabluda i pogrešnih samointerpretacija. Čitav horizont između procesa individualizacije, formiranja zajedničkog identiteta do izvođenja generalizacija.

U vremenu koje brojni naučnici nazivaju retrogradnim kretanjem istorije, „sumrakom civilizacije“, „savremenim divljaštvom“, „povratkom

u varvarstvo“, opterećenom krizama identiteta, različitim oblicima unutrašnje i spoljne represije, intelektualnom iznemoglošću, ispraznjenosti društva u kojem je ključna preokupacija osiromašena materijalna egzistencija, jednodimenzionalnost i redukcija čovjeka i slično, nacionalno jedinstvo, kultura i tradicija proživljavaju velika iskušenja. Svedočimo pokušajima prekrajanja istorije, poricanja prošlosti, odbacivanja i iskrivljivanja tradicije, oduzimanja pamćenja, fabrikovanja naroda i ljudi bez sjećanja, bez religijskih, mitskih i istorijskih narativa. Ali, slabljenje tradicionalnih identiteta istovremeno pojačava potrebu za pripadnošću. „Savremeno doba, u kojem se od kolektivnih identiteta traži da se mijenjaju sve brže, jeste, dakle, i doba u kome grupe zauzimaju sve odbrambeniji stav, nepopustljivo zahtijevaju svoj prvobitni identitet”, smatra Cvetan Todorov. Zato svaku veću kriju prati vraćanje u prošlost. Bez obzira da li je riječ o tradicionalnim ili modernim društvima, pluralitetu identiteta ili suženom izboru identifikacije, personalni i kolektivni identiteti imaju potrebu za korijenom, istorijskim utemeljenjem, nužnim osjećajem da pripadaju kontinuitetu. Ugroženi identiteti osjećaju veću potrebu za isticanjem „sjećanja“, ne odričući se ni najviših zahtjeva modernog mišljenja. Iako se često susrećemo sa tvrdnjama da pitanja očuvanja tradicije i nacionalnog jedinstva, vjernost prošlosti i nacionalnoj kulturi sjećanja predstavljaju obilježja nedemokratske političke kulture i autoritarne prakse, savremene države sve više ističu njihove vrijednosti. Berns naglašava da provincijska politika može od tumačenja prošlosti napraviti komediju, ali, podsjećajući nas da istorija nije prošla i da je u politici stvaramo, sugeriše da će ona uvijek biti inspiracija poštenom političaru. „Ona će biti stvarna podloga za kritiku sadašnjice i izmjenu budućnosti“. Budućnost čovječanstva je izložena opasnosti i zato se

svijet mora mijenjati, upozorava Erik Hobsbaum, ali budućnost ne može da bude „produžena prošlost”.

Nacionalno jedinstvo i dalje je visok politički ideal. „Sve države svijeta i njihove vlade zastupaju vrijednosti nacionalnog jedinstva, samo što u zastupanju koriste različite riječi i sintagme“. Za dostizanje takvog cilja koriste se različita sredstva koja obuhvataju normativni okvir, zakone, procedure, javne poslove, socijalizaciju, kulturološke elemente, upotrebu fizičke sile i slično, od čega zavisi i kakav je karakter države. Taj politički ideal, međutim, postaje populistička igračka. Ono što bi trebalo da državu i naciju jača iznutra, olako se preobrati u prikrivanje društvene stvarnosti, zahtjev za jednoumljem, uniformisanje mišljenja, potreba, interesa i ideja, a to ne jača već, naprotiv, slabi zajednicu i zaogrće joj obilježja autoritarne, nedemokratske političke kulture.

Istovremeno, savremene države nemaju homogene političke kulture. Bremenite su različitim unutrašnjim podjelama, tenzijama, protivrječnostima. Zato prošlost, istorija, tradicija mogu da uzrokuju i političku nestabilnost, prodube antagonizme, dovode do društvene napetosti, stvaraju konfliktni potencijal, utiču na nivo političke tolerancije. Društva sa više različitih sjećanja, sa više religija, identitetskih potvrđivanja i nadmetanja više su i izložena dezintegracionim procesima. Dominik Španer ističe da je veoma teško razraditi neki politički projekat ako se u njegovom konstituisanju i izgradnji etničke grupe pozivaju na različite nacionalne ideje i istorije. Na primjer, poslije Prvog svjetskog rata Srbi i Hrvati ujedinili su se u jednu državu, ali nisu dijelili isto istorijsko nasljeđe, imali su različite predstave o naciji, pripadali su različitim crkvama, težili različitim ciljevima. Takav projekat nije mogao doživjeti uspješan ishod.

6. 2. Predstave prošlosti i budućnosti

Politička kultura svjedoči o odnosu zajednice prema svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, ogledajući se u ovome što je u njima jedinstveno i zajedničko, što je nerazmrsivo povezano, tragajući za kontinuitetom smisla, naročito u vrijeme sve izraženijih kriza kroz koje prolaze individualni i kolektivni identiteti, dezorientacije društvenih uloga, sistema vrijednosti i slično. Lisjen Paj je političku kulturu nazvao proizvodom kolektivne istorije političkog sistema i „pojedinačnih istorija“ njenih pripadnika, u okviru kojih tematizuje i dimenzionira odnose lokalne i nacionalne vezanosti i lojalnosti, povjerenja i nepovjerenja, slobode i prisile, jednakosti i hijerarhije. Tradicija, kolektivne emocije, duh javnih institucija, prema Pajovim uvjerenjima, nisu samo proizvodi istorijskog iskustva, već sastavnice jedne smislene cjeline, kulturna podloga političke egzistencije. Zajednička sjećanja, mitovi, orientacije prema prošlosti koje formiraju elemente kolektivnog identiteta, određuju nivo nacionalne samosvijesti. Hose Ortega i Gaset navodi snagu i utemeljenje naroda koji se kreće po čitavom svom vremenu, gospodari vijekovima, čiju budućnost nadgleda svježina prošlosti. „Eto, to znači biti jedan narod: moći danas nastaviti svoje juče ne odričući se zato sutrašnjeg života, moći postojati u pravoj sadašnjosti, jer je sadašnjost samo predstava prošlosti i budućnosti, mjesto u kojem prošlo i buduće zaista postoje“.

U politikologiji postoje struje koje donekle izjednačavaju pojmove političke kulture i političke tradicije, ne određujući tradiciju kao nešto što ostaje u prošlim vremenima, već akcentujući njenu dijalektičku snagu koja se proteže do današnjice i zalazi u budućnost kao horizont putokaza, silnica, ležišta, matrica... Tradicija se javlja kao konstitutivan i

integrativan element nacionalne kulture – predanje, širenje poruka, vrijednosti, prenošenje ideja i dobara s koljena na koljeno, „fond“ duhovnih i intelektualnih tekovina, zbirka običaja, navika, rutina, riznica savjeta i preporuka, vjerskih ubjeđenja, mišljenja i radnji koje upravljaju životom zajednice, moralnih shvatanja, idealu koji proizilaze iz obrazovanja i vaspitanja.

Tradicija predstavlja platformu zajednice, ogroman socijalni kapital, spojnicu između njenih bivših i budućih pripadnika, njihovu međusobnu prepoznatljivost i lojalnost, beskrajni niz varijacija zajedničkog bića koje se zakonomjerno razvija. Funkcija tradicije je da podstiče samopouzdanje zajednice. Akademik Mihailo Đurić apostrofirao je da djelotvornost tradicije proističe iz činjenice da ona predstavlja sačuvanu vrijednost. „Tradicija je drugo ime za poredak, postojanost u ljudskom društvu“. Ali ni istorija ni tradicija nemaju konačne formule i ne nude savršena rješenja. Nije moguće restaurirati istoriju, nije isto proživljavati istoriju i učiti je iz knjiga. Istoriski događaji su posljedica različitih uslova i uzroka, od kojih su mnogi nezavisni od onih koje stvara i na koje može da utiče određena zajednica.

Cvetin Todorov naglašava da ideja civilizacije podrazumijeva poznavanje prošlosti, dok varvarstvo uključuje odbijanje da se u toj prošlosti prepozna ono što je razlikuje od sadašnjosti. „U jednoj zajednici civilizovaniji je onaj ko bolje poznaje svoje zakone i svoje tradicije, jer mu to poznavanje omogućuje da razumije poteze i stavove drugih pripadnika svoje grupe, dakle i da ih približi svojoj ljudskosti“. Zato govorimo o prihvatanju i osporavanju prošlosti, njenom preispitivanju i vremenovanju, stvaranju „saglasnosti o prošlosti“, procesima socijalizacije, prenošenju iskustava kroz naracije, pojmove i simbole koji

su protrajali, opstajali i ojačali kroz vrijeme, koji su prošli vjekovnu provjeru i potvrdu.

Agensi socijalizacije (porodica, škola, masovni mediji, državni autoriteti, sistem obrazovanja, političke partije, vjerske zajednice itd.) prenose informacije o prošlosti, a u njima su sadržana znanja, osjećanja, vrijednosti. Objasnjavaju istorijske događaje, prave paralele sa današnjicom. Iсторијски извори и аналогије, слике прошлости које комуникаирају са друштвеним процесима и допунjavaju се темама из садашњости. У тим процесима pojedinci са различитим усјесима усвајају норме, зnanja, vrijednosti, преовладавајуће облике понашања, sentimente о своjoj nacionalnoj zajednici, подстicaje за приврženost i lojalnost. Gradeći систем вјерovanja о политici, историји, различитим улогама, не осланјају се само на чинjenice, већ постоји и afektivni odnos.

Sidnej Verba je isticao da politička kultura više ukazuje na ono što ljudi veruju da se događa u politici, nego kakve su činjenice. Politička kultura je zato sistem vjerovanja, a ne faktičkog stanja. Dakle, то је afektivni odnos prema politici, kroz činjenice na osnovu iskustva s politikom i vjerovanje o smislu i ciljevima politike. Ako prva dva oblika vjerovanja definišu stavove pojedinaca prema politici, vrijednosna vjerovanja osmišljavaju i određuju ciljeve politike i načine понаšања. Otuda i nastojanja да се самointerpretације ljudi, kroz важност zajedničке memorije и kolektivnih identiteta, ставе у službu političkih интереса. Jer, иако сjećanja, разне комеморације, споменици, датуми itd. nisu само ikonografija politike, како се често nameće upravo из svijeta politike, не значи да се не (зло)upotrebljavaju, баš zbog тога што имају перцепцију огромне важности у животима ljudi, а константно су izoloženi uticajima društvenog konteksta. Njeno prisustvo u temelju političke kulture omogućava razna politička manipulisanja i legitimisanje regresivne

političke prakse, čak i oživljavanje određenih negativnih obeležja nacionalne svijesti, odnosno često se tradicionalnim simbolima pravda pogrešna i loša politika. Nastojanje da se rekonstruišu odnosi tradicije i politike u želji za „organizovanim pamćenjem identiteta“ dolazi do „mitološke opsesije“, pseudonaučnih konstrukcija, nazadne mobilizacije tradicionalnih osjećanja, pseudovrijednosti i raznih oblika konzervativnih stanja političke svijesti.

I Todor Kuljić naglašava da prošlost živi kroz sjećanje kao vitalan i upotrebljiv sadržaj zbog čega je podložna manipulacijama. Određeni sadržaji se održavaju i čuvaju od zaborava, neki iskrivljuju, drugi potiskuju i zaboravljaju, u zavisnosti od toga da li su korisni političkim elitama, funkcionalni za zajednicu. Zato je javni prostor ispunjen raznim selektivnim i međusobno suprostavljenim sjećanjima, čestim mobilizacijama stajališta, vrijednosti i osjećanja iz prošlosti, „memorijalizacijom“ i „moralizacijom“ istorije.

Pol Konerton u knjizi *Kako društva pamte* ističe značenje i ulogu komemorativnih svečanosti, ceremonija, parada, kolektivnih rituala u životu društva. U takvim ceremonijama zajednica obnavlja i kreira identitet i prenosi ga na nove generacije. Upoređujući ceremonijalna sjećanja sa nenasilnom hegemonizacijom, Konerton ukazuje na značaj kontrole pamćenja. „Uprkos nezavisnosti od društvenog pamćenja, postupci istorijske rekonstrukcije mogu na različite načine da dobiju usmjeravajuće podsticaje, a za uzvrat značajno oblikuju sjećanje društvene grupe“. Istovremeno, u takvom procesu evidentno je da nedemokratski sistemi smatraju nepoželjnim i zabranjuju publiciste i naučnike koji promišljaju izvan prihvatljivog obrasca.

Amin Maluf u knjizi *Poremećenost svijeta* upozorava da se u savremeno doba, čija kriza dostiže vrhunac, iznjedrio svijet opsjednut strahovima.

Neki od njih su potpuno opravdani, drugi iracionalni. Teroristički napadi uzrokovali su strahove među narodima širom planete i natjerali vlade mnogih država da preduzimaju niz političkih odluka, preusmjeravaju budžetska sredstva, mijenjaju strateška opredjeljenja, prilagođavaju retoriku. Polovina građana Evropske unije smatra terorizam glavnom prijetnjom. S druge strane, strijepnje od siromaštva i gubitka identiteta, nacionalnih i kulturnih interesa, tradicije, u mnogim zemljama dovode do sve izraženijeg antiglobalizma i evroskepticizma, ali i kolektivnih uvjerenja da „Evropa nema alternativu”, svojevrsnog mita o EU kao spasu od lokalnih političara i tajkuna zbog kojih je narod sve ugroženiji, siromašniji i besperspektivniji. Dominik Mojsi u djelu *Geopolitika emocija* (2012) ističe da kada ljudi pokreću emocije oni mogu da mijenjaju istoriju. Mojsi apostrofira da emocija povjerenja, naslanjajući se na strah, nadu i poniženje, predstavlja odlučujući faktor za način na koji će se nacija odnositi prema nekom političkom izazovu, kriznoj situaciji, ali i drugim nacijama. Strah od drugog značajno upravlja Amerikom i Evropom. „Osnovni razlog zašto je današnji svijet u globalizaciji tlo za procvat ili čak bujanje emocija jeste što globalizacija izaziva nesigurnost i pokreće pitanje identiteta”, tvrdi Mojsi. I ranije, tokom hladnoratovskog perioda generacije su živjele u strahu, svaka od strana streljela je da će je napasti ona druga.

Osjećanja su osnova nacionalnog identiteta. Postoje mišljenja da ni jezik, ni vjera, ni zakoni, ni državne granice nemaju toliki uticaj na nacionalnu identifikaciju kao sentimenti, emocije. Kako politika nema samo objektivnu, već i subjektivnu osnovu, istraživanja političkih odnosa i političke kulture treba da vode računa o iracionalnim snagama u društvu, jer osjećanja ljubavi i mržnje, ponosa i inata, samopouzdanja i malodušnosti, volje i zavisti, uobrazilja i zanosa snažno utiču na političke procese. Takođe, emocije povjerenja i nepovjerenja u državne institucije,

nosioce vlasti (vertikalna dimenzija), zakone, procedure, načine donošenja odluka, kao i u sugrađane i sunarodnike (horizontalna dimenzija) definišu sadržajna područja političke kulture.

6.3. Nemoguća država, nemoguća podjela

Dramatični politički i kulturni događaji i procesi koji su se krajem 20. vijeka i početkom 21. vijeka odigravali na značajnom dijelu evroazijskog prostora, nisu zaobišli ni Balkan. Šta više, upravo na tlu nekadašnje Jugoslavije devedesetih godina prošlog vijeka njihovo rasplamsavanje bilo je naročito burno, uzavrelo i tragično, obilježeno brojnim i raznovrsnim oblicima konflikata, ali i međunacionalnim i međuetničkim ratovima koji su po intenzitetu, načinu vođenja, ljudskim žrtvama, materijalnim i duhovnim stradanjima označeni kao najstrašniji sukob u Evropi nakon Drugog svjetskog rata. Posljedice su aktuelne i danas. Na zgarištu višenacionalne i multietničke Jugoslavije tokom posljednje dvije decenije nastale su nove samostalne države, u okviru kojih se reafirmišu stari i pokušavaju obrazovati novi nacionalni identiteti. Kao jedna od ključnih prepreka u ovim procesima pojavila se nepodudarnost između granica novih država i nacionalnih zajednica koje na ovim teritorijama žive već vjekovima.

Bosna i Hercegovina kao samostalna država formalno je međunarodno priznata 1992. godine, što je istovremeno bilo paljenje fitilja i uvertira u četvorogodišnji građanski rat, koji je okončan mirovnim sporazumom 1995. godine u američkoj vojnoj bazi Dejton u državi Ohajo. Od tada BiH egzistira kao državna zajednica sastavljena od dva entiteta (Republika Srpska i Federacija BiH) i tri konstitutivna naroda (Bošnjaci, Srbi i Hrvati). U praksi ona je, prema tvrdnjama brojnih autora, „nemoguća država“,

„dejtonsko mrtvorođenče“, „eksperiment međunarodne zajednice“, adresa vječitih konfliktata, podijeljeno društvo i nestabilna državna tvorevina (Halpert, Kajdikel 2002, Kasapović 2005, Kecmanović 2007, itd.), područje na kojem se više govori o ugroženosti identiteta od strane drugih, neprijateljski nastrojenih pojedinaca i kolektiviteta, nego o razvijanju i unapređivanju zajedničke egzistencije i jačanju povjerenja u političke institucije. Psiholog Vladimir Turjačanin zapaža da bilo ko da se upusti u promišljanje sukobljenosti entičkog identiteta i državnog ili nacionalnog u BiH završava „u mrvouzicama koje ove metafore sugeriju, ponajprije u bezdanima nemogućnosti da se jednom za svagda razmrse i pomire ideološki čvorovi i krene ka 'boljoj' budućnosti“.

Istovremeno, rasprostranjeno je uvjerenje kako na sceni imamo klasičan primjer „narcizma malih razlika“, odnosno potrebu da se između veoma sličnih, gotovo istovjetnih društvenih grupa i najmanje različitosti apostrofiraju i podvuku kao nepremostive razlike. Na takvu tvrdnju nadovezuju se se i teze o „podijeljenim“, „izmišljenim“ (Hobsbaum), čak i „ubilačkim“ (Maluf) identitetima, kao i kulturno-istorijskim predispozicijama kolektiviteta koji su imali manje-više jedinstven izvorni identitet, da bi nakon burnog razdvajanja počeli razvijati različite, suprotstavljene identitete. Uz sve to, napetost i netolerancija koji postoje između naroda prinuđenih da žive u istoj državi pretvoreni su u savršen alibi za ideološke konfrontacije i političke konflikte, koji opet dodatno otežavaju svaku objektivnu naučnu analizu ovog složenog i kontroverznog fenomena.

Pojam nacionalnog identiteta može se tumačiti na dva načina: tradicionalnim (pojedinci se u potpunosti identifikuju sa etničkom zajednicom) i modernim (značenje nacionalnog identiteta ne izjednačava se prvenstveno sa etnicitetom, već se vezuje za državljanstvo). Etničko

poimanje nacije i nacionalizma na konceptu „krvi i tla“, isključivo na zajedničkom jeziku, religiji, običajima i tradiciji, inspirisano izvornom njemačkom idejom nacije, u koliziji je sa predstavom građanstva, republikanskom idejom nacionaliteta koja prema tzv. francuskom tumačenju ima univerzalna, racionalna, ujedinjavajuća obilježja. Ukratko, između dva pristupa naciji – jednog koji naglašava kulturne kriterijume i drugog koje ističe racionalnost i ugovornost izbora – opšteprihvaćeno je stanovište da je među narodima koji žive u Bosni i Hercegovini dominantan njemački pristup, ne samo u današnje vrijeme, već od kada su njihovi preci počeli da promišljaju o svojim nacionalnim pitanjima. Ako tokom gotovo cijelog 20. vijeka – uprkos mnogobrojnim iskušenjima, zatim entuzijamu lokalnih naroda koji su se oslobođali od okupacije, prvo otomanske, potom i austrougarske carevine, a tokom Drugog svjetskog rata nacističkih i fašističkih agresora, na kraju i pod pedesetogodišnjim autoritarnim režimom, ateističkom i komunističkom propagandom i strogo kontrolisanim načinom socijalizacije – nije uspio da se konstituiše nacionalni identitet *Jugoslovena*, tako je i u posljednje dvije decenije unaprijed bio osuđen na propast svaki pokušaj promovisanja koncepta identifikacije *Bosanaca i Hercegovaca*. U prilog ovoj tvrdnji, navedimo da je prema posljednjem popisu stanovništva (1991) u Bosni i Hercegovini živjelo 4,4 miliona ljudi, od kojih su 43,5 odsto bili muslimani (koji se od 1993. godine izjašnjavaju kao Bošnjaci), 31,2 odsto pravoslavni Srbi, 17,4 odsto Hrvati rimokatolici, dok se svega 5,5 odsto stanovnika izjašnjavalо kao Jugosloveni (uglavnom pripadnici mješanih brakova) i 2,4 odsto kao „ostali“ (Jevreji, Česi, Ukrajinci itd.). Sa nestankom Jugoslavije prestali su da postoje i Jugosloveni. Bosna i Hercegovina nastala je bez *Bosanaca i Hercegovaca*.

Pitanje identiteta se uvijek problematizuje u vrijeme socijalnih i političkih kriza, koje karakterišu brojne i složene promjene i preobražaji, a

dotadašnje ustaljene sheme lične i kolektivne egzistencije ljudi bivaju poremećene ili razorene, dok još nisu uspostavljene i prihvaćene nove. Nacionalni identitet kao jedan od najznačajnijih oblika kolektivne identifikacije ukazuje na sličnosti pripadnika određene društvene grupe i razlike u odnosu na sve druge, kao i prepostavku da se pojedinačni i zajednički interesi mogu ostvarivati unutar ili uz pomoć te zajednice. Kriza identiteta, dakle, nije samo individualni, već i jedan od dominantnih političkih i kulturnih problema kolektiviteta. Narodi u Bosni i Hercegovini proživljavaju, ne samo teška politička iskušenja i ekonomski kolaps, već i veoma tešku identitetsku agoniju kojoj se ne nazire kraj. S jedne strane, već dvije decenije promoviše se povratak tradicionalnom obliku kolektivne identifikacije kao jedinom sigurnom utočištu egzistencijalnog opstanka, pri čemu kulturno-etnički identiteti (kojima su podređeni svi ostali oblici /samo/identifikacije) imaju podjednako snažnu kohezivnu funkciju kao i tokom ratnog perioda, dok se s druge strane nameće potreba izgradnje novog nacionalnog i političkog identiteta kao nužnog preduslova političke stabilizacije države, demokratskih procedura i miroljubivijeg načina koegzistencije pripadnika različitih etničkih zajednica u okviru decentralizovane države.

Antropolog Zagorka Golubović upozorava da je kriza identiteta danas izraženija nego na početku prošlog vijeka, zbog sve bržih promjena koje utiču na oblike egzistencije, manifestujući se kao civilizacijska, socioekonomska i politička kriza. Ispoljava se u „formi raznovrsnih psihopatoloških poremećaja koji sužavaju polja autentičnih individualnih identiteta i nameću pseudoidentitete, s jedne strane, bjekstvom u ekstremni individualizam, a s druge strane, u ekstremni kolektivizam (rasni, nacionalni/etnički, konfesionalni). Pri tom, i jedan i drugi vid bjekstva dovode do izolacije i isključivanja 'drugog' u odnosu na koji se

formiraju i individualni i kolektivni identiteti“, zapisala je Zagorka Golubović.

Raspadom SFRJ, političke i intelektualne elite najveću pažnju posvetili su obnavljanju, revitalizaciji ili pak konstrukciji novih nacionalnih identiteta. Taj proces odvijao se u kontekstu stravičnog ratnog nasilja, političke i medijske propagande, kulturnog terora, a u najagresivnijem i najprimitivnijem obliku ponovljene su istorijske lekcije „nastupanja etničkog“. Opterećene ideologijom stvaranja država utemeljenih na etnonacionalizmu, pa čak i šovinizmu, novonastali državni entiteti na višenacionalnom, multikulturalnom prostoru bivše Jugoslavije bezuspješno se suočavaju sa izazovima modernog poimanja nacije, nacionalnih identiteta i manjinskih prava. Nacionalizam kao izraz etnokulturalnog i pretpolitičkog ujedinjavanja pripadnika određene zajednice, crpeći snagu iz romantizovane prošlosti i mitskih predstava, predstavlja temelj na kojem se oblikuje kolektivni identitet političke zajednice, tzv. etatizacija nacije. Htjeli to priznati ili ne, današnja BiH ne počiva na takvim temeljima, ona nije stvorena voljom većine svojih građana, ni konsenzusom političkih predstavnika tri nacionalne zajednice koje žive na ovom prostoru, već jednostranim činom proglašenja nezavisnosti (uz protivljenje srpske, a u različitim fazama i hrvatske strane) i pod snažnim uticajem tadašnjih lidera zapadnih sila. Dakle, od prvog dana svog postojanja kao samostalne države, BiH je bila poprište međuetničkih konfrontacija, sukoba centripetalnih i centrifugalnih orijentacija, odnosno ambicije bošnjačke strane da uspostavi kontrolu na cijeloj teritoriji, centralizuje vlast u državi i omogući dominaciju muslimansko-bošnjačkog naroda, čemu su se surotstavile i srpska i hrvatska strana, tražeći izlaz kroz nekoliko opcija: od proglašavanja autonomnih oblasti, regionalizacije, konsocijacije, do otcjepljenja i mirnog raspada nemoguće države. Nepostojanje demokratske političke kulture, međusobne tolerancije, prakse nenasilnog političkog regulisanja konfliktata,

građanski rat je učinilo neizbjježnim. Trajao je četiri godine i u njemu je stradalo oko stotinu hiljada ljudi. Mnogi ističu da je ispreplitanost etničkih teritorija u BiH uoči 1992. godine uslovila dužinu, intenzitet i način vođenja građanskog rata. Tek 15 godina nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, koji takođe nije bio odluka sukobljenih strana, već su bile prisiljene od strane diplomata najvećih svjetskih sila, demografski eksperti Ujedinjenih nacija i Haškog tribunala objelodanili su konačne podatke o broju žrtava u BiH. Stradalo je 68,1 hiljada Bošnjaka, 22,8 hiljada Srba, 8,8 hiljada Hrvata i pet hiljada ostalih. Takođe, tokom ratnih i poratnih godina došlo je do masovnog izbjeglištva i unutrašnjih migracija stanovnika. Prema određenim procjenama nadležnih institucija, 2011. godine u BiH živjelo je između 3,7 i 3,8 miliona stanovnika, dok se oko 500.000 ljudi vodilo kao raseljena lica. Oni trenutno žive u oko 40 država širom svijeta. Dva entiteta BiH nastanjuje etnički homogeno stanovništvo, tačnije u Federaciji BiH 2,3 miliona (75 odsto Bošnjaci, 20 odsto Hrvati, 2,5 odsto Srbi) i u Republici Srpskoj 1,4 milion (80 odsto Srbi i 20 odsto Bošnjaci, Hrvati i nacionalne manjine). Ove brojke su se u međuvremenu značajno smanjile zbog negativnog prirodnog priraštaja, iseljavanja...

U nekim kantonima Federacije BiH skoncentrisalo se bošnjačko, a u drugom dijelu hrvatsko stanovništvo. Teritoriju Republike Srpske nastanjuje mahom srpsko stanovništvo, u njoj su utočište našle i mnogobrojne izbjegličke porodice koje su vijekovima živjele na području današnje Federacije BiH, ali i desetine hiljada Srba koji su prvom polovinom devedesetih godina 20. vijeka protjerane iz Hrvatske. Prilikom mnogobrojnih ispitivanja javnog mnjenja, kako od strane lokalnih istraživača i žurnalistika, tako i u organizaciji međunarodnih nevladinih organizacija, više od 90 odsto stanovnika Republike Srpske želi njenovo odvajanje od Federacije BiH, a još veći procenat je onih koji se suprotstavljaju ukidanju entiteta, unitarizaciji BiH i vještačkoj proizvodnji

nacije *Bosanaca i Hercegovaca*. Bošnjaci ni nakon više od dvije decenije nisu prihvatili postojanje Republike Srpske, kada bi im bilo omogućeno da se glasanjem izjasne o njenom opstanku, odgovor bi bio jednoglasan. Posebno im je iritantno to što većina Srba odbija identifikaciju sa bosanskohercegovačkim identitetom.

Nacionalni identitet, kao oblik percepcije sopstvene društvene grupe, ali i drugih zajednica, smatra se temeljnom političkom dimenzijom. Sidnej Verba apostrofira da je nacionalni identitet centralna tačka političke integracije naroda, a za stabilnost društva od suštinskog je značaja da razriješi krizu tog identiteta. Ipak, dodaje Verba, trebamo imati na umu da problem nikada ne može biti okončan zauvijek, jer je u pitanju otvoren i razvojni proces. Nacionalni i politički identitet nisu obične činjenice koje članovi nekog kolektiviteta doživljavaju podjednako, kako u smislu značenja, tako i priznanja. Ovaj oblik kolektivne identifikacije jedni doživljavaju veoma snažno i intenzivno, drugima nije naročito bitna dimenzija, treći su ravnodušni, četvrti ga negiraju i odriču. Većina savremenih ustava svim državljanima garantuje jednak prava, uključujući i politička, pa je na svakome od njih izbor hoće li i kako svoju političku pripadnost dovoditi u vezu sa kulturno-istorijskim identitetom, koja ga ne isključuje, ali ni on ne prejudicira nacionalni i politički identitet. U okviru ustavne demokratije građani mogu kroz lepezu političkih interesa da razvijaju i obogaćuju svoj kolektivni identitet, kreiraju i unapređuju svoju političku kulturu.

Mirjana Vasović u knjizi *U predvorju politike* (2007) ističe da je u političkom identitetu osnova identifikacije, dok se pitanje nacionalnog identiteta naslanja na opšteprihvачene političke vrijednosti, političku tradiciju i političku kulturu. „Za razliku od etničkog, nacionalni identitet u širem smislu podrazumijeva organizaciju 'naroda' u okviru političke

zajednice kojom upravljaju zajednički zakoni i institucije“, naglašava Vasovićeva.

Jirgen Habermas naglašava da se „princip građanstva“, koji integriše političku zajednicu i legitimiše političku vlast, ne postiže samo institucionalnim formulama, već i „ustavnim patriotizmom“, smatrajući da formiranje građanskog identiteta prepostavlja individualnu orientaciju pojedinca kao političkog subjekta, njegovo opredjeljenje da sudjeluje u oblikovanju političkih procesa s ciljem zaštite i afirmacije javnog interesa. Takav oblik patriotismu baziran je na građanskoj lojalnosti ustavnom poretku i ne potencira kulturno-istorijski, etnički i nacionalni identitet. Habermas ističe da multikulturalna društva kao što su SAD ili Švajcarska, pokazuju da „politička kultura u kojoj se mogu ukorijeniti ustavni principi nipošto ne mora zavisiti od toga da li svi građani govore istim jezikom, ili da li su istog etničkog i kulturnog porijekla. Liberalna politička kultura samo je opšti imenitelj za *ustavni* patriotism koji ojačava svijest kako o razlici, tako i o integrisanosti različitih oblika života koji koegzistiraju u mulikulturalnom društvu“. Dakle, neophodne prepostavke za postojanje takvog identiteta su odgovarajuće dispozicije i identifikacija građana sa normativnim konsenzusom, državnim aktima koji definišu dužnosti članova političke zajednice, pravo na individualnost svakog pojedinca, ali i aktivnost građana koji slobodnom voljom ostvaruju osnovna ljudska i politička prava. Za svaku kolektivnu identifikaciju su potrebni masovni mediji (štampa, televizija, film...) i sistem obrazovanja (osnovno, srednje i visokoškolsko...) koji prenose zajedničku „ideologiju“ koja često sadrži mitske priče, kultove, obrede i rituale, koji doprinose idealizaciji, očuvanju i širenju identiteta, homogenizaciji grupe, ali i podstiču pojedince da kao politički subjekti učestvuju u procesima zaštite i promocije „javnog interesa“, što, prema Habermasu, prepostavlja građanski identitet.

Pripadnici političkih, medijskih, čak i naučnih elita u BiH gotovo svakodnevno iznose teške uvrede i optužbe na račun drugih naroda („agresori“, „fašisti“, „primitivci“, „genocidan narod“ i slično), pojedinaca iz vlastite ili suprotne društvene grupe („izdajnik“, „strani plaćenik“, „politički avanturista“...), ali i države ili njenih dijelova/entiteta („vještačka tvorevina“, „okupirana teritorija“, „rezultat etničkog čišćenja“ itd.). U takvom govoru mržnje, podsticanju entičkih predrasuda i političkom etiketiranju učestvuju državni i nacionalni lideri, narodni poslanici, javni intelektualci i novinari, potvrđujući jednu od osnovnih karakteristika nedemokratskih društava u kojima se ne trpi drugačije mišljenje, suzbija sloboda izražavanja, guši politička autonomija ličnosti, održava autoritarizam i podstiče podaništvo, jačaju fundamentalistička religijska vjerovanja, produbljuju politički sukobi... Takav ambijent liči na političko groblje ideja o ustavnom patriotismu, emocija lojalnosti, poštivanja zakona, razvoju demokratije, a ne na uravnoteženu državu u kojoj različite kulture, religije, političke orijentacije predstavljaju prednost i bogatstvo.

6. 4. Prinudna raspoznavanja

Psiholog Jasna Milošević-Đorđević podsjeća na nekoliko ključnih indikatora za određivanje nacionalnog identiteta: velika društvena pokretljivost, specifičan društveni karakter, jezik, običaji, religijska pripadnost, kolektivno sjećanje, vjerovanje u zajedničko porijeklo itd. i napominje njihovu veliku moć kao mobilizatore socijalnih i političkih promjena. Autorka ukazuje na razliku između fenomena nacionalizma i nacionalnog identiteta, naglašavajući da je ona isključivo kvantitativna, drugim riječima da je nacionalizam – izrazit nacionalni identitet. „Nacionalizam nastaje ukoliko procesom identifikacije nacija kao grupa

postane previše značajna za pojedinca, značajnija od bilo koje druge identifikacije“, piše Milošević-Đordjević. U modernom dobu nacionalizam se javlja kao nužna osnova hegemonizacije stanovništva na određenom prostoru povezanog jezikom, kulturnom i zajedničkim vrijednostima, ali se, kako smo prethodno naveli, na Balkanu pojavljuje i kao mračni fenomen krv i tla, moćno oružje iracionalnosti.

U pokušaju da klasificuje razne teorijske koncepte nacionalnog identiteta, Milošević-Đordjević napominje da se ne može izdvojiti određen kriterijum za takvu klasifikaciju, već daje tri grupe prikaza: 1) *Priroda* nacionalnog identiteta – prinuda ili izbor, 2) *Ključne odrednice* u određivanju nacionalnog identiteta, 3) Povezanost političke i ekonomске moći sa nacionalnim identitetom. *Primordijalistički* pristup predstavlja stanovište da je nacionalni identitet dat rođenjem i nepromjenljivo traje tokom cijelog života. Nacionalna osjećanja nisu utemeljena na stvarnosti, činjenicama, objektivnim odnosima i potrebama, već su oblikovana iracionalnim silama, emocijama i instinktima koje pojedinci ne mogu da biraju. Postoje brojne kritike primordijalizma, od onih koje naglašavaju da nacionalni identiteti nisu zadati i fiksni, već nastaju i mijenjaju se životnim iskustvom pojedinca i pod uticajima društvenog okruženja, do onih kako je praksa pokazala da pojedinci mogu poricati nacionalne identitete, doživljavati ih na različite načine ili isticati dvojni ili višestruki nacionalni identitet. Uprkos tome, mnogobrojna istraživanja potvrđuju da je upravo ovaj pristup nacionalnom identitetu najvjerojatnija dijagnoza oblika kolektivnih identifikacija u BiH. Osim primordijalističkog, postoje i drugi pristupi nacionalnom identitetu kao što su instrumentalistički, konstruktivistički, situacionistički, funkcionalistički. Tako je, prema *instrumentalističkom* shvatanju, nacionalni identitet promjenljiv, zavisi od okolnosti, jer se njihovim promjenama mijenja i intenzitet identifikacija pojedinaca sa nacionalnim grupama, okupljenim na vještački način, iz interesa i

konkretnih razloga. Ovo stanovište ne isključuje afektivnu komponentu, odnosno preplitanje interesnih i iracionalnih spona, a mogao bi da nam posluži kao jedno od mogućih objašnjenja pojave i nestanka jugoslovenskog identiteta. Funkcionalnost nacionalnog identiteta ogleda se kroz teritorijalnu, ekonomsku i političku objedinjenost na koju se oslanjaju države, procesi koji se unutar nje odvijaju, ali i pojedinci, koji na taj način obezbjeđuju samodefinisanje, percepciju sebe i drugih itd. Jedan od modernijih pristupa nacionalnom identitetu je i *konstruktivistički*, svojevrsna kombinacija prethodna dva stanovišta, prema kojem je nacionalni identitet stvar izbora pojedinaca, izgrađuje se i oblikuje cijelog života. Takođe, njegov intenzitet se razlikuje kod svakog pojedinca, varira od veoma slabog do izrazito jakog, konstruiše se u interakciji sa drugima, a njegova nezaobilazna dimenzija ogleda se u činjenici da nas ostali vide kao pripadnike određene nacionalne zajednice. *Situacionistički* pristup polazi od načela da upravo društvene okolnosti naglašavaju razvoj pojedinačnih nacionalnih identifikacija, određuju njihovu snagu i oblike. Ratne strahote u BiH, osjećaj ugroženosti od drugih etničkih grupa i svijest da su vjerska pripadnost, ime i prezime, onaj ključni faktor za raspoznavanje „(ne)prijatelja“, svakako su uticale da se kod mnogih pojedinaca razviju i ojačaju nacionalna osjećanja. Prema *funkcionalističkom* stanovištu, kada osjećaj nacionalnog identiteta kod pojedinca ojača u toj mjeri da prevlada sve druge identitete, kada vlastiti identitet bude podređen naciji kao najvažnijoj vrijednosti, postoji opasnost da preraste u negativno stanje – ekstremnog nacionalizma. Prema ovom pristupu, funkcije nacionalnog identiteta su zadovoljavanje temeljne ljudske potrebe o kolektivnoj pripadnosti, ukazivanje na zajedničke interese, razgraničavanje među različitim grupama itd.

Psiholog Vladimir Turjačanin naglašava da se može raspravljati o više vrsta nacionalne vezanosti kao što su *isključiva* nacionalna vezanost

(nacionalizam, šovinizam, etnonacionalizam), *istaknuta* nacionalna vezanost (patriotizam i nacionalna identifikacija, ali i prihvatanje drugih nacija), *podijeljena* nacionalna vezanost (osjećanje pripadanja vlastitoj naciji, ali i težnja za međunacionalnom saradnjom), *opšteljudska* vezanost (kosmopolitizam) i anacionalizam (odsustvo vezanosti za bilo koju naciju, uz uvjerenje da je nacionalizam štetan i nepotreban). Prema rezultatima ekspertskega istraživanja 2010/11. godine na području BiH, pripadnost državi najviše naglašavaju Bošnjaci, a gotovo podjednako malo Srbi i Hrvati, dok pripadnost entitetu najviše osjećaju Srbi. Pripadnost religiji najvažnija je Hrvatima, etnicitet Srbima, dok se sva tri konstitutivna naroda podjednako suzdržavaju od identifikovanja sa širim, evropskim okvirom, ali i mogućnosti postojanja tzv. višestrukog nacionalnog identiteta (da uz bošnjački, srpski ili hrvatski nacionalni identitet razvijaju i „bosanskohercegovački“ nacionalni identitet). Slični su rezultati anketnih istraživanja nacionalnih orijentacija mladih u Republici Srpskoj, koje je grupa profesora i studenata Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci sprovedla u dva navrata, 2011. i 2012. godine, a koja ukazuju na dominantnu identifikaciju srpske omladine sa entitetom Republika Srpska, Srpskom pravoslavnom crkvom, srpskim jezikom i tradicijom, dok kod njih gotovo da ne postoji osjećanje pripadnosti državi BiH, u čiji opstanak ne vjeruju. Šta više, čak 72 odsto ispitanika želi da se Republika Srpska otcijepi od BiH i proglaši samostalnost. Iako istraživanja pokazuju da kod mlađe populacije ne postoje značajnije izraženi elementi etnocentrizma kada su u pitanju stavovi prema pripadnicima drugih etničkih grupa, oni ne žele život u zajedničkoj državi.

U Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstven nacionalni identitet. Zajedničko „mi“ kao jedinstven identitet ni ne može da se stvara u atmosferi etničkih, nacionalnih, ideoloških i kulturnih antagonizama, oslonjeno samo na deklarativnom političkom stavu navodnog zajedničkog

ulaska u Evropsku uniju ili retoričkim zalaganjem za jednakost građana pred zakonom i afirmaciju ljudskih i etničkih prava. Nacionalni i politički identitet se formiraju unutar države, a s obzirom na odsustvo unutrašnjeg konsenzusa o BiH, jasno je da o takvom obliku identiteta nije moguće govoriti. Politika u BiH uglavnom se svodi na identifikaciju sa etničkom komponentom kao najznačajnijim faktorom personalne i socijalne integracije. Prihvatimo li pomenuti Habermasov koncept ustavnog patriotizma i građanske lojalnosti ustavnom poretku kao osnovu za identifikaciju sa državom, suočavamo se sa očiglednim raskolom u nacionalnim i političkim orientacijama. Tako se vremenom u bošnjačkom korpusu ukorijenilo poricanje dejtonskog uređenja državne zajednice, sasvim otvorena i veoma izražena ambicija njegove promjene, dok se u srpskoj zajednici razvio zaštitnički odnos prema postojećem Ustavu, ali ne iz osjećaja lojalnosti takvoj državi, već prije kao garancije očuvanja Republike Srpske, entiteta koji osigurava politički, nacionalni, etnički, kulturni i svaki drugi oblik opstanka Srba zapadno od Drine. U tom smislu možemo da govorimo o patriotizmu u odnosu na entitet, ali ne i prema državi. Hrvati kao treći konstitutivni narod u BiH manifestuju kontradiktoran odnos prema ustavnom poretku, od potpune lojalnosti jednim, do odricanja i insistiranju na promjeni drugih zakonskih odredbi. Istovremeno, dok se bošnjački predstavnici zaklanjaju iza tobož građanski uređene BiH i traže reafirmaciju stare ideje stvaranja nacije „Bosanaca i Hercegovaca“ (poput Amerikanaca, Švajcaraca...), Srbi i Hrvati ne prihvataju državne granice sa „maticama“ kao međe njihovih nacionalnih i političkih identiteta. U tom kontekstu gotovo svi mediji iz Republike Srpske već dvije decenije promovišu „entitetski patriotizam“, šire svijest o državotvornosti srpskog naroda u BiH, njeguju srpsku kulturu, umjetnost, istoriju itd. I tu nema i ne može biti ništa problematično. No, kada je u pitanju medijski odnos prema BiH javni prostor često postaje borilačka

arena u kojoj se, nakon svakog problematičnog „kontakta“ predstavnika etničkih ili političkih grupa, uzdrmaju osjećanja i raspale strasti, pa sve počne ponovo da se dovodi u pitanje: Dejtonski sporazum, mogućnost mirnog saživota, evropske integracije, čak i „priznavanje“ drugog kolektiviteta.

Posljedice ratne propagande su i potpune satanizacije suprotnih strana, a koje su prisutne u svakodnevici.

6. 5. Politički imaginarijum

Da li je ovako raspolućen odnos prema nacionalnom identitetu i istoriji doveo Srbe do toga da budu osuđeni sopstvenom istorijom? Ovim možemo da procijenimo značaj i aktuelnost pitanja kulture sjećanja i suočavanja sa prošlošću, preispitivanja sopstvenih zabluda, iznalaženja utehe i nove snage u podvizima i vrlinama, (ne)dostižnom „samopouzdanju predaka“, iskrenoj i smislenoj retradicionalizaciji, odnosno oplemenjenom odgovoru na zalaganja za povratak starim vrijednostima, uvjerenjima, obrascima mišljenja i ponašanja, oživljavanje starih kulturnih praksi. Uz pomenuto, kulturu sjećanja neophodno je graditi ispitivanjem uloge istorijskih ličnosti, složenosti i konteksta političkih odnosa itd. Paralelno, veliko iskušenje predstavljaće odnos prema okruženju, novim i stranim nacionalnim identitetima, istoriji prepunoj trauma, prekrajanja, falsifikata.

Antropolog Ivan Čolović ističe da je raspadu zajedničke države prethodio raspad „političkog imaginarijuma“ kojeg je stvorio, održavao i promovisao komunistički režim, sa herojskom figurom Tita u njegovom središtu. Krajem osamdesetih godina 20. vijeka političkim diskursom na jugoslovenskom prostoru, posebno u Srbiji, dominiraju teme o grobovima predaka i istorijskim stratištima, narodima se nude mitovi o autohtonosti,

naracije o „svoji na svome”, ko je prvi živio na ovom području, kada je i odakle došao, a ko su uljezi i agresori. Todor Kuljić ističe da su na prostoru cijele bivše Jugoslavije potrebe vladajućih elita bile filteri kroz koji su se razvrstavali korisni od štetnih dijelova prošlosti.

Erik Hobsbaum upozorava na opasnost situacije što narodi centralne i istočne Evrope žive razočarani u svoju prošlost i još više u svoju sadašnjost i nesigurnu budućnost. Istorija predstavlja „sirov materijal“ za ideologije koje u prvi plan ističu nacionalne i etničke karakteristike i pitanja. „Prošlost je bitan, možda čak i suštinski element za ove ideologije. Ukoliko nema pogodne prošlosti ona se može izmisliti“, tvrdi Hobsbaum. Krivotvorene prošlosti, projektovani identiteti, novokomponovane nacije, izmišljene tradicije, reakcije su na novonastale situacije. Cilj izmišljanja tradicije, naglašava Hobsbaum, je manipulisanje aktuelnim pitanjima, kako bi se uspostavio istorijski kontinuitet, veza sa prošlošću, nametnule stabilne, formalizovane radnje, osigurala nepromjenljivost. To se postiže uz pomoć simbola, rituala, tradicija koje su izmišljene, konstruisane tako da izgledaju kao drevne, veoma stare, a zapravo su mnogo mlađe, uglavnom skorašnje. Fašizam je mobilisao mase pozivajući se na totalni društveni preobražaj, ali i naglašavajući povratak „tradicionalnim vrijednostima“. Prošlost na koju su se pozivali nacisti i fašisti bila je izmišljena, njihove „tradicije“ bile su u stvari „vještačke tvorevine“. Namjera da se praktikovanjem simboličkih i ritualnih sadržaja, ponavljanjem radnji, usade određene vrijednosti i oblici ponašanja, pokušaji novog uteviljenja, lažne arheologije etničkog porijekla.

Brojni lokalni i strani naučnici uočavaju ovakve pojave na prostoru bivše Jugoslavije, posebno BiH i Crne Gore, gdje projektovanje „bosanskog“ i „crnogorskog“ jezika uzrokuje tragikomične situacije, ali i produbljuje antagonizme između lokalnog stanovništva. Izmišljanje tradicije i

projektovanje identiteta da bi se udaljili od srpskog, a prije svega izgradili države i u njima nove identitete, novu istoriju, tradiciju. Komunikolog Branimir Stojković ističe da se u postjugoslovenskom razdoblju u politici identiteta, gdje dolazi do izražaja „narcizam malih razlika”, na stvaranju razlika između naroda i novoformiranih država akcenat stavlja na jezički ekskluzivitet i religijsku pripadnost, kao i izmišljanje tradicije, priča o autohtonosti naroda na Balkanu, drevnom porijeklu itd. Stojković navodi primjere „hrvatskog novogovora”, prenaglašavanje turcizama, nametanje ekavice, ukazuje na simboliku rušenja vjerskih obekata, izbjegličke agonije, medijske interpretacije događaja. Kada je riječ o „podijeljenim identitetima”, kulturno-istorijske predispozicije kolektiviteta koji su imali manje-više jedinstven izvorni identitet, nakon konflikta počeli su razvijati različite, suprotstavljene identitete. Stojković ukazuje da problem podijeljenog identiteta pokušava da se razriješi proglašavanjem vlastitog naroda za „pranarod”, a ostali njegovim otpadnicima, krivokletnicima.

Britanski politikolog Sabine Riedel u knjizi *Izmišljanje balkanskih naroda: identitetska politika između konflikta i integracija* analizira politike identiteta u jugoistočnoj Evropi koje se, uz druga obilježja identiteta, uvijek pozivaju na jezik. Želeći pokazati postojanje određenih etničko-nacionalnih identiteta, Riedelova naglašava da se na primjeru tvrdnji kako Bošnjaci, Srbi i Hrvati govore različitim jezicima vidi koliko su te politike identiteta daleko od objektivnosti. Izmišljanja tradicije su reakcije na novonastale situacije. Političke i kulturne elite konstruišu ih kako bi legitimisale nacionalne države. Da bi postigli razgraničenje od srodnih naroda na etnički i religijski izmješanom prostoru Zapadnog Balkana, političke prakse ignorisale su naučnu istinu i objektivnost, a pod plaštom tobožnjeg demokratskog prava i slobode svakog naroda da čuva i razvija svoj kolektivni identitet pribjegle grubom kršenju istorijskih činjenica, falsifikovanju prošlosti, izmišljotinama i fabrikatima mobilisali

stanovništvo. Potvrdilo se da i izmišljena, lažna, vještačka „prošlost“ postaje izuzetno potentan mobilizator političkih i socijalnih akcija. Takođe, kao što zaključuje Asmanova, jednoznačno objašnjavanje i preuveličavanje istorije u vidu spomenika i svetih mesta ne može se svesti na falsifikovane istorijske činjenice, jer i sami postaju „istorijske činjenice“. Djelotvorni potencijal protumačenih i usvojenih istorijskih iskustava presudan je prilikom stvaranja kolektivnih slika o sebi samima. „Ono nije tek ‘mit’ u ideoškokritičkom smislu, nego je, mnogo opširnije, kulturna konstrukcija koja snažno djeluje na sadašnjost i budućnost“, naglašava Asman.

Brojni autori (Mirjana Kasapović, Milan Matić, Nenad Kecmanović, Miroslav Vujević) tvrde da su karakteristike i oblici političke kulture etničkih zajednica u bivšoj Jugoslaviji kumovale njenom raspodu i građanskom ratu, a svakako su i jedan od temeljnih razloga zbog kojih je bosanskohercegovačko društvo podijeljeno, a državno uređenje i politički sistem nestabilni. Kao kranske agrumente ovi teoretičari iznose činjenice da se Srbi, Bošnjaci i Hrvati nikada nisu zajednički, masovno i trajno zalađali za zajedničku državu, a da su opstajali samo zahvaljujući autoritarnim političkim režimima (Osmanlija, Austrougara, Kraljevine SHS, Titove SFRJ). Nadalje, BiH nije ni nastala voljom građana, nema i nikada nije ni imala unutrašnje priznanje, nedostaje joj „bazični konsenzus“ konstitutivnih naroda. Kao i cijela bivša Jugoslavija, BiH je posljednjih pet i više decenija egzistirala kao „zemlja paradoksa i dvosmislenosti“ u kojoj je etnonacionalizam, koji je generisao građanski rat, bio tek „uspavani koncept“.

Savremeni zapadni antropolozi Džoel Halpern i Dejvid Kajdikel, kao i mnogi ovdašnji politikolozi (Matić, Kecmanović, Kasapović) uočavaju da južnoslovenski narodi nastanjuju region u kojem se granice poklapaju i prepliću, a zajednička prošlost doživjava sasvim različito. Zato prilikom

aktivnosti koje bi vodile gradnji mira fokus treba držati na posmatranju kulturnih procesa i tendencija, „imajući u vidu naslage trauma na ovim prostorima, ožiljke koje su sukobi ostavili za sobom ('previše odnosa je prekinuto, previše normi prekršeno, previše identiteta izobličeno, previše trauma podnijeto'), kao i postojeći konfliktni potencijal i nužno je preispitati prepostavke i prepreke koje ga ograničavaju“, zapaža Radmila Nakarada.

Nema mirnog saživota, napretka, saradnje, skladnih nacionalnih odnosa bez međusobnog poštovanja nacionalnih identiteta. Kako ga i postići pored snimaka bošnjačkih civila u koje „Škorpioni“ pucaju s leđa, fotografija mudžahedina koji šutiraju odsječene glave srpskih mladića, slika do pasa golih i sablasno mršavih muškaraca iza žica prijedorskih logora, dječaka koji plače nad grobom svojih roditelja u Skelanima, činjenica da su bošnjačke, srpske ili hrvatske zatočenike zlikovci tjerali na seksualne odnose itd. Svi ti užasni prizori žive u sjećanjima ljudi, na šta ih svakodnevno dodatno podsjećaju mediji i politika.

Dehumanizacija i satanizacija druge suprotne strane nadživjеле su ratnu propagandu i kroz političke narative, ali i naučne radove, djela umjetnika, izložbe, knjige, filmove nastavila da antagonizuju narode. U takvom ambijentu nastaju i oblikuju se novi politički i kulturni identiteti, uskovitlavaju i vulgarizuju javne debate, održavaju kolektivne svijesti. Alaida Asman upozorava da za budućnost opasnost nije u zaboravu, već u „zaravnavanju i sužavanju“ sjećanja. Postavlja se pitanje da li je moguće dostići stabilizaciju sjećanja umjesto okamenjivanja i dekontekstualizacije. „Posebno će važni biti postupci kojima se sjećanje uvijek iznova spasava od vira stereotipizacije“. Zbog toga je značajan otvoreni dijalog pohranjenog sjećanja i aktuelnih izazova sadašnjice. Godinama nakon raspada Jugoslavije traljavo i jalovo završavaju plemenita nastojanja da se pripadnici

svake etničke grupe upoznaju sa patnjama drugih, da se shvate sve „stvarnosti”, da se razgovorima i obrazovanjem postigne saosećajnost, otvorenost, demokratska politička kultura, poštovanje ljudskih prava, multietničnost.

Pokušajmo otvoreno da se zapitamo da li će bilo kakva sila natjerati većinu srpskog stanovništva u BiH da počne govoriti kako se u Srebrenici dogodio genocid? Da li će neko uvjeriti Bošnjake da jezik kojim govore nije i ne može da se zove bosanskim, da je njihovo porijeklo srpsko? Da li će Hrvati u BiH jednog dana da se slože sa stajalištem kako je Herceg-Bosna bila zamisao samo grupe avanturista koji su ih zaveli i natjerali da povjeruju u nju?

Princip *nacionalni ključ* u BiH nije samo utemeljen u Dejtonski mirovni sporazum 1995. godine, već je takva praksa, čak i nepisana, važila tokom jugoslovenske države, a, kako je već navedeno, i u austrougarskoj koncepciji Bosanskog sabora sa početka 20. vijeka uvažavano je i razrađeno predstavništvo sva tri naroda, njihova kolektivna identifikacija u političkom životu Bosne i Hercegovine. To ne treba i ne smije da predstavlja problem, da se smatra hendikepom u funkcionisanju države, taj trozubi nacionalni ključ nije takav da bi zaključavao bilo čiju slobodu, prava, potencijale, kulturu, identitet, niti bi imao drugog ključara do naroda koji se nalaze u zajedničkom stanu, bio on dvosobni, trosobni ili kakav već. Unutra svakako treba da se živi!

7) GDJE SU MECI KOJE ISPALIŠE PRECI?

Svjetlost istine unositi u prošlost

Istorijski događaji nisu samo fosili prohujalog vremena, otisci u vremenu koje je davno izbrisano, neponovljiva davnina ili „mauzolej mrtvih događaja”. Nobelovac Ivo Andrić napisao je da samo neuki i nerazumni ljudi mogu da smatraju kako je prošlost mrtva i neprobojnim zidom zauvijek odvojena od sadašnjice. Istina je, naprotiv, da je sve ono što je čovjek nekada mislio, osjećao, radio, neraskidivo utkano u ono što mi danas mislimo, osjećamo, radimo... U duhu političkih, socijalnih i kulturnih potreba savremenog društva, istorijski dijalozi, istraživanje i preispitivanje, traganje za vječnom istinom, pokreću ideje i događaje čiji se smisao mijenja kako društvo vremenenuje.

Da bi se razumjela određena nacionalna zajednica, njena politička kultura, istorijsko određenje, unutrašnji život, moralna osjećanja, karakter, duhovne pouke, osnovni postupci, treba poznavati njenu prošlost, a prije svega način na koji je ta zajednica tumači, oživljava i kakav joj značaj pridaje. Drugim riječima, kako ona demonstrira svoju istorijsku svijest, odakle crpi zalihe životne energije, kako iznova promišlja misli prethodnih generacija, kakav je njen odgovor na davnašnja pitanja, kako praktikuje navike i običaje predaka, postoji li i kakav je stepen emocionalne povezanosti među njima itd. Uprkos procesima globalizacije i klauzulnim pojavama, način interpretiranja prošlosti zadržava konstitutivnu ulogu u oblikovanju političke kulture i nacionalnog identiteta, a zatim i povratnog dejstva na političke procese. On zapravo predstavlja svojevrsnu intervenciju u sagledavanju i razrješavanju dilema sadašnjosti, odnosno, kako je tvrdio istoričar Fernan Brodel,

sadašnjost i prošlost osvetljavaju jedna drugu, a Erik Hobsbaum podvukao da je prošlost model za sadašnjost i budućnost. Iskustva prošlih vremena su hiljadama godina bila jedini poznati i dostupni izvor znanja, vještina, obrazaca ponašanja. Delajl Berns naglašava da je prošlost toliko upletena u sadašnjost da nije moguće razumjeti političko stanje civilizacije bez osvrta na ona stanja koja više ne postoje. Prošlost sadašnjosti daje smisao i pokretačku snagu. „A kao što naše sadašnje želje utiču na našu individualnu budućnost, tako su i želje prošlosti određivale sadašnjost“.

Predački ideali i težnje upravljaju savremenim političkim tokovima zavisno od načina na koji se tumače i manifestuju u javnom diskursu. Rekapitulacije prošlosti i popularizacija zaključaka o njoj, javne uspomene koje promoviše država ojačavaju društveni poredak i oblikuju odnos pojedinaca i socijalnih grupa prema državi. Možemo reći da oživljene i institucionalizovane predstave iz prošlosti predstavljaju jednu od najznačajnijih i temeljnih uporišta političke kulture.

Karakter određene nacije upoznajemo kroz objašnjavanje i opravdavanja istorijskih pobjeda i poraza, kolktivnih uspjeha i neuspjeha, kroz energiju iz „istorijski naslaganog rezervoara“, konstelacijama između sjećanja i očekivanja, uticajima predanja i tradicije. Poznato je da zajednička teritorija i ekonomija, zakoni i ustavove nisu dovoljni za samoodređenje neke nacije bez njene kulturne zaostavštine, zajedničkih mitova i istorijskog sjećanja.

Nacija nije data jednom zauvijek, ona je rezultat procesa integracije i predstavlja konstrukciju, a etničku zajednicu određuju istorijsko zajedništvo i kulturna specifičnost. Francuski sociolog Dominik Šnaper ističe da ne postoje dvije nacije kao što se dugo smatralo – francusko (građanska, politička nacija) i njemačko stajalište (etnička, kulturna nacija), već jedna, moderna nacija koja se ne odlikuje toliko nacionalnim osjećanjem koliko demokratizacijom tog osjećanja, odnosno okupljanjem mase oko

nacionalnih vrijednosti i njenog potvrđivanja. Britanski profesor Delajl Berns zapaža da zajedničke uspomene i zajednički ideali čine naciju više nego zajednička krv i granice. Na prostoru bivše Jugoslavije ili, kako se to danas popularno kaže „u regionu”, pod pojmom nacija, tvrdi Todor Kuljić, smatra se grupa ljudi koju spaja slična zabluda o vlastitoj slavnoj i žrtvenoj prošlosti, ali i zajednička mržnja prema susjedima. Rijetko kada i malo gdje na svijetu tematizovanje pojmove i narativi o naciji, nacionalnom identitetu i nacionalnom pitanju dobijaju toliko negativan prizvuk i imaju gotovo pejorativno značenje kao među balkanskim narodima.

Njemački egiptolog Jan Asman ističe da kultura sjećanja počiva upravo na odnosu prema prošlosti, zapravo da „prošlost“ nastaje kada se uspostavi odnos prema njoj. Njegovo stajalište je da bi pojedinac rastao u potpunoj samoći kada ne bi imao pamćenje, a uspomene i pamćenje nastaju i usvajaju se procesom socijalizacije, komunikacijom i integracijom u okviru društvene grupe. Iako se sagledavanje i percepcija prošlosti mogu svesti na lični čin pojedinca, izvjesno je da je on oblikovan i posredovan kolektivnim učešćem. Sjećanje je društveni fenomen, ono utiče na uzajamnost i ujednačavanje uvjerenja pripadnika određene zajednice, stvaranja i opstajanja vitalnosti nacije kao „zajednice volje“, „zajednice sjećanja“, solidarnosti na osnovu ideja, uvjerenja, zajedničkih patnji, podviga, organskog jedinstva. Đuro Šušnjić tvrdi da ćemo ako zanemarimo istoriju izgubiti kolektivno pamćenje. „Razaranje pamćenja ima snažne posljedice po pojedinca i zajednicu u obliku lične ili kolektivne dezorientacije, podijeljenog identiteta, poremećenih odnosa, ratne demagogije itd.“ (Šušnjić)

Hose Ortega i Gaset zapisaо je da je istorija čovjekova stvarnost, jedina koju ima i u kojoj je postao takav kakav jeste. Besmisleno bi i isprazno bilo negirati prošlost („prirodu čovjekovu koja se vraća u galopu“). Prekinuti kontinuitet sa prošlošću značilo bi krenuti unatraške i, upozoravaо je pisac

Pobune masa, „oponašati orangutana”! Isprazniti iz njega istoriju značilo bi stvoriti čovjeka bez ljuštare, bez obavezujuće plemenitosti, bez subbine i misije, napraviti čovjeka–masu! Postavlja se pitanje treba li zbog mita o „boljem životu” srozati poštovanje prošlosti, da nam uzori, norme, vrijednosti ništa ne znače i ničemu ne služe?

U mnogim državama u kojima pored autohtonog stanovništva žive i pripadnici drugačijih tradicija ispoljavaju se socijalne i političke napetosti. Kultura sjećanja naročito je problematična u državama koje nisu nacionalno, etnički homogene, a povrh svega lako postaje dramatična i traumatična u postratnom okrilju, sredinama u kojima su konflikti zamrznuti ili se vode na terenu kulture. Fragmentovana politička kultura nastaje tamo gdje dominiraju političko nepovjerenje među društvenim grupama, nestabilne vlade, nerazvijene institucije i procedure. Ako prošlost nije statična i nepomična, lako se relativizuje, kamuflira, prekraja, dopisuje... Susrećemo se sa terminima poput „ratovi sjećanjem“, „fabrikovanje pamćenja“, „tereti istorije“, „izmišljanje tradicije“ i sličnim pokušajima političkih elita da konstruišu nove nacionalne identitete i njima primjerenu prošlost. S druge strane, javljaju se dekonstrukcijska razmatranja sjećanja s ciljem analiziranja istorijskih narativa, politike identiteta, prečutkivanih istina, kako bi se otkrilo šta se zaista događalo u minulim vremenima. Ali, ma kako se ono formiralo i oživljavalо, sjećanje proizvodi implikacije na političku toleranciju koja ima veoma značajnu poziciju unutar dimenzija političke kulture. Ako politička tolerancija uvažava nacionalni, ideološki, kulturni i vjerski pluralizam, immanentno znači da podrazumijeva i kognitivno prihvatanje drugih, različitih kultura sjećanja, a odbacuje svaki oblik nasilja u odnosu prema onome što se međusobno ne prepoznaće i ne odobrava.

Istorija je i hronika zločina, nasilja, isključivosti, predrasuda. Antropolog Ivan Čolović upozorava da politička i naročito religijska istorija svjedoče da

slavljenje kolektivnog identiteta često vodi u nasilje. Politička moć zasnovana na (zlo)upotrebi prošlosti, iskrivljenoj promociji i odbrani nacionalnih „svetinja“ pojavljuje se kao prepreka toleranciji i demokratiji, jer izopštava „jeretike“ i „inovjernike“, ne ostavlja prostora kritičkom preispitivanju, nema mnogo mjesta kompromisu, pogotovo u državama gdje živi i međusobno se prožima više naroda. Čolović smatra da je upravo jedan od najvećih uzroka ratova na prostoru bivše Jugoslavije taj što su „ratoborni nacionalisti“ nametnuli „kult prošlosti“ i naveli narode da se okrenu nacionalnim istorijama, čime su oživljeni stari antagonizmi i netrpeljivosti. Stvaran je ambijent u kojem kritička misao osjeća nelagodnost i krivicu jer ne pripada „naciji“ i „državi“, a fundamentalna društvena pitanja ne mogu se rješavati bez slobodarskog, analitičkog i kritičkog duha, svršishodnog i blagorodnog dijaloga, jasnih i čvrstih principa, uzvišenih činova političkog mišljenja i demokratske političke kulture. Iсториографija prijeti da sklizne u područje političkih pamfleta, u ikonografije u službi nacionalne države. U tom miljeu ne mogu da se razvijaju društvena integracija i solidarnost, da jača nacionalna kohezija i gradi stabilan politički sistem.

7. 1. Rodoslovi iskustava

Đuro Šušnjić naglašava da je istorija nepresušan izvor poruka i pouka, kao i da je istorijska stvarnost uvijek proizvod ljudske delatnosti. Tumačenje prošlosti odvija se u kontekstu kulturnih i političkih potreba današnjice i planova za budućnost. Zato je tradicija „najbolji izbor iz prošlosti“. Šušnjić zapaža da je krajnji cilj rekonstrukcija prošlosti zapravo u konstruisanju budućnosti. „Prošlost nije jedna i jedinstvena: ona prošlost koja se zbilja i prošlost za koju mi znamo nisu iste. Naše znanje o prošlosti jeste izbor i

stvaralački čin, a ne puko ponavljanje pukih događaja onako kako su se oni zbili“, piše Šušnjić.

Bez tog izbora šta da pamti, čega da se sjeća, život čovjeka i zajednice bio bi haotičan, jer ljudi ne mogu ni svega da se sjećaju, sve da pamte i prave rekapitulacije, ali ni da žive kao prazne stranice, bez rodoslova, bez ličnih i kolektivnih iskustava i sadržaja. Istorijsko kolektivno iskustvo je referentni okvir u kojem se pojedinac i grupa razvijaju i potvrđuju. Postoje recipročne veze između istorijskog iskustva i (ne)svjesnog individualiteta. Čovjek nikada i nije pamtio zbog bivšeg i prošlog, već sadašnjeg i budućeg vremena, da bi znao kakav želi i teži da postane, šta ne želi da bude, šta bi da promijeni, nadvisi, čega da se oslobodi.

Todor Kuljić piše da je odnos prošlosti i sadašnjice složen i uzajaman. „Potrebe sadašnjice nameću slike prošlosti, ali i slika prošlosti povratno djeluje na aktuelne procese“. Npr. krajem 20. vijeka, kada se mijenjala „slika svijeta“, nije se izmijenio samo pogled na budućnost, već i na prošlost! Nije rušen samo Berlinski zid koji je dijelio grad, narod, svijet, već i dotadašnje slike istorijskih događaja, procesa, ideologija, režima, uloge pojedinaca i naroda. Pomoću tih slika oblikuju se savremene politike, međunarodni odnosi, nacionalni identiteti. Kulturolog Alaida Asman zapaža da su se uoči Prvog svjetskog rata sjećanja vezivala prevashodno za kolektivitete, s obzirom na to da je taj period konstituisanja nacija, politika sjećanja bila je u službi izgradnje pozitivne slike o sebi, ideološkog naoružavanja sunarodnika. „Postojalo je nešto kao apsolutni suverenitet sjećanja, povezan sa snažnom usmjerenosću na sebe“, naglašava Asman. Sjećanja drugih naroda, čak ni onih iz neposrednog okruženja, nisu bila predmet naročitog interesovanja. Asman apostrofira da ni poslije Drugog svjetskog rata nije započelo njegovanje sjećanja u smislu kakav danas poprima. U blokovskoj podjeli svijeta nije bilo politički prihvatljivo sjećati se da su SSSR i zapadne sile

zajednički porazile Hitlerovu Njemačku. Poslije pada Berlinskog zida 1989. godine dolazi do preokreta. No, povratak sjećanja i istorije različito se reflektovao na zapadu i istoku Evrope.

U funkciji socijalne egzistencije, nacionalna zajednica po pravilu teži da preoblikuje svoju prošlost – isticanjem zajedničkih osobina, kolektivnog istorijskog iskustva, raskošne tradicije, „slavne prošlosti“ koja inspiriše i garantuje perspektivnu budućnost, umanjivanjem unutargrupnih razlika, izgradnjom osjećaja jedinstva i doslovnosti, identifikacijom sa sugrađanima, isticanjem lojalnosti zajednici, svijesti o nacionalnoj sudbini, proživljenim zajedničkim vrednostima. Ljudi uče kroz iskustva, a ona se nalaze u prošlosti. U njoj ima nečeg proročkog. Tamo su neuništive tvrđave ponosa i vjere, tamo su bile borbe za opstanak i napredak, odigrani su junački podvizi, kolektivni uspjesi i stradanja, zajednička iskušenja i nevolje, duhovni poleti i melanholijske, tamo su se donosile državničke odluke, kroz čije horizonte se prostiru izgradnje i rušenja, odbrane i porazi, seobe i povraci, rađanja i umiranja.

Može li i treba li društvena grupa da ima jedinstveno sjećanje? Mogu li svi ili većina njenih članova da pamte podjednako ili približno iste događaje, procese, prelomne trenutke, bitne detalje? Umiju li ljudi da ih tumače na isti način i bez vrijednosne neutralnosti? Kako objašnjavaju ono što su njihovi preci nekada mislili i činili? Da li se kao kolektivno sjećanje određuje ono do čega drži većina ili je taj fenomen više od zbiru pojedinačnih sjećanja, nekakav nadindividualni entitet? Koji su načini pamćenja, šta su predmeti sjećanja? Kako se uspomene skladište, a kako aktuelizuju? Na koji način se istorijsko sjećanje prenosi budućim generacijama? Da li je ono nepromjenljivo i ako je na njega moguće uticati da li to povlači i promjenju emocionalnih orijentacija pripadnika zajednice? Ko i zbog čega stvara

kulturu sjećanja? Da li sjećanja kreiraju elite ili ona dolaze odozdo? Postoje li skrivena sjećanja, potisnuta sjećanja? Može li se i kako zaboravljati prošlost?

Pamćenje informacija obuhvata procese njihovog usvajanja, održavanja, obrađivanja i korišćenja. Kolektivno pamćenje definiše se kao politički proces selekcije, reorganizovanja i strukturisanja pojedinosti iz prošlosti u cilju prilagođavanja potrebama i interesima egzistiranja društvenog poretka, dok se selektivno odbacuju ili prečutkuju događaji koji mu ne odgovaraju. Izdvajaju se, održavaju i obnavljaju sistemi simbola i praksi, snopovi asocijacija, okamenjene poruke, grade se muzeji i spomenici, obilježavaju posebni datumi, ističu nazivi gradova, ulica i trgova, stvaraju knjige, filmovi, pozorišne predstave, upriličavaju izložbe i vatrometi, polažu vijenci, ispaljuju počasni plotuni itd. Iako se na području politike sjećanja uglavnom ističe instrumentalistička dimenzija strateške manipulativne proizvodnje sjećanja, ono nije samo ideološko ili retoričko oružje politike, „organizovano laganje”. Narod koji ne može da miruje u svojoj sadašnjosti koja nije osigurana drevnim tradicijama, smatra Plesner, prisiljen je da taj nedostatak pokušava nadoknaditi.

Sjećanje je aktivno obnavljanje činjenica, ali i utisaka, ideja, predstava, prizora, uzroka i posljedica. Ono je posljedica ličnog i kolektivnog pogleda unazad, sažetak iskustva o svom kulturnom i političkom porijeklu, obrazac po kojem se popunjava i razgranava sadašnjica, a društvo reprodukuje, klica i okvir orijentacija za koje smo ustanovili da određuju političku kulturu. U kolektivnoj memoriji ogledaju se pouzdanost, opšteobavezujući principi i karakter zajednice. Sjećanjem se stvara samoaktuelizacija, obnavljaju moralni postulati koji se uzimaju kao motivi djelovanja. Sadržaji sjećanja determinišu političku i medijsku retoriku. Beri Švarc ukazuje da su sjećanja aktivan proces davanja smisla istoriji i da ne obuhvataju samo zajedničke predstave o prošlosti, već i interpretacije koje su važne za sadašnost i

rasvjetljavanje putokaza za budućnost. Zato politika sjećanja ima važnu kulturnu dimenziju. Davanjem smisla prošlosti dobijaju se jasne i razumljive naracije o njoj što blagodari nacionalnoj i političkoj mobilizaciji. Istorijačar Fernando Katroga ukazuje na obnavljanje i podizanje kredibiliteta fenomena kolektivnog i istorijskog pamćenja i u okviru njega – nacionalnog pamćenja. Kolektivna manifestacija pamćenja djeluje kao instrument i objekat vlasti pomoću selekcije zabilježenog i prečutanog. „I što je veća njegova nacionalna omeđenost, veći je rizik da zaboravljeni bude logična posljedica ‘izmišljanja’ i ‘fabrikacije’ sjećanja“.

Praveći razliku između trijumfa i sramote, pobjede i poraza, Asmanova posebno izdvaja traume! Da bi prikazala razliku – između poraza i traumatičnog iskustva, upoređuje kraj Prvog svjetskog rata sa krajem Drugog svjetskog rata. Poslije Versajskog mira nacionalno pamćenje Nijemaca bilo je „tipično pamćenje gubitnika“, u čijem jezgru su bili osjećaji stida i srama, gubitak časti, negativna slika o sebi na individualnom i kolektivnom nivou. Za povratak osjećanja časti psihološki logično sredstvo bilo je pretvaranje sramote u istorijsku veličinu, a sram i nemoć u pokazivanje i potvrđivanje snage i nadmoći. Vajmarska republika nije uspjela da stvori novu nacionalnu ikonografiju, ali tokom nacionalsocijalističke diktature, fabrikuju se obilježja „herojskog gubitničkog pamćenja“, dižu spomenici palim junacima, prave nacionalna svetilišta, organizuju se manifestacije kao što su dani sjećanja i slično. „Strana pobjeđenih dala je sebi u zadatku da na svaki način povrati čast izgubljenu porazom i ponižavajućim mjerama koje su za njim uslijedile“, naglasila je Asman. S druge strane, s obzirom na to da Drugi svjetski rat nije završio mirovnim sporazumom već kapitulacijom, samointerpretacija Nijemaca je još više uzdrmana. Tako od 1945. godine njemačko nacionalno pamćenje nije bilo samo pamćenje „gubitnika, poražene strane, već i ‘počinioca’ stravičnih zločina“. Asmanova navodi istorijsku promjenu nacionalnog sjećanja od „herojske sematnike časti“ u „diskurs o počiniocima

i traumi“. „Trauma je nešto sasvim različito od herojske pripovijesti, ona ne upućuje na mobilisanje i čeličenje, nego na poremećaj, čak na razaranje identiteta“.

Naročito je važno preispitivati na kakav način je neki istorijski poraz obrađen, kako je prikazan u današnjici, da li je i zbog čega bio traumatičan. Takođe, neophodno je analizirati obrasce objašnjavanja i prezentacije, razotkrivati strukturu nacionalnih priča. Suočavanje s prošlošću ne može i ne smije da bude površno ni selektivno, kako za poraženu tako i za pobedničku stranu. Slavna Hana Arent uočila je kako poslije ratova i revolucija, kada nisu slijedili predasi za pobednike i mirovni ugovori za pobijeđene, kada je nastupio strah od Trećeg svjetskog rata i novog ludila, ne možemo sebi da priuštimo luksuz da se iz prošlosti uzima samo ono dobro i proglašava svojim nasljeđem, a istovremeno odbacuje zlo i vjeruje da je ono ostalo nepovratno sahranjeno. „Podzemna struja istorije zapadne civilizacije najzad je izašla na površinu i zaposjela dostojanstvo naše tradicije. To je realnost u kojoj živimo“, zaključila je Hana Arent.

7. 2. Područvljavanje pamćenja

Možemo govoriti o sličnosti i međusobnom prožimanju pojmove kultura sjećanja, politika sjećanja, kolektivna memorija, kolektivno pamćenje. U knjizi *Društveni oblici pamćenja* (1925) francuski sociolog Moris Albvaš, autor pojma „kolektivna memorija“, postulira da sjećanje pojedinca nije samo sadržaj, već da se sastoji od fragmenata koji se u logičku cjelinu konstruišu posredstvom društvenog okruženja i službenih institucija. Albvaš ističe da čovjek svoje uspomene stiče, prepoznaje i lokalizuje u zajednici, odnosno da su njegova sjećanja uvijek rekostruisana pod „pritiskom društva“.

Najveći broj uspomena čovjeku se vraća kada ga porodica, prijatelji, drugi ljudi podsjetete. S obzirom na to da se sjećanja oživljavaju uvijek u sadašnjosti, znači da se prošlost prilagođava aktuelnim potrebama, ona je zavisna od oprisutnjenosti i podruštvljavanja. Tako pojedinci učestvuju u dvije vrste pamćenja: individualnom i kolektivnom. Uspomene su dio njegovog ličnog života, čak i one koje su zajedničke sa drugima, dok u određenom kontekstu pojedinci učestvuju kao dijelovi grupe koja njeguje uspomene. S druge strane, kolektivno pamćenje obuhvata individualna sjećanja, ali se s njima ne podudara. Kolektivno pamćenje nije istorijsko pamćenje, ono se ne poklapa sa istorijom. Istorija je jedna, a kolektivnih pamćenja ima više. Koliko društvenih grupa, toliko i sjećanja. Neke nacije su toliko duboko podijeljene da unutar njih dolazi do međusobnog koegzistiranja sjećanja i tzv. kontrasjećanja.

Ako nedemokratska vlast forsira isključivo jedan pogled na prošlost, izvan konteksta koji omogućava njegovo potpuno sagledavanje i razumijevanje, kao ideološki i kulturni odgovor dolazi do paralelnog isticanja, čak i prenaglašavanja njegovog naličja, onoga što je prečutano, ignorisano ili relativizovano, što je opet druga isključivost. To utiče na stanje političke kulture, ali i stabilnost društvenog sistema. Kontrapamćenje može imati dezintegrativnu funkciju i stvarati unutrašnje barijere i napetosti u društvu, što se reflektuje na političke orijentacije. U kriznim situacijama veoma često posluži i propagandi protivničke strane, ali može i da sprečava, odnosno da otežava zloupotrebe kolektivnog pamćenja od strane političke elite, jednoznačan pogled na prošlost, da podstiče pluralizam mišljenja, stajališta, da koristi unutrašnjem sazrijevanju zajednice. Sredinom februara 2019. godine u Hrvatskoj su udruženja GOOD inicijativa, Documente i Inicijativa mladih za ljudska prava, protiveći se hrabro promovisanju nacionalističkog diskursa i revizionizmu, reagovala na prijedlog novog kurikuluma za nastavni predmet Povijest, upozoravajući da je on korak unazad, da ne

podstiče kritičko razumijevanje prošlosti, istorijskih zbivanja i multiperspektivnosti.

Svaki narod, svaka država na neki način piše svoje „istorije“, pamti drugačije ličnosti, događaje. Dva svjetska rata nisu ista u kolektivnom sjećanju Francuza, Nijemaca, Rusa, Engleza... Svaka nacija apostrofira različite uloge, ističe značajne pojedince, obilježava datume, ovjekovečuje spomenike, ali i saživljava različite uzroke i posljedice. Prvi svjetski rat evocira herojska sjećanja, veličanstvene pobjede, slavne vojskovođe, ali i rušenja imperija, gubitke teritorija, traumatične poraze. Drugi svjetski rat pamti se po holokaustu, masovnim stradanjima, užasavajućim ideologijama, ali i novim herojskim bitkama, veličanstvenim podvizima, neustrašivim junacima, pobjedonosnim idejama, samoiskušenjima. Na primjer, Austrijanci ili Bugari ne mogu da pamte Solunski front (1916–1918) na isti način kao Srbi ili Francuzi. Tako i najveća pomorska invazija u istoriji (Bitka za Normandiju, 1944) nije uporediva u američkom, francuskom ili britanskom sjećanju sa uspomenama Nijemaca, čija je vojska prepolovljena, tehnika uništена, a uz stotine hiljada mrtvih, osakaćenih i nestalih ishod rata postao je izvjestan. Njemački, jevrejski ili engleski pogledi na holokaust, uprkos svemu, ipak su različiti i duboko podijeljeni.

Nacionalna interpretiranja mnogih konflikata u istoriji su međusobno nepomirljiva. Ako u sjećanjima na Drugi svjetski rat, zapaža Cvetan Todorov, postoji jednoglasnost u osudi Hitlera, ona nestaje kada je riječ o drugim sukobima gdje krivica i odgovornost nisu toliko jasno definisane. „Kolektivno pamćenje koje sebi gradi neka zemlja ne podudara se s kolektivnim pamćenjem susjeda, čak i kada je posrijedi isti događaj”, piše Todorov. Posebno sjećanja pobjednika i poraženih nisu i ne mogu biti ista. Sjećanja pobjednika su jača, stabilnija i kontinuirana, sjećanja poraženih traumatična, bolna, pa i protivriječna. Poražena strana nosi biljeg poniženja i

priznanja krivice, ljudskih i materijalnih gubitaka, sužavanja teritorije, plaćanja velikih ratnih odšteta pobjednicima, krah ugleda, teret straha i osjećaj inferiornosti.

Pobjednička strana nije prinuđena da preispituje svoj udio u kolektivnom stradanju, zlodjela počinjena drugima i slično. Uzmimo opet kao primjer događaje s kraja Drugog svjetskog rata, kada su saveznici ušli u Njemačku. Prema navodima Mirjam Gebhartove u knjizi *Kada su došli vojnici*, sovjetski, američki, britanski i francuski vojnici silovali su oko 860.000 Nijemaca. To nije bila samo osveta poslije krvoločnih nacističkih pohoda, surovosti i bezbrojnih silovanja Ruskinja, Ukrajinka i pripadnica pokorenih naroda tokom njemačkog napredovanja ranijih godina i nije riječ samo o demonstraciji moći nad poraženim neprijateljem ili dio ratnog plijena. No, kako njemačka policija nije mogla da progoni saveznike, ta silovanja ostala su nekažnjena, ali utisnuta i živa u sjećanjima. Takva uzrokuju nove antagonizme, podstiču nezadovoljstva i frustracije, sadrže potencijal za različite zloupotrebe itd. Prije nekoliko godina u Ulici pobjede u Gransku jedan umjetnik je razbjesnio javnost postavivši skulpturu sovjetskog vojnika koji siluje trudnicu dok drži pištolj prislonjen uz njeni čelo. Istovremeno, u jednom berlinskom parku nalazi se spomenik ruskom vojniku koji za ruku drži njemačku djevojčicu, uz natpis „Sovjetski vojnici spasili su evropsku civilizaciju od fašizma“! Predsjednik Rusije Vladimir Putin je 2015. godine, povodom 70. godišnjice pobjede nad fašizmom i nacizmom, na konferenciji posvećenoj ulogama Rusije i Kine u pobjedama nad Njemačkom i Japanom, upozorio na neprihvatljive i nemoralne pokušaje revizije istorije i rehabilitacije nacizma koji prijete da svijet gurnu u nove sukobe. Alaida Asman zapaža da u Rusiji vlada „pobjedničko pamćenje“. Iako se rusko nacionalno pamćenje s pravom temelji na ogromnim žrtvama i herojskoj pobjedi nad nacionalsocijalizmom, Asman govori o oportunom sjećanju ako se ne spominju komunistička diktatura i teror.

Njemački istoričar Ernest Nolte pokušao je da nacizam i fašizam prikaže kao „istorijsku reakciju“ na rusku revoluciju i komunizam, ističući da je gulag prethodio Aušvicu. To je izazvalo brojne kritike evropskih istoričara. Rusija, ipak, ne mora da polaže račune zapadnim silama. „Suveren nije samo onaj ko odlučuje o ratnom stanju, nego i onaj ko samovoljno odlučuje o svojim sjećanjima i nacionalnim mitovima“, dodaje Asman. Međutim, u takvim društвима dolazi do pojave kontrapamćenja. Sredinom 2013. godine, nakon što je na naslovniци jednog poljskog časopisa osvanula fotografija njemačke kancelarke Angele Merkel u zatvorskom odijelu kako стојиiza žice, uz tekst „Falsifikovanje istorije: kako su Nijemci napravili od sebe žrtve Drugog svjetskog rata“, uslijedio je diplomatski verbalni rat dvije zemlje. Nijemci su taj čin nazvali neukusnim, a Poljaci im uzvratili da izvrću istoriju i od ratnih zločinaca prave žrtve. Avgusta 2017. godine poljska državna televizija uputila je Nijemcima zahtjev za izvinjenje zbog zločina svojih prethodnika, čak i onih koji nisu bili nacisti – jer je od njihovog poreza Hitler finansirao zločine, uz opasku da je on izabran na demokratskim izborima. „Vi ste smrtnim kaznama sankcionisali Poljake koji su pomagali Jevrejima“. Povod ovog sukoba bio je dokumentarni film *Naše majke, naši očevi* koji je Poljake u ratu prikazao kao antisemite. Nadalje, podsjetimo se i da je sredinom 2011. godine predsjednik Češke Vaclav Klaus odbio da se izvini sudetskim Nijemcima koji su poslije Drugog svjetskog rata nasilno deportovani iz Čehoslovačke. Kako se poziv za izvinjenje zbog egzodus-a više od dva miliona sudetskih Nijemaca dogodio na 69. godišnjicu njemačkog uništavanja mesta Lidice u blizini Praga, u kojem su nacisti strijeljali nekoliko stotina mještana, žene odveli u logor, a djecu pobili u gasnim komorama, češka vlast ga je okarakterisala kao „izraz ljudske bezosjećajnosti i nesposobnosti da se izvuku pouke“.

Nakon što je Hrvatska postala samostalna država Sabor je donio nekoliko zakona i deklaracija o Drugom svjetskom ratu, prije svega o Danu spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i nezavisnost, čiji je krajnji cilj

rehabilitacija poražene NDH u Drugom svjetskom ratu tako što bi se ustaški pokret lišio odgovornosti za zločine, a njegovi pripadnici prikazali kao žrtve komunista i borci za nacionalnu slobodu. Sredinom 2016. godine direktor Centra „Simon Vizental“ Efraim Zurof u Beogradu je osudio hrvatske pokušaje revizije istorije koji se manifestuju u umanjivanju strahota u koncentracionom logoru Jasenovac, smanjivanju broja žrtava i karaktera logora, ali i odnosu Hrvatske prema Alojziju Stepincu, Miletu Budaku, veličanju ustaškog pokreta i simbola fašističke NDH, crnim uniformama, fašističkom pozdravu i parolama, uzdizanju Ante Pavelića, Jure Francetića, Maksa Luburića, podizanju spomenika ustaškom teroristi Miri Barešiću i slično. Krajem oktobra 2017. godine profesor Gideon Grajf, vodeći istraživač Instituta Holokaust „Šem Olam“ iz Izraela i šef Međunarodne evropske grupe TX7 – Stop revizionizmu, ponovio je tvrdnju da je „Jasenovac balkanski Aušvic“ i istakao da u stradanju Srba i Jevreja ima mnogo sličnosti, da su ubijani u istim nacističkim i ustaškim logorima, a danas suočeni sa siledžijskim namjerama da se relativizuje njihovo stradanje i umanji broj njihovih žrtava. „Danas duh ustašta oživljavaju u Hrvatskoj što je veoma opasno po nove generacije“, poručio je Grajf. Krajem januara 2018. godine u Njujorku međunarodna ekspertska grupa istoričara upriličila je izložbu „Jasenovac – pravo na nezaborav“, što je najveća izložba u Ujedinjenim nacijama posvećena zloglasnom logoru. Hrvatska diplomacija je pokušala da spriječi održavanje ovog događaja, uz komentar da je u pitanju politička propaganda Srbije, a odnosi između dvije države dodatno su pogoršani. Grajf je ponovio tvrdnju da Hrvatska odbija da se suoči sa svojim prošlošću jer „nostalgija prema ustaštvu nikada nije zamrzla“.

S druge strane, Srbija se nalazi pod velikim kritikama susjednih zemalja, ali i dijela svoje javnosti, zbog rehabilitacije Draže Mihailovića, pokušaja rehabilitacije Milana Nedića, podizanja spomenika ravnogorcima i imenovanja ulica po četničkim vođama, revizije istorijskih lekcija koje su bile

na snazi pola vijeka. Brojna udruženja protive se ovim procesima, nazivaju ih sramnim prekrajanjima prošlosti, ukazuju na podatke o četničkim zločinima nad sopstvenim i drugim narodima, što svjedoči o dubokoj podijeljenosti društva. Istoričarka Dubravka Stojanović ističe kako se konfuznim spajanjem stare i nove ideologije odlaže suočavanje s prošlošću. Zakon iz 2004. godine kojim su u pravima izjednačeni partizani i četnici do danas je predmet žestokih polemika istoričara gdje se prepliću antifašizam, antikomunizam i antijugoslovenstvo.

Ivan Čolović, Latinka Perović, Dubravka Stojanović, Branka Prpa i drugi godinama govore da revizionistički procesi u Srbiji ne zaobilaze ni nastavne sadržaje. „Ideološka nivelisanja dolaze najviše do izražaja u lekcijama posvećenim Drugom svjetskom ratu na teritoriji Jugoslavije. Četnički i partizanski pokret izjednačeni su kao antifašistički i antiokupacioni”. Često isticana tema su beogradske demonstracije 27. marta povodom potpisivanja Trojnog pakta, što je navodno bila fatalna greška Srbije, uvertira za ratne strahote srpskog naroda, drugim riječima antifašistička osjećanja građana smatraju se pogrešnim i izmanipulisanim. Slično je i sa „kolaboracionističkom politikom” Milana Nedića, zapuštenim i zanemarenim sjećanjem na logore Staro sajmište, Banjicu i sl. Todor Kuljić naglašava da je tokom tranzicijskog procesa u sferi ideja na zapadnom Balkanu antifašizam nacionalizovan, a nova kultura sjećanja dovela je do rehabilitacije raznih „kvislinga”, iznova vrednujući krivce i žrtve. Od raspada Jugoslavije svuda se zapuštaju i ruše partizanski spomenici. Istovremeno, u Sarajevu i po drugim gradovima Federacije BiH bošnjačke vlasti nazivaju ulice i škole po sljedbenicima nacističke NDH u BiH, slave Mustafu Buduladžića, Sulejmana Pačariza, Vejsila Čurčića i drugih. Izraelske diplome su početkom 2019. godine još jednom bezuspješno upozorile bošnjačku vlast da preimenuje naziv sarajevske škole koja nosi ime po idejnom tvorcu profašističke organizacije Mladi muslimani i istaknutom

činovniku NDH, teologu Mustafi Busulajdžiću, odgovornom za smrt nekoliko hiljada sarajevskih Jevreja i Srba. Zbog toga je Busulajdžiću suđeno i pogubljen je 1945. godine.

Međutim, iako dolazi do učestalih pokušaja revizije istorije (pitanje krivice za Prvi, ali i Drugi svjetski rat), jačanja neofašizma i rasizma, rasplamsavanja etnocentrizma, gotovo neprekidne političke instrumentalizacije pitanja ratne odgovornosti i slično, svijest o opasnosti od povratka aveti prošlosti nije posrnula. Uoči obilježavanja stogodišnjice početka Velikog rata, istoričar Mile Bjelajac ukazao je na postojanje trendova da se izmijeni kultura sjećanja na period 1914-1918. godine, revizionističkim nastojanjima da se falsificuje istorija, skine odgovornost s jednih a optuže drugi, ali i afirmisanje ideje da se posle 100 godina nijedna strana više ne osjeća krivom. „Namjera je bila da se istorija Velikog rata prikaže drugačije, a ne kao slijed bitaka. Tendencija je da se pokaže da je manje važno biti pobjednik ili poraženi, već je daleko važnije pokazati kako se radilo o masovnoj pogibiji. Na taj način se iskazuje da su i pobjednici i poraženi imali mnogo više zajedničkog”, zaključuje Bjelajac. Dok se kao ohrabrujući primjer za takve tendencije može navesti npr. osnivanje muzeja „Peron“ 1992. godine u Francuskoj, onima koji bi da mijenjaju pogled na Prvi svjetski rat u svoju korist, apostrofira Bjelajac, ne odgovara i djeluje nesuvlivo pozivanje na opšteprihvачene istorijske činjenice, koje prema njihovim stajalištima odstupaju od tzv. političke korektnosti, pa sa blagonaklonošću dočekuju neke nove, prilično problematične interpretacije istorijskih događaja, poput onih koje Kristofer Klark iznosi u knjizi *Mesečari: kako je Evropa ušla u rat 1914.*

Ipak, savremena Evropa pokušava da ujednači pogled na prošlost, identificiraju uzroke i posljedice konflikata, ali o(p)stane okupljena oko istih vrijednosti, prikaže ratove kao masovne tragedije nevinih ljudi, brutalizaciju masa, stradanje i patnju civila, djece i žena, traumatičnu brigu za sinove,

braću, muževe i očeve. U Prvom svjetskom ratu stradalo je oko 11 miliona, a u Drugom oko 55 miliona ljudi. Užasna bijeda pogodila je svaku zemlju, svaki narod, unesrećila svaku porodicu, svakog čovjeka. Univerzalna poruka je da se ne mogu i ne smiju zaboraviti genocidi, ubistva, torture, poniženja, patnje nanesene drugima, ali i da „ni varvarstvo ni civilizacija ne kvalifikuju trajno ljude, nego samo njihova stanja i njihove radnje, od kojih su neke izvor oholosti, druge griže savjesti“, piše Cvetan Todorov. Nijedan pojedinac, nijedan narod nije imun, svi su „sposobni“ da se varvarski ponesu, bez obzira na to da li uništavaju druge zbog ideologija, političkih uvjerenja, društvene i klasne neravnoteže, rasne, etničke ili vjerske netrpeljivosti.

Podsjećajući da su sva ljudska društva tokom vijekova uspjevala da pronađu „svete zapovijesti“ kojima bi opravdavali svoje postupke, Amin Maluf upozorava da ako se ne prepozna zajednička civilizacija, koja bi počivala na univerzalnim vrijednostima, obogaćena kulturnim različitostima i sa kojom bi svako mogao da poistovijeti, svi zajedno propadamo u varvarstvo. Pored ekonomskih i administrativnih spona, osjećanje zajedničkog evropskog identiteta davalо bi snagu Evropskoj uniji, ali upravo je pluralizam nacionalnih tradicija jedan od ključnih razloga zbog kojeg evropskom identitetu nedostaje razgovjetnija utemeljenost. Hose Ortega i Gaset zapisaо je da zahvaljujući moći pamćenja čovek gomila prošlost, usvaja je i upotrebljava, ali je pamćenje grešaka naročito važno da ih ponovo ne čini. Lekcije iz istorije nije jednostavno proučiti, ali je tragično preskakati ih, ignorisati i ne razumijevati. Sa njima se mora izaći na kraj, prevladati ih, izgraditi odgovarajuću kulturu sjećanja kako se ne bi ponavljale. Svjetski ratovi nisu uspjeli da razriješe međunarodne sukobe, proizvodili su militantna iskustva, ostavljali frustracije, žedž za osvetom, nedovršena svođenja računa. Veliki njemački sociolog Jirgen Habermas naglašava pitanje postojanja istorijskog iskustva, tradicije ili tekovine koje kod građana Europe mogu da stvaraju svijest o zajedničkoj sudbini, bilo da je riječ o sapatništvu u

prošlosti ili o vremenu koje tek treba udruženo oblikovati? U tom svjetlu, na primjer, možemo posmatrati rezoluciju Generalne skupštine Ujedinjenih naroda iz 2005. godine o obilježavanju Međunarodnog dana sjećanja na žrtve holokausta (27. januar). Jan-Verner Miler ukazuje da bi se svijest o zajedničkoj sudbini mogla izgraditi kada bi svaka evropska zemlja kritički preispitala svoju prošlost tražeći zajednički nazivnik i samosvjesnu političku poziciju, ali ne tako da se pravi izjednačavanje nacionalnih tradicija, već da se oslobole sopstvenih nacionalizama, međusobno otvore, preoblikuju političke kulture, iznutra i spolja. Ono što ostaje problematično, dodaje Miler, jeste upravo određivanje jedinstvenih kriterijuma, vrijednosti. Između evropskih nacija najveći međaši nisu geografski, ideološki, ekonomski, već – iskustva! U međuvremenu, činovi pomirenja, izvinjavanja, zajedničke svetkovine i slično pitanje su simboličkog saobraćanja i političke volje.

Međutim, u državama nastalim na ruševinama jugoslovenskog prostora, pojedinačnim i kolektivnim sjećanjima sve su haotičnije uspomene, protivrječna, međusobno suprotstavljenja i konfliktna sjećanja na oba svjetska rata, njihove uzroke i posljedice, na međuratna razdoblja, na saživot i zajedničku prošlost, na karakter građanskih ratova i raspad zajedničke države, ali i dalje u davninu, na identitske korijene, kulturnu svijest, tradiciju. O ličnostima i kolektivnim ulogama, rivalskim i zajedničkim pokretima i institucijama neprestano se vode sporovi. Mladobosanci, partizani, četnici, domobrani, ustaše, handžar divizije, iridentisti, Gavrilo Princip i Franc Ferdinand, Stjepan Radić i Puniša Račić, Stepinac i kralj Petar, Josip Broz Tito i Draža Mihailović, Slobodan Milošević, Franjo Tuđman i Alija Izetbegović, nepomirljivo dijele i zavađaju savremenike. Razvaline među narodima produbljuju i pogledi na Jasenovac, Bratunac, Sarajevo, Srebrenicu itd., kao i spomenici na Gazimestanu, Ceru, Kozari i Sutjesci, nazivi ulica i trgova, škola i studentskih domova. Konfliktni potencijal upotpunjavaju i datumi koji se posebno pamte, od Vidovdana,

Dana ujedinjenja, Dana Republike, Dana nezavisnosti i tako u nedogled. Predmet međusobnog osporavanja i konfrontiranja su i akademije nauka, društva pisaca, kao kolektivne mete, ali i pojedinci od Njegoša, Andrića, Crnjanskog, Krleže, Selimovića itd. Za početak je dovoljno uporediti samo školske udžbenike, istorijske lekcije, nacionalne i državne praznike, memorijalne svečanosti, ulične table. Jedna istorija, a mnoštvo različitih i suprotstavljenih sećanja, tumačenja prošlosti, od mitova o postanku, autohtonosti, cele kulturne i političke tradicije, identitetskih obilježja. Miroslav Krleža je tridesetih godina prošlog vijeka zapisao da se svi nadvikuju istim frazama o tradiciji, narodnoj duši, svi imaju svoju istoriju. „U našim narodima spavaju mračna stoljeća“, zbog čega je Krleža prioritetnim zadatkom svih progresivnih snaga smatrao zaustavljanje i obuzdavanje šovinizma i revanšizma kojeg podstiču traume iz neposredne prošlosti, ali i mitološke i nacionalističke strasti, palanački modeli nacionalne svijesti!

Sjećanja na događaje od prije 20 godina i dalje su živa, kao i ona od prije 80, 100 godina, decenija i vijekova koji žive u današnjim generacijama. Ali, kako? Dan sjećanja na stradale jednih istovremeno je dan pobjede drugih. Jedni tuguju za žrtvama, drugi slave i veličaju ubice. Npr. dan sjećanja na pad Republike Srpske Krajine i masovni progon srpskog stanovništva sa vijekovnih ognjišta, u Hrvatskoj se sa kolektivnom radošću obilježava kao najveći i najznačajniji praznik. Dok u Vukovaru, Prijedoru, Kninu ili Mrkonjić Gradu jedni polažu vijence i održavaju komemorativne sjednice, drugi su zbog istih istorijskih razloga ponosni ili ravnodušni. Savremenici sopstvene tragedije žive potpuno suprotstavljena sjećanja. Mnogi od njih i danas emotivno doživljavaju i individualno obilježavaju 29. novembar kao Dan Republike, (ne)upokojene SFRJ. Istovremeno, u Bosni i Hercegovini bezuspješno se nastoji slaviti 25. novembar (datum iz komunističkog perioda) kao državni praznik, dok 1. mart, kao Dan nezavisnosti BiH, koji za bošnjačku stranu predstavlja praznik, među srpskim stanovništvom

simbolizuje preglasavanje i majorizaciju. S druge strane, 9. januar, kao Dan Republike Srpske, predmet je osporavanja. Čak ni 21. novembar, dan kada je zaustavljen rat i potpisana Dejtonski sporazum na čijim temeljima opstaje BiH, ne može da zaživi kao zajednički praznik i svetkovina koja bi okupljala sve, bar kao simbolički čin isticanja da je mir preči od sukoba, zajednički život od međusobnog poricanja. Može li se zaključiti da neodgovorne elite okreću istoriju protiv sebe?

Traumatični istorijski trenuci rađaju „sjećanja zauvijek“ kada su u pitanju stradanja vlastitog naroda, ali su kratka i maglovita pamćenja, a zaboravi brzi i jednostavni čim je riječ o zločinima nad drugim narodima. Tako se, na primjer, „sjećanjem zauvijek“ obilježava događaj koji je, prema savremenim narativima, promijenio svijet. Dan sjećanja na žrtve terorističkog napada na Njujork i Vašington, 11. septembra 2001. godine, kada su pripadnici Al Kaide usmrtili 3.000 nedužnih ljudi, otvorio je globalni rat protiv terorizma, ali se istovremeno smatra i posljedicom američke vojne intervencije u Iraku, Avganistanu, nasilja nad civilima, političkim i kulturnim identitetima, vjerskim osjećanjima drugih. Amerikanci ne preispituju često ulogu svoje politike u kreiranju Al Kaide, terorističkih kampova, nisu skloni da paralelno sa svojim stradanjem obnavljaju i uspomene na zlostavljanje, premlaćivanje i ponižavanje iračkih zarobljenika u Abu Graibu ili stravičnih zločina koje su pripadnici „foka“ počinili u Avganistanu, gdje ne zaboravljaju prizore mučenja i ubijanja civila, odsjecanja glava. Ne preispituju ni kakve su posljedice bacanja atomske bombe na Japan, američkih operacija u Vijetnamu, Kamboži, Filipinima ili šta je njihov osiromašeni uranijum posjao među Srbima s obje strane Drine. „Slike torture sproveđene u iračkom zatvoru u Abu Graibu, emitovane širom zemljine kugle, zadale su težak udarac reputaciji Sjedinjenih Država kao braniocu čovjekovih prava i demokratskih vrijednosti“, piše Todorov. Snimci i fotografije nevinih civila koji padaju sa zapaljenih kula bliznakinja nemaju isto mjesto u američkoj

kulturi sjećanja kao i one koje svjedoče o sadizmu i torturi nad zarobljenicima koje žene u američkim uniformama ponižavaju i maltretiraju vodeći ih gole na psećim povocima. Podsjetimo se kako je američka javnost reagovala na bombardovanje Srbije i ubijanje nevinih ljudi na primjeru 22. aprila 1999. godine, kada je u agresiji NATO-a ubijeno 16 novinara i tehničara. „Vijest da je RTS učutkana NATO bombama, koju na jednoj novinarskoj proslavi objavljuje Ričard Holbruk, pozdravilo je gromkim aplauzom, bez imalo stida i zazora, tri stotine zvijezda američkog novinarstva“. Sociolog Slobodan Vuković navodi i riječi Tomasa Fridmena u *Njujork tajmsu* od 23. aprila 1999. godine: „Htjeli ili ne, mi smo u ratu sa srpskom nacijom, tako da stvari treba učiniti sasvim jasnim – Svake nedjelje vašu zemlju ćemo rušenjem vraćati unazad. Hoćete u 1950? Vratićemo vas u 1950. Hoćete u 1389? Vratićemo vas u 1389!“

Amerika je shvatila da je postala meta, ali njenu kulturu sjećanja ne podučavaju i oplemenjuju osjećaji odgovornosti na zaboravljena strelišta u Panami, Iraku, Somaliji, Haitiju, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, Avganistanu, Sudanu, Pakistanu, Siriji.... Lanac nasilja se nastavlja, serijama terora, stvaranjem i uništavanjem islamske države i drugim karikama kojima se ne vidi kraj. Možda baš zato što se istorijske slike posmatraju izolovano, bez sklada između međusobno uslovljenih događaja. Karl Popper ističe da istorija ne može da bude zagušena golim, nepovezanim činjenicama, a da su uzaludna nastojanja da se „kauzalni lanci“ slijede do daleko u prošlost kako bi svaka posljedica bila razjašnjena mnoštvom veoma složenih uzroka. On sugerije na provjerljive hipoteze, vjeruje da je moguće koristiti „svjesno zamišljeno selektivno gledište u istoriju“, odnosno „pisati onaku istoriju kakva nas interesuje“, ali ne da se iskrivljuju činjenice. Popper tvrdi da nije moguće predviđati budući tok istorije jer stalni rast ljudskog znanja utiče na taj tok, ne možemo predvidjeti koliko ćemo znati sutra. Dalajl Berns dodaje da se za istoriju interesujemo da bismo iz prošlosti razumjeli sadašnjost i

uticali na budućnost, zbog čega na prošlost trebamo gledati kao na budućnost. Istorija bi bila beskorisna kada ne bi nudila praktična znanja.

Generacije britanske djece odrasle su uz priče i sjećanja na Drugi svjetski rat, koja su posvjedočena literarnim djelima, pohvalnicama, ordenjem za hrabrost i odanost državnim i nacionalnim interesima, uz političku frazeologiju koja duboko pogađa sentimente. Timoti Eš Garton naglašava da te priče o očevima i dedama koji su se borili da Evropu oslobole od fašizma i nacizma, ta „istorija na koju smo ponosni”, sadrži zadovoljstva kakva ne može osjetiti ogromna većina Nijemaca. Njihovi očevi i djedovi borili su se hrabro i istrajno, ispunjavajući svoju dužnost, ali „služeći lošem cilju“! Pitanje tog transfera ponosa nije jednostavno kada se prenosi s pojedinca na kolektiv. „Veliki dio ponosa na našoj strani još uvijek proističe iz toga što smo porazili nacizam: a to se ne pamti samo kao Hitlerov poraz, već kao poraz Njemačke“, piše Eš Garton. U kolektivnom sjećanju ostaće samo uspomena na pobjedu nad nacistima, iako će vjerovatno neki profesor istorije sa zapadnog univeriteta uzvratiti kako je saveznička vojska (sa sovjetskim crvenoarmejcima na čelu) slomila „kičmu Vermahta“ boreći se „u službi drugog tiranina“! Eš Garton podsjeća da se do ujedinjenja javnost u SR Njemačkoj „gotovo opsivno“ bavila sjećanjem na nacističku prošlost, a svaka odluka Bona tumačena je u svjetlu sjećanja na Hitlerov period. Iako su lična sjećanja Nijemaca bila različita od kolektivnog, poslije ujedinjenja su, zapaža Eš Garton, ljudi postali skloni vjerovanju da je dosta svega, da se tokom 40 godina podijeljenosti Njemačka odužila i da njena prošlost nije samo tih 12 godina pod Hitlerom, da Nijemci imaju na šta da budu ponosni. Eš Garton ukazuje na britanski doprinos oslobođanju Nijemaca od nacizma, ali i obnovi države. Istovremeno, piše ovaj Britanac, posle 1945. godine njemački i francuski političari i uticajne ličnosti pokazivali su idealističku predanost ideji Evrope, čak uz mješavinu nacionalnog i evropskog. Britanci

su tom procesu pristupali drugačije, praveći vještačku podjelu na nacionalno i evropsko, zanemarujući koliko je to isprepleteno.

Francuski predsjednik Emanuel Markon sredinom 2017. godine je za njemački list *Špigel* rekao da je Jelisejska palata mjesto „krcato istorijom“. „Jednostavno se saživite s tim, postanete dio toga i nastavljate istoriju“, rekao je Markon uz opasku da to podrazumijeva i osjećanje dužnosti, odgovornosti, ozbiljnosti. Interesantno je napomenuti kako je njegov prethodnik Nikola Sarkozy 2007. godine, uoči četrdesetogodišnjice velikih studentskih i radničkih demonstracija, interpretirao taj događaj upozoravajući da je krajnje vrijeme da Francuzi raskrste sa „duhom '68“ koji je, prema Sarkozijevim tvrdnjama, uveo cinizam u politiku i društvo, razorio moral i vrijednosti, poštovanje prema autoritetima i građanskim dužnostima. Istovremeno, 1968. godinu mnogi nazivaju prelomnom, „posljednjom eksplozijom utopijske energije“, ona je ostala sinonim za velike društvene promjene, pojavu novih političkih pokreta i političke kulture, antiratne proteste, početak sloma totalitarnih režima, emancipaciju žena i seksualnih manjina i sl.

U razmatranjima o kulturi sjećanja, Alaida Asman podsjetila je da je život pojedinca ograničen, ali se on orijentiše u mnogo širem vremenskom razdoblju između prošlosti i budućnosti, izvan vlastitog iskustva i u njemu se prepliću lično i kolektivno sjećanje, njegovo sjećanje se kombinuje sa sjećanjima mnogih drugih. Asmanova naglašava da zapravo postoje četiri formacije sjećanja: pojedinca, socijalne grupe, nacije kao političke zajednice i kulture. Pojedinac pripada različitim grupama (porodica, komšiluk, školski razred, krug prijatelja, neko udruženje, sportski klub, vjerska zajednica, politička partija, nacija) koje mijenja kroz život na različite načine. „Članstvom u tim mi-grupama pojedinac prima u sebe i sasvim druge vremenske dimenzije“.

Rasprostranjeno je uvjerenje da je balkanska soubina potopljena stalnim izlivima kolektivnog sjećanja, da je njena savremenost nemoguća uz pregolem višak istorije, da pogled unaprijed isključuje osvrtanja unazad. S druge strane, revitalizacija istorije smatra se uslovom opstanka i napretka, ali ne kao „kompromis sa prošlošću“, već suočavanje sa pokretačkim silnicama istorije koje čovjeka vraćaju u središte svog svijeta. Balkanskim državama i narodima koji u njima žive ne može biti ništa bolje ako izgube kolektivna pamćenja, ako zaborave svoje istorije. A one, između ostalog, svjedoče da su se njihove „istorijske težnje da žive zajedno“ potvrstile kao tragične i pogubne što i dalje nije dovoljno čvrst i uvjerljiv argument ne samo onima koji s nostalgijom gledaju na period zajedničkog života već i zagovaraju obnovu stare države ili iznalaženje nove forme čvršćih međusobnih veza, uzajamnosti, saveza regija, konfederalnog odnosa ili zajedničke adrese unutar Evropske unije.

7. 3. Fabrika „S koljena na koljeno“

Predstavljanje prošlosti i odnos prema njoj temelje se na ideološkim interesima vladajućih elita. Razumijevanje, objašnjavanje, prihvatanje prošlosti odgovara političkim potrebama, planovima, dilemama, pokušajima da se iz javnog prostora izbriše jedan događaj i zamijeni nekim drugim, prikladnijim da izmiri društvene grupe, umiri političke strasti i napetosti i slično. Zbog toga dolazi do pojave kao što su „fabrikovanje pamćenja“, „instrumentalizacija prošlosti“, „eksplozija sjećanja“ itd.

Politička kultura traži ogovor da li se iste istorijske činjenice uvijek gledaju drugačijim pogledom ili iste oči trezveno i bolno vide činjenice drugačije kroz kontekst vremena i okruženja? Da li ljudi nekritički vjeruju u ono što im se iz prošlosti predstavlja? Može li poznavanje prošlosti da sprečava crno-

bijelo viđenje stvarnosti, da ni u jednom narodu nema ni apsolutne istine, ni apsolutnog dobra, ni apsolutnog zla, da nema podrazumijevanja i doslovnosti u postupcima drugih?

Pojam *kultura sjećanja* počinje da se razvija od prve polovine 20. vijeka u okrilju istorije, sociologije, psihologije, knjiiževnosti, kasnije i politikologije. Ova sintagma obuhvata javnu upotrebu prošlosti, načine njenog oživljavanja, interpretiranja, utvrđivanja, iskriviljavanja, izmišljanja, potiskivanja, učvršćivanja, mehanizme društvenog prenošenja i obrade znanja o prošlosti. Možemo govoriti o kulturnim, socijalnim i političkim dimenzijama sjećanja. Sadržajno područje kulture sjećanja obuhvata mrežu vjerovanja u zajedničko porijeklo članova određene društvene grupe, zajedničke simbole i mitove, sjećanja na najznačajnije događaje iz istorije, kao i orijentisanje prema prošlosti.

Todor Kuljić uočava dvije dimenzije kulture sjećanja: 1. kao skladišta i nosioca sjećanja (kulturu sjećanja čine obrasci naslijđivanja, prenošenja, planskog ili spontanog zaboravljanja ili potiskivanja sjećanja u skladu sa interesima određenih društvenih grupa; u okviru ideološkog korišćenja prošlosti govorimo o „politizaciji sjećanja“); 2. kao manje ili više svjestan individualni/kolektivni odnos prema događajima i procesima iz prošlosti; pojedinci i društvene grupe koriste prošlost kako bi izgradili identitet i uspostavili distancu od drugih. Ako posmatramo to „skladište“ sjećanja uočićemo potencijalni problem samog načina „skladištenja“ doživljaja, utisaka, činjenica, slika događaja, konteksta... Da li su predmeti sjećanja odloženi tako da su određene činjenice prenaglašene, a druge skrajnute, emocionalnim iskriviljivanjem, političkim motivima i potrebama, medijskom obradom, istoriografskom i naučnom pristrasnošću, pjesničkim ili guslarskim uljepšavanjem, snagom mitoloških uvjerenja? Poznato je koliko značajno mjesto u našoj tradiciji imaju priče „s koljena na koljeno“, kakav

autoritet predstavljaju slavni pjesnici i njihova svjedočenja o bitkama, nacionalnim zanosima, stanju duha savremenika i slično. Postavlja se pitanje kako je sve ono što ulazi u skladište kulture sjećanja posloženo, sa kolikim rokom trajanja, kako se konzumira i sa kakvim ciljevima.

Kuljić ističe da kulturu sjećanja čine načini/mehanizmi društvenog prenošenja znanja o prošlosti, izmišljanja, obrade, održavanja, korišćenja, potiskivanja, zaboravljanja i preinačivanja prošlosti. Kultura sjećanja sadrži obrasce prerade prošlosti u okviru svakodnevne svijesti, potiskivanja, relativizovanja, izmišljanja, planskog zaboravljanja, koji čine individualne i kolektivne konstrukcije, odnosno slike prošlosti koje pojedinci i grupe u određenim situacijama stvaraju kako bi uz pomoć prošlosti protumačili sadašnjost, stvorili viziju budućnosti, te odredili i učvrstili sopstvene identitete. Ovdje se ne radi o kritičkom preispitivanju prošlosti da bi se objasnili uzroci, kontekst, klauzalne pojave. Čak i najnepovoljniji događaji i ishodi treba da dobijaju razložna objašnjenja i stvore pozitivne efekte na nacionalnu sliku istorije.

Važan element u ideologizaciji nacionalne i istorijske svijesti jeste ideja o istorijskoj ispravnosti sopstvene nacije, ističe Dubravka Stojanović. Kultura sjećanja poraze pretvara u pobjede, opravdava ili umanjuje greške i mane. Umjesto kompletnih događaja, uglavnom se izdvajaju fragmenti, naglašavaju se i ponavljaju isti detalji. Ako uzmemo u obzir zapažanje Todorova da se u totalitarnim državama istina sistematski žrtvuje „borbi za istinu“, ali da se u demokratskim državama briga za istinu ne smije žrtvovati, teško ćemo najbrojati zemlje za koje bismo mogli utvrditi da su dosljedno i apsolutno privržene demokratskim načelima. Kolektivno pamćenje ne traga za istorijskim istinama, već ojačava identitetske temelje. Kuljić naglašava da kolektivno pamćenje obuhvata oblast društveno-integrativnog pisanih i usmenog znanja kojim se oblikuje šta društvene grupe (porodica, naroda,

nacije, političke partije itd.), kao „zajednice pamćenja“, nastoje da zapamte, a šta da zaborave. Takvo kolektivno pamćenje predstavlja „mozaik izabralih sadržaja“ neophodnih za opstanak i integraciju grupe, zbirku tema iz prošlosti koje zajedno čine jezgro i čuvaju zajednički identitet, otkrivaju karakter i „dušu“ naroda prilikom sudbonosnih istorijskih događaja, „strasti“ koje upravljaju ljudskim akcijama, „instinkt“ koji povezuje generacije. Na primjer, u vrijeme Prvog svjetskog rata, stravičnog stradanja srpskog naroda, do izražaja je došla nevjerovatna snaga trpljenja, za koju antropolog Bojan Jovanović ističe da je istorijski uslovljena, posljedica nagona za samoodržanjem tokom vjekovnog ropsstva. Kao egzistencijalna nužnost razvila se velika moć trpljenja. „Pretapanje košmarne istorije u mit brisalo je konkretno, a isticalo opšte koje je u epskoj imaginaciji postalo osnov duhovnog identiteta“. Kultura sjećanja u prvom dijelu 20. vijeka temeljena je na „svetim grobovima“. Petar Pijanović naglašava da je kult predaka jačao jedinstvo nacionalne zajednice, podizao moral i obezbjeđivao smisao žrtvovanju. „Kultura sjećanja okrenuta u budućnost postajala je dio narodne tradicije koja je umjela da uzvisi žrtveni kult prethodnih naraštaja“. Međutim, izostavljeni su primjeri nevjernstva, raslabljenog morala, kukavičluka, malodušnosti, moralne mimikrije, partijsenja, pogrešnih političkih, diplomatskih i vojnih odluka i postupaka.

Istraživači nacionalnog karaktera naglašavaju i pogubna obilježja kao što su rajetinski mentalitet, melanholijska sklonost samooptuživanju i samookrvljivanju, čak i „nacionalni nihilizam“. S druge strane, Ivan Čolović bilježi da se posljednjih decenija „nacionalne svetinje“ često ističu u središte kolektivne simboličke komunikacije, da svojevrsnom nacionalnom sakralizacijom srpski jezik, gusle, knjige, mitovi, sveci, spomenici, grobnice i ostali simboli, postaju „svetinje“, a monopolom na njima utvrđuje se politička moć. Takva politika ne ostavlja prostora za toleranciju. Čolović tvrdi da je Slobodan Milošević poslije izgubljenih ratova u Hrvatskoj, Bosni i

Hercegovini, Kosovu i Metohiji, sebe i svoj režim ipredstavljao kao posljednju odbranu srpskog identiteta, kulture, „tvrđavu koja ne smije pasti“. Vesna Pešić u knjizi *Divlje društvo. Kako smo stigli dovde* piše da je Slobodan Milošević, nakon što je zagospodario Srbijom, odveo je u rat, izolaciju, ekonomsko i socijalno razaranje, moralnu katastrofu. Politika je bežala od realnih problema i ostajala u sferi vječitog rješavanja nacionalnih pitanja. „Politika se i dalje bavila ‘spasom nacije’ od izmišljenih spoljašnjih i unutrašnjih neprijatelja, a stvarni problemi teško oštećenog društva bili su zapostavljeni“, tvrdi Pešić.

Kritička kultura sjećanja ne ograničava se samo na raspoznavanje raznih simboličkih struktura u okviru pojedinačnih i kolektivnih tumačenja prošlosti, već uzima u obzir interesnu, ideološku, političku i ličnu uslovljenošć tih procesa. Ona propituje ko, šta i zašto pamti i na koji način tumači prošlost. Todor Kuljić navodi da se stvaranje i održavanje homogenosti grupe postiže kombinacijama javnog, zvaničnog i ličnog pamćenja, metodama na koje slike prošlosti prisvajaju oni koji su ih proživeli, ali i one koji nisu, a ipak ih saživljavaju kao dijelove sopstvenog identiteta. Prema Kuljiću, kritička kultura sjećanja ne sadrži samo materijalne ostatke prošlosti, obilježena mjesta sjećanja, raznovrsne simbole, već i ideologije, mitove, predrasude i stereotipe koji su prisutni u aktuelnom oživljavanju prošlosti. „Općinjenost prošlošću omogućavala je lako prelivanje mita u realnost u kojoj su tradicionalni kriterijumi izloženi i određenim karakternim crtama, postala mjera realnog ljudskog vrednovanja i ponašanja“.

Ivan Čolović piše da srpskim društvom dominiraju populističke priče koje savremena dešavanja dovode u vezu sa sličnim primjerima iz prošlosti. Glavni element koji utiče na konstruisanje srpskog nacionalnog identiteta je – Kosovska bitka, čijim interpretacijama se putem političke komunikacije

skraćuje rastojanje između istorije i današnjice. „Zbog toga nije ništa neobično što se u populističkim pričama događaji u današnjoj Srbiji povezuju s bitkom na Kosovu, pa i oni koji nemaju veze sa istoimenom pokrajinom“, piše Ivan Čolović. Ali, pojam „Kosovo“ manje se upotrebljava u geografskom, a mnogo češće u simboličkom značenju, čak i kada se koriste parole „Kosovo je srce Srbije“ ili „Kosovo je kolijevka srpstva“. Samožrtvovanje za uzvišene ideje i ciljeve od Kosovske bitke do danas predstavlja duhovni temelj nacionalnog bića, uz sva saznanja o opasnosti da vlasti zloupotrebljavaju mitske narative, kolektivnu memoriju i zajedničku tradiciju u političkoj i ideološkoj mobilizaciji naroda. Heroizam kosovskih junaka izraz je i kolektivne potrebe za očuvanjem nacionalnog dostojanstva i samopoštovanja u vremenu identitetske krize ili pretrpljenih poraza. Čolović naglašava da su u ratu 1991–1995. godine kosovski i vidovdanski mit oživljavali i koristili Srbi u Hrvatskoj i BiH, a njegova funkcija je nacionalna mobilizacija i stvaranje herojskog lika srpskog naroda okruženog neprijateljima izvana i ugroženog izdajnicima iznutra. Pored toliko isticanog govora Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989. godine, navodi se i njegovo obraćanje uoči Vidovdana 1997. godine, kada se ponovo obraćao naciji pozivom na junačku tradiciju i kobnu neslogu koja Srbe prati od boja na Kosovu kroz čitavu istoriju. Posljednje decenije ispunjene su sintagmama „kosovko opredjeljenje“, „kosovski zavjet“, „kosovska ideja“, „kosovsko predanje“, „vidovdanska etika“, „vidovdanska istina“ itd. Njihova posljednja aktualizacija odnosi se na poziv predsjednika Srbije Aleksandra Vučića na tzv. unutrašnji dijalog o budućnosti Kosova i Metohije. Podjeljena javnost suočava se sa argumentima političke elite i dijela intelektualnih i naučnih krugova koji tvrde da je vrijeme za konačno rješavanje ovog pitanja, prilikom čega se treba rukovoditi realnim stanjem i interesima države koja se opredijelila za evropske integracije, dok s druge strane preovladavaju snažna uvjerenja da je, osim takođe utemeljene argumentacije koja se odnosi na

međunarodno pravna pitanja, državni i nacionalni interes, nezaobilazna i vjernost istorijskom osjećanju, identitetskoj srži, predačkim zavjetima.

Todor Kuljić naglašava da kolektivno pamćenje nije statično, već dinamično i rekonstruktivno, jer su i interesi društvenih grupa promjenljivi. Dakle, kolektivno pamćenje i kultura sjećanja nemaju cilj samo da predstave prošlost, već i da utiču na sadašnjost, nudeći pojedincima i društvenim grupama smisao i viziju budućnosti. U knjizi *Kultura sjećanja*, Kuljić ukazuje kako slike prošlosti sažimaju nepreglednost minulih događaja, izdvajaju značajne trenutke, uspostavljaju kriterijume tradicije i rasvjetljavaju puteve socijalizacije, nameću se kao emotivni okvir komparacije bivšeg i sadašnjeg vremena. Sjećanje povlači emocije, a one su suštinski važne za političku kulturu. Bez njih ne možemo potpuno objasniti političko ponašanje, politička stajališta, kolektivno rasuđivanje, motive i intenzitet aktivnosti, javno mnjenje, društvene sklonosti, strahove, zanose, vjerovanja, predrasude...

7. 4. Filtriranje izvora

Ako sjećanja žive u stvarnosti, na njih utiču i masovni mediji. Pored obavještavanja i informisanja o aktuelnim događajima i procesima u društvu, prikrivanja stvarnosti i moći ubjeđivanja, mediji oživljavaju prošlost smještajući je u današnjicu, tonirajući istorijska oduševljenja, razočarenja, melanoliju, potresnost, borbene pokliče, negodovanja, ljutnje i slična osjećanja i raspoloženja koja učestvuju u oblikovanju političke kulture i političkih odnosa u društvu. Mediji ne stvaraju pamćenje, ali ga aktiviraju. Tekstovima, emisijama, dokumentarnim i igranim filmovima, veb sajtovima i slično, sredstva masovnog komuniciranja stvaraju okruženje, daju impulse i

nadražuju individualna i kolektivna sećanja, podstiču ih, dopunjaju, koriguju, selektuju...

U savremenom društvu snaga medija je takva da mogu uticati na promjene političkih orijentacija i stavova. Oni oslikavaju, ali i mijenjaju stvarnost izborom vijesti, redoslijedom činjenica koje apostrofiraju ili relativizuju, filtriranjem izvora itd. Mediji određuju teme koje dominiraju javnim i privatnim životima, oni konotiraju, kontekstualizuju i arbitriraju, njihovi narativi grade slike svijeta. Naslovi, fotografije, video snimci, muzičke podloge različitim prizorima urezaju se u sjećanja i kontekstualizuju, pojačavaju doživljaje *za* i *protiv* itd. Džon Lojd naglašava da se medijske definicije o dobrom i lošem, istinitom i lažnom nameću u javnoj sferi, na političkom planu. Lojd ne poriče da politika ima moć da vlada medijima, ali podsjeća i da bez medija politika ima prilično ograničen pristup ljudima. Paralelno postoje i stajališta da su masovni mediji samo prenosioci, ali ne i „proizvođači“ stavova i vrijednosti. „To znači da oni doprinose jačanju već postojećih, opšteprihvaćenih vrijednosti, pošto se ljudi uglavnom (selektivno) priklanjuju onim medijima (i porukama) koje podržavaju, a ne osporavaju njihova politička stanovišta“, ističe Mirjana Vasović.

Na primjer, u BiH već više od dvije decenije određeni takozvani nezavisni mediji, potpomognuti donacijama namjenjenim upravo za takve ciljeve, uporno pokušavaju da kreiraju i predstave drugačiju sliku o građanskom ratu, uzrocima i posljedicama raspada nekadašnje SFRJ, pojedinačnim i kolektivnim ulogama i odgovornostima od onih u dominantnim narativima. Ti pokušaji ne samo da su potpuno bezuspješni, već proizvode kontraefekte i ojačavaju postojeća stajališta. Čitanost i gledanost tih medija ostali su minorni, uticaj gotovo zanemariv, a dominantni pogledi na prošlost i sadašnjost nepromjenljivi. Istovremeno, mediji se posmatraju kao ogledalo duboko podijeljenog društva, a nacionalne tenzije dolaze do potpunog

izražaja prilikom svake krizne situacije kada u javnosti izlaze posve različite i međusobno suprotstavljene medijske interpretacije događaja i procesa, a profesionalni i etički kodeksi padaju u razvaline između različitih istorijskih istina, kolektivnih svijesti, memorija, kultura sjećanja.

Postavlja se pitanje kako se kritički osvrnuti na neposrednu prošlost, postići distance i objektivnost, dok svoje „istine“ svakodnevno saopštavaju političke i kulturne elite, masovni mediji, nevladin sektor, različite direktno zainteresovane strane. Ko i kako zapisuje „veoma skorašnju prošlost“ koja se brzopletno naziva istorijom? Političari, diplomate, angažovani javni (polu)intelektualci, državni službenici, novinari, kolumnisti? Očigledno je koliko propaganda tu ima uticaja, pristrasnosti i subjektivnosti zbog ličnih interesa i doživljaja, (sa)osjećanja nacionalne pripadnosti i senzibiliteta.

Opet, iako naučna praksa upozorava da je neophodna odgovarajuća vremenska distanca, ostaje pitanje kako će se razumjeti sadašnjost ako ostane nezabilježena, nezapisana. Alaida Asman ukazuje da je „istorijski svedok“ onaj čije prenošenje dokaza o važnim događajima kojima je prisustvovao postaje dio rekonstruktivnog pisanja prošlosti. Uz dilemu je da li je prednost biti svjedok, pa i saučesnik događaja koji se opisuju i tumače, ili što smo udaljeniji od njih možemo bolje i da ih razumemo, Timoti Eš Garton primećuje da se „istorija sadašnjice“ piše (ne)vještim kombinacijama istorije i novinarstva, podsjećajući na brojne knjige američkih novinara koje se tendenciozno nazivaju „prvim skicama istorije“.

„Istoričar koji se bavi antikom čitavu epohu mora da rekonstuiše na osnovu jednog jedinog papirusa, a istoričar koji se bavi savremenom istorijom ima punu sobu materijala vezanih za samo jedan dan“, piše Eš Garton. Zbog činjenice da značajan dio ljudskog iskustva ostaje nezabilježen, on ukazuje da je u posljednje vrijeme sve izraženija potreba za istorijski osviješćenim svjedocima, a Helmut Plesner poručuje kako je vrijeme dezorientacije

ujedno i vrijeme pojačane intelektualne senzibilnosti, ali i naročite razboritosti i odgovornosti svih hroničara i tumača događaja, svjedoka vremena i kreatora politika sjećanja.

Ako može da se izgradi evropsko pamćenje, može li postojati i neko balkansko pamćenje? Pamćenje svih, zbir različitih pamćenja? Šta je bilo dobro, šta zlo? Kakav mir može da narasta iz takvog haosa? Zbog čega se reprimirao rat ili ko je kako iz njega izašao? Kakva je moralnost zajednice? Gdje su lične odgovornosti? Šta treba da bude dužnost svakog pojedinca kao člana zajednice? Osjećanja ljubavi i ponosa, osjećanja srama i ljutnje, kako su raspoređena?

Frensis Fukujama tvrdi da će se u budućnosti u mnogim zemljama najveći ratovi voditi oko istorijskih narativa! Balkanci na to mogu samo da se nasmiju, ali njima nije do smijeha. Na Balkanu takvi ratovi nikada nisu ni prestajali, a pitanje je da li će se i na koji način ikada moći obuzdati.

Crnogorski list „Pobjeda“ početkom 2019. godine objavio je da priprema izdanje knjige naslovljene *Početak srpske okupacije – komitska borba i narodna golgota 1918–1920*, čiji je autor izvjesni Slavoljub Čukić. Navodna istorijska objašnjenja velike narodne golgote u Crnoj Gori tokom prvih godina Kraljevine SHS i „strahovlade“ kralja Aleksandra Karađorđevića, odmah su izazvala burna negodovanja u Crnoj Gori, naročito srpske populacije. „Ovdje se radi o klasičnom državnom projektu i njegovim nekompetentnim, ostrašćenim i dobro plaćenim pseudoistoričarima koji brutalno falsifikuju nedvosmisленo utvrđene istorijske činjenice“, istakao je direktor Instituta za kulturu Budimir Aleksić. Predsjednik Udruženja „Pokret sloboda narodu“ takođe je osudio Čukićevo pisaniye kao grubi i podli falsifikat!

8) SKLADIŠTA LAŽI, SUZA I BIJESA

Pogledamo li se u oči, u ogledalo, u sutra

Nije se još našao neki inostrani diplomata, naučnik, publicista ili umjetnik koji poslije susreta sa balkanskim narodima nije zaključio da ovdašnji ljudi žive više u prošlosti nego u sadašnjosti, da su njome opterećeni i određeni, grbavi i sluđeni od istorije. Istovremeno, malo koji će da prizna kako je ipak nedovoljno poznaje, još manje razumije, a nijedan ne može garantovati da se prošlost neće i ponoviti! U istom formatu, pod istim parolama, na istim frontovima!

Prošlost je izvor različitih iskustava, značajnih događaja, slavnih bitaka, podviga, dostignuća, podijeljenih radosti, ali i kolektivnih trauma, ozlojađenosti, strahova. Neke teme ljudi jednostavno ne mogu i ne žele da otvaraju, o kojima nisu spremni, ni kadri da polemišu, pogotovo da ih stalno preispituju. Prošlost je prepuna istina i laži, poluistina i izmišljotina, uobrazilja, konstrukcija, mitova... Istovremeno, političke elite rado ideološki naoružavaju svoje etničke grupe, mobilišu emocije, raspaljuju strasti, rasanjuju mržnju, otkopavaju ratne sjekire, čiste topovske cijevi... Obećavaju bolje sutra, nudeći podgrijano juče!

Ponavljali bi nedovršene misije, mijenjali granice, povećavali teritorije, rušili postojeće države i sastavljadi nove, pravili ustave po svojoj volji, isticali kolektivne identitete, prebrojavali se, razmjenjivali stanovništvo i krivice za minule događaje. Tužakaju se sudovima, zapisuju optužnice, pamte razloge za osvete, opjevavaju mržnju. U Bosni i Hercegovini prošlost je poput troglave aždaje! Tri konstitutivna naroda, tri nacionalne zajednice, tri istine, tri laži! I šta god mi mislili o njima, one su ipak političke

„činjenice“ koje imaju ogromnu snagu i pred kojim se ne smiju držati zatvorene oči, okretati glava, zavaravati se da one ne postoje. Nema tog međunarodnog, a pogotovo domaćeg autoriteta koji bi mogao da zadovolji bošnjačku, srpsku i hrvatsku percepciju istine o prošlosti, uravnoteži i objektivnom analizom rasvijetli iste događaje, iste procese, njihove uzroke i posljedice. Matematika, statistika, činjenice i argumenti ovdje nemaju dokaznu snagu!

Ipak, od završetka rata na prostoru bivše Jugoslavije insistira se samo na jednom diskursu – da se ne može krenuti naprijed dok se ne stavi tačka na prošlost. Drugim riječima, da narodi neće i ne mogu započeti budućnost (navodno onu srećnu, stabilnu, prosperitetnu) dok ne raščiste sve „istine“ o prošlosti, o svemu što je bilo prije, o onome što se dešavalo između njih. I tako se već dvije i po decenije vrte u krug, naričući nad samima sobom i optužujući jedni druge, izvlačeći iz te prošlosti samo ono što im odgovara i na način koji im odgovara. Tako konflikti ne jenjavaju, nerazumijevanje postaje sve veće, nada da će ikada biti bolje kopni, šta više, sve češće i uvjerljivije čuju se argumenti kako „mi zaista više ne možemo zajedno“! I to savršeno odgovara nacionalnim elitama! Svaka država bi, a naročito BiH, u tom kolospletu ostala nestabilna, zarobljena prošlošću, među narodima distanca ista ili se uvećava, a „memorija“ i „prošlost“ u svakoj političkoj kampanji određuju sigurne pobjednike!

U isto vrijeme, ionako skroman nevladin sektor gubi snagu, povjerenje, smisao. Pojedinci unutar njega pre(t)plaćeni i rezervisani za držanje lekcija o suočavanju s prošlošću, autoritarno, doktrinarno i isključivo kompromitiraju potencijal nevladinog sektora, razvodnjavaju značaj ovog izuzetno važnog problema, frustriraju javnost svojom isključivošću i ekstremizmom, koju rado nazivaju kritičkom provokacijom! Akademска i naučna zajednica djeluju sasvim nezainteresovano, nemoćno, jalovo,

učutkano, podjarmljeno, čemu razloge treba tražiti u njenoj slabosti iznutra (odsustvu volje, znanja, kompetencija, hrabrosti i odgovornosti, prevelikog konformizma i karijerizma), ali isto tako i u nizu spoljašnjih faktora (manjku prostora u medijima, pažnje javnosti, nepovjerenju i nerazumijevanju masa, optužbama i uvredama na račun onih koji se odvaže da govore o neprijatnim i teškim temama). Uloga medija je posebno podložna propitivanju – siromašni, zavisni, nestručni, mnogi služe nacionalističkim elitama, površni, pristrasni, poslušni, selektivni, neobjektivni. Imaju veliku ulogu i odgovornost u rasplamsavanju konflikata, ali vrlo slabu u procesima pomirenja. Afirmacijom sadržaja koji njeguju kolektivna pamćenja javnosti nude selektivne, uljepšane, ideologizovane slike i tumačenja prošlosti.

8. 1. Arheologija svijesti

Fenomen kolektivno pamćenje odnosi se na usmena i pisana znanja, skup javnih uspomena koje promoviše država, mozaik različitih sadržaja koji oblikuju slike prošlosti neophodne za izgradnju i očuvanje nacionalnog identiteta, a istovremeno su izuzetno značajne i za dimenzioniranje političke kulture. Oživljavanje i institucionalizovanje predstava iz prošlosti ojačavaju društveni poredak i nacionalni identitet, oblikuju odnos pojedinca prema zajednici i politici, senzibiliraju javno mnjenje.

Pojam kolektivnog pamćenja prema tvrdnjama određenih autora (Mark Bloh, Suzan Sontag, Rajnhart Kozelek, Rudol Burger) nije toliko prihvatljiv, predstavlja „skladište sugestivnih slika“ koje utiču na razmišljanja, vjerovanja, osjećanja ljudi. Umjesto sintagme kultura sjećanja, ističu kritičari, trebala bi da stoji riječ – ideologija! Alaida Asman naglašava da ono o čemu se šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka govorilo

politizacijom pojmove, kao što su mitovi i ideologije, u devedesetim je tematizovano pod kolektivnim pamćenjem.

Posebno se izdvajaju dva oblika kolektivnog pamćenja, na koje ukazuje i Todor Kuljić, komunikativno i kulturno pamćenje. Prvo se prenosi usmenim putem, međugeneracijskim i unutarporodičnim pripovijedanjem o prošlosti, dok se drugi oblik pamćenja odnosi na institucionalizaciju sadržaja prošlosti kroz dominantnu kulturu, dakle putem istorijskih udžbenika, nacionalnih i državnih praznika, muzejskih postavki i slično. Postoje opredmećena (spomenici, muzeji, knjige) i nematerijalna sjećanja (mitovi, simbolička baština, naracije o važnim i sudbonosnim istorijskim događajima, ličnostima koje treba da su uzori i modeli, priče o herojskim podvizima i slično).

U neposrednoj i dalekoj istoriji oba oblika sjećanja meta su različitog razaranja. U oba svjetska rata uništavani su vjerski spomenici, paljene knjige, raznošena starina. Skrnavljenje identiteta, zatiranje istorije i sjećanja neizbežna su pratilja nasilju i ratovima širom svijeta. Stradaju biblioteke, muzeji, galerije, pozorišta, arheološki lokaliteti, groblja, vjerski objekti... Početkom 2017. godine Savjet bezbjednosti UN jednoglasno je usvojio rezoluciju kojom se osuđuje nezakonito uništavanje kulturnog nasljeđa i upozorilo pripadnike Islamske države, Al Kaide i drugih ekstremnih grupa da se takvi napadi mogu tretirati kao ratni zločini. Devedesetih godina, prema dostupnim podacima, na prostoru bivše Jugoslavije uništeno je preko 3.000 vjerskih objekata, džamija, pravoslavnih i katoličkih crkava, među kojima, Ferhadija i Arnaudija u Banjoj Luci, Saborna crkva i manastir Žitomislić u Mostaru, crkva Svetog Jure u Derventi i mnoge druge. U Sarajevu je tokom rata oštećeno Jevrejsko groblje, u Mostaru srušen Stari most, u Banjoj Luci minirana Sahat kula. Na Kosovu i Metohiji, posebno 1999. i 2004. godine uništeno je preko 140

pravoslavnih svetinja, manastiri u Prizrenu, Peći, Đakovici itd. Kada je aprila 2019. godine zapaljena katedrala Notre Dame, jedan od viševjekovnih, najljepših i najpoznatijih simbola Pariza i evropske kulture, pored kolektivnog užasavanja i sažaljenja, poruka solidarnosti sa francuskim narodom, rasplamsala se i žučna rasprava o odnosu zapadnoevropske javnosti, ispunjenim nerazumijevanjem i ravnodušnošću, kada su stradale svetinje drugih, manjih naroda i kultura.

Delajl Berns izdvojio je pet metoda za izučavanje prošlosti: 1) istorija datuma i činjenica (jedna vrsta žurnalizma), 2) herojska istorija (Karlajlov metod, bilježenje doživljaja velikih ljudi kao objašnjenja događaja svog vremena), 3) demokratska istorija (opisivanja i tumačenja društvenog života), 4) naturalistička istorija (prirodni uzroci) i 5) istorija ideala (izučavanje ljudskih nada i težnji). Berns je upućivao na objašnjavanje prošlosti pomoću ideala koji su upravljali ljudskom istorijom. „Ukoliko su događaji prošlosti došli kao posljedica volje naših predaka, velikih i malih, utoliko je potrebno razumjeti ideale koji su vodili njihovu volju“.

Nacionalna istorija, kao i cijela istorija ljudskog društva, ne može da se zamisliti bez heroja koji su se borili za slobodu, pravdu, svete vrijednosti, ideale... Tomas Karlajn pisao je da obožavanje junaka predstavlja provjeru ljudske plemenitosti, odnosno da nema plemenitijeg osjećanja od divljenja uzvišenim velikanima, među kojima su božanstva (Odin), proroci (Muhamed), sveštenici (Luter), kraljevi (Kromvel, Napoleon) ili književnici (Ruso, Berns).

Britanske vlasti obilježile su stogodišnjicu Prvog svjetskog rata, uz moto „Ujedinjeni u sjećanju“, ulazući više od 50 miliona funti da bi se kroz britansku kulturu njegovala uspomena na slavnu prošlost, tu mješavinu užasa i hrabrosti, stradanja i nade. Ogromna sredstva i energija uloženi su u ono što je nazvano „podizanjem svijesti“ da bi stanovnici u svakoj opštini

konzervirali, istražili i prezentovali lokalno nasljeđe Velikog rata, nove generacije obilazile nekadašnja bojišta, groblja na Zapadnom frontu i popravljali spomenike, uz parolu „naša groblja moraju biti mesta poštovanja i obrazovanja“. No, kada npr. srpska naučna, kulturna, a pogotovo politička javnost pokuša da upriliči slične ili iste poduhvate, uslijede rafali optužbi za nacionalizam, nazadnjaštvo, zloupotrebu sjećanja, razbacivanje resursa za dnevнополитичке interese i slično.

Rusi svečano obilježavaju pobjedu nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu, ali iz Prvog svjetskog rata ukrštaju sjećanja na carsku vojsku, veliki otadžbinski rat i Oktobarsku revoluciju, na careve i boljševike, dinastiju Romanova, Lenjina, Staljina i Trockog. Na Crvenom trgu 1929. godine odigrala se „sahrana religijskih svetkovina“. Moskovskim ulicama radnici su nosili kovčege sa imenima pravoslavnih praznika i figurama sveštenika. Ruske crkve pretvarane su u skloništa, pozorišta, muzeje, radničke klubove. Za neuništene pravoslavne crkve određivani su ogromni porezi, a progoni sveštenika i zastrašivanje vjernika bili su svakodnevna pojava. Terorističkom praksom obračunavalо se sa tradicijom i mijenjao ruski identitet. „Stanovnici SSSR-a pretvorili su se u materijal od kojeg si mogao modelirati šta želiš“. Prva parada na Crvenom trgu u čast Oktobarske revolucije održana je 1941. godine, dok su njemačke trupe bile tridesetak kilometara od centra Moskve. Njihov cilj je bio podizanje borbenog duha i morale naroda. Posljednja parada sovjetske vlasti bila je krajem 1990. godine. Kasnije su se program i učesnici mijenjali, kao i politika sjećanja. „S radikalnom promjenom režima automatski je povezana i zamjena okvira pamćenja. Rušenje Lenjinovih spomenika s njihovog postolja ili preimenovanje ulica i trgova poslije 1989. godine očigledni su primjeri ove dinamike“, piše Alaida Asman.

Nedavno je potomcima carske dinastije Romanov predloženo da se vrate u Rusiju, uz poruku da mogu imati važnu simboličku ulogu u životu ruskog društva. Leonid Rešetnjikov u knjizi *Vratiti se Rusiji* ukazuje da je Rusija prošla kroz „ćorsokak beznađa“, boljševizam koji je uzrokovao samorazaranje i samouništenje, odustajanjem od pravoslavne vjere, okretanjem lažnim idolima i ideologijama, odricanjem nacionalnog identiteta. Istovremeno, početkom 2018. godine obilježena je 75. godišnjica Staljingradske bitke, velike pobjede sovjetske armije nad Hitlerovim trupama i najvažnije strateške operacije na Istočnom frontu u toku Drugog svjetskog rata. Bila je to jedna od najkrvavijih bitaka u kojoj je, kako se vjeruje, na obje strane bilo skoro dva miliona žrtava. Jedna od najvažnijih poruka sa Trga palih boraca u Volgogradu bila je da Rusija ne dozvoljava Zapadu da falsificuje istoriju i piše neku novu istoriju u kojoj se umanjuje uloga SSSR-a u borbi protiv nacista.

Slična je sudbina Srba čija je istorija puna diskontinuiteta, obračunavanja sa tradicijom („raskidanja sa mračnom prošlošću“), klasnih i nacionalnih sukoba, pogrešnih idola i ideologija, državnih usmjeravanja, međusobno suprotstavljenih etatističkih uticaja na kulturnu politiku, nadziranja i kontrole sjećanja... Nerazgovjetna mješavina spomenika i svetkovina, od onih iz stare i srednjovjekovne Srbije, iz vremena dinastija Obrenović i Karađorđević, Kraljevine SHS i komunističke Jugoslavije, od pravoslavnih manastira do partizanskih spomen kosturnica, od krsnih slava do sletova. Kao su se smjenjivali politički sistemi mijenjao se i odnos prema tradiciji, kulturna politika, politika sjećanja uvijek je imala ideoološki karakter, služila je da opravdava i uzdiže postojeće stanje. Praznici u SRFJ kao što su Dan Republike, Dan borca, Dan mladosti (Titov rođendan), spomenici revolucije i NOB-u 1941-1945. godine zamijenili su svetkovine iz doba Kraljevine Jugoslavije kao što su Dan ujedinjenja, Vidovdan, Božić, Vaskrs, Sveti Sava, počasti vojnicima palim za otadžbinu i vjeru. Prethodno su

dinastije Obrenović i Karađorđević, uz tradicionalne praznike, uvrštavali proslave kraljevih imendana i rođendana.

Komunisti su se masovno obračunavali sa sunarodnicima koji su ostali vjerni tradiciji, kralju, otadžbini, krsnoj slavi i svecima, crkvenom životu. Srpska pravoslavna crkva našla se na udaru, velikim i slavnim srpskim ličnostima oduzimana su državljanstva i ljudska prava, paljene knjige, zabranjivana djela, proterivani su ili likvidirani. Istoričar Srđan Cvetković ističe da je komunistička represija zbog ideološke ostrašćenosti decenijama bila zabranjena tema u Srbiji, pa je tek u novije vrijeme postala predmet naučnih istraživanja. Uzmimo za primer i jednog od najvećih srpskih intelektualaca i u to vrijeme jednog od najobrazovаниjih Evropljana, Veselina Čankovića, filologa, istoričara religije, univerzitetskog profesora koji je govorio desetak jezika, bio direktor Srpske književne zadruge, učesnik balkanskih i Prvog svjetskog rata. Bez milosti je među prvima protjeran sa Univerziteta u Beogradu, kao i više od 60 uglednih profesora i asistenata. Bivšeg rektora Univerziteta u Beogradu, predsjednika Kraljevske akademije nauka i umjetnosti, pravnika i političkog istoričara, „srpskog Voltera“ Slobodana Jovanovića, komunisti su 1946. godine „kao izdajnika i ratnog zločinca“ osudili u odsustvu na 20 godina zatvora, oduzeli mu sva građanska i politička prava, državljanstvo i svu imovinu, zatrli su njegovo ime iz nauke, izbrisali sa spiska SANU, a njegova znamenita djela spaljivali ili obrađivali kao stari papir. Komunisti su kao nacisti i inkvizitori palili knjige na lomači. Svakovrsnim nasiljem se brisalo sjećanje, brutalnom silom utjerivan je zaborav. U deceniji poslije rata hapšeno je desetine hiljada ljudi, hiljade njih je zatvarano i ubijano. No, nisu uspjeli da stvore trajnost jugoslovenske države, a nacionalno pitanje ne samo da je ostalo neriješeno već, pokazaće se kasnije, gotovo nerješivo. „Najskorija prošlost je, pak, pokazala da prečutkivanje represije i zločina, kao i izostanak

kritičkog odnosa i nekažnjavanje počinioca vodi ka njihovom neprestanom ponavljanju“, stav je brojnih istoričara.

Sociolog Zoran Avramović navodi da su srpski komunisti djelovali protiv srpskih nacionalnih interesa na različite načine: optuživali sopstvenu naciju za sva zla u jugoslovenskoj državi, a čutali o zločinima i nepravdama prema sopstvenoj naciji. Osuđivali su svaki srpski nacionalni diskurs. Krajem Drugog svjetskog rata, pod optužnicom da su narodni izdajnici, bez suda su ubijane i protjerane hiljade sunarodnika, činovnika, advokata, trgovaca. Gotovo potpuno uništen stari građanski sloj. „U vrijeme vladavine komunističke partije u Srbiji odvijala se borba, ne protiv srpske buržoazije i njenog hegemonizma, već protiv srpske inteligencije koja je afirmisala nacionalne kulturne vrijednosti tradicije“, naglašava Avramović. S druge strane, Hrvatska je u oba svjetska rata bila na protivničkoj poraženoj strani i oba puta kraj rata dočekala uz pobjednike i izašla nekažnjena. Kada je Hitlerova Njemačka napala Kraljevinu Jugoslaviju, bombardovala Beograd, značajan dio hrvatske javnosti dočekao je to kao priliku da se osloboди od srpske represije, „velikosrpske heremonije“ u periodu od 1918. do 1941. godine. Austrijanci, Mađari, Nijemci, Turci i Bugari snosili su političke posljedice, izgubili teritorije ili plaćali ratne odštete, samo su Hrvati profitirali i ponovo postajali nezadovoljni u zajedničkoj državi, sve do ispunjavanja konačnog istorijskog cilja – samostalne države. Tokom obje Jugoslavije govorili su o „centralizaciji“ i „srbizaciji“ zajedničke države. Nakon oba svjetska rata od Srba se tražio zaborav. Kultura sjećanja na sopstveno stradanje i počinioce smatrala se srpskom propagandom, političkim zloupotrebama, hegemonijom i sredstvom ugnjetavanja drugih naroda. Da bi zaživjela Jugoslavija dva puta je morala da umre srpska prošlost. I ni to nije bilo dovoljno. Odbacivanje nacionalnog identiteta i tradicije, napuštanje „srpskog stanovišta“ (Miloš Crnjanski) i gubitak „patriotskog čula“ (Jovan Cvijić), žrtve iz Prvog svjetskog rata, ali i

antifašističke borbe tokom Drugog svjetskog rata, iz srpskog identiteta presvlačene su u jugoslovenski, dok se istovremeno čutilo o Jasenovcu, Jadovnu, Drakuliću, besmislenom žrtvovanju na Sremskom frontu.

Međutim, Dubravka Stojanović piše o paralelnom egzistiranju dva posve oprečna tumačenja savremene srpske tradicije i istorije. Prema stajalištima jedne strane, autentična srpska demokratska tradicija nasilno je prekinuta stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine sa nespojivim političkim, kulturnim i vjerskim tradicijama. Između dva svjetska rata srpski narod je žrtvovao svoj identitet, dostojanstvo i snagu da gradi zajedničku državu, praveći silne ustupke bez rezultata, što se pokazalo u predvečerje Drugog svetskog rata, da bi nadalje, 1945. godine, komunizam bio nametnut „ruskim tenkovima“, a ni nova samoporicanja i stradanja nisu pomogla da se spriječi razaranje Jugoslavije i secesionistička politika susjeda. Komunistička ideologija plijenila je idejama o socijalnoj pravdi i predstavama o boljoj budućnosti siromašnih slojeva društva, ali ona je oštetila državotvornu i kulturnu svijest srpskog naroda i snažno uzdrmala njegov nacionalni i politički identitet. Druga grupa istoričara uvjerena je da je populistički politički model koji je Srbija pokušavala da nametne jugoslovenskim narodima uzrokovao sukobe i raspad Kraljevine Jugoslavije 1941. godine, a da je komunizam bio rezultat autentične reakcije Titovih partizana. Danas je, prema tvrdnjama Stojanovićeve, Srbija jedna od najkontroverznijih država u Evropi, duboko podijeljeno društvo sa dva dijametralno suprotna viđenja svoje budućnosti.

Naposlijetu, politička kultura pokazala se kao presudna snaga koja je uticala na tok srpske istorije i koja sadrži odgovore o uzrocima društvenih problema zbog kojih posljednja dva vijeka Srbija doživljava stagnaciju i regresiju. Predsjednik Helsinškog odbora za ljudska prava Sonja Biserko je početkom 2016. godine, na konferenciji „Regionalno pomirenje, dometi i

problem“ istakla da je Miloševićovo nasljeđe moguće pobijediti samo ako se „okrenemo licem prema njemu“! To se nije desilo.

U isto vrijeme, u blizini Pakoštana u Hrvatskoj, otkiven je spomenik Miri Barešiću, ustaškom teroristi i atentatoru na jugoslovenskog ambasadora u Švedskoj Vladimira Rolovića 1971. godine. Pucajući mu u glavu, Barešić je uzvikivao „živjela NDH“ i „živio Pavelić“! Iako je osuđen na doživotnu robiju, zbog „dobrog vladanja“ je oslobođen poslije 18 godina, vratio se u Hrvatsku i pristupio zengama, da bi poginuo 1991. godine. Prilikom otkrivanja spomenika, predstavnici hrvatske vlade i katoličke crkve Barešića su nazvali „jednim od najvećih hrvatskih domoljuba, čiju žrtvu i djelo moramo poštovati“! Početkom 2017. godine Vlada Hrvatske donosi Odluku o osnivanju Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima. Godinu kasnije ono donosi zaključak u vezi ploče HOS-a postavljene u Jasenovcu kojim naglašavaju da je pozdrav „Za dom spremni“ protivustavan, ali da se može koristiti u izuzetnim slučajevima, vezanim za komemoracije onih koji su stradali pod tim znakom?! Komentari Vijeća su, zaključice analitičari, dosta nerazumljivi, daju samo neke okvirne preporuke.

Iako je sredinom februara 2019. godine hrvatska predsjednica Kolinda Grabar Kitanović izjavila da je pogriješila kada je za ustaški pozdrav „Za dom spremni“ naglasila da je stari hrvatski pozdrav koji je kompromitovan zbog NDH, već u martu 2019. godine je porekla samu sebe i hrvatske istoričare koji su je podučili istoriji, tako što je reagovala na odluku austrijske vlade i katoličke biskupije koji su donijeli odluku da se te godine ne dozvoli slavljenje mise zadušnice ustašama ubijenim na blajburškom polju. Prethodno je austrijska vlada uvrstila ustaške simbole na spisak zabranjenih, a Sebastijan Kurc je tu odluku nazvao usmjerenom protiv radikalizacije i terora, a ne protiv Hrvatske. No, ultradesničarska Hrvatska

stranka prava poručila je: „Ako Blajburg 'padne', to je početak kraja hrvatskog naroda“!

S druge strane, sredinom aprila 2019. godine Apelacioni sud u Beogradu donio je pravosnažnu odluku da Milan Nedić, premijer Srbije za vrijeme okupacije u Drugom svjetskom ratu, ne može da bude rehabilitovan. Sud je kao neosnovanu odbio žalbu punomoćnika Nedićevih potomaka i potvrdio prvostepeno rješenje Višeg suda u Beogradu iz jula 2018. godine kojim je odbijen zahtjev za rehabilitaciju Milana Nedića. Podsjetimo, uredbom Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Nedić je proglašen za narodnog neprijatelja i oduzeta su mu građanska i imovinska prava. „Lice čija se rehabilitacija traži je od strane okupatora postavljena za predsjednika Vlade koja je za vrijeme manadata pomagala okupatoru, ne samo u eksploataciji dobara države i radne snage, već u progonu svih onih građana Srbije koji se nisu svrstavali na stranu okupatora ili nisu dijelili njegova politička ili ideološka ubjedjenja ili se nisu pridržavali okupacionih propisa, a o čemu svjedoči niz dokumenata“, zaključio je Apelacioni sud, navodeći da „ne može biti govora da je lišenje slobode Milana Nedića izvršeno iz političkih ili ideoloških razloga“.

8. 2. Traumatični tragovi

Očigledna je stalna promjena socijalnih okvira pamćenja. Različiti su intenzitet i dinamika kolektivnog pamćenja u periodima mira, stabilnosti i razvoja s jedne ili u trenucima napetosti, kriza i manifestnih konflikata s druge strane. Uz organizovano podsjećanje na događaje i iskustva koja zajednicu zbližavaju, održavaju se i one koje produbljuju jazove i razvaline između društvenih grupa. Todor Kuljić upozorava da globalizacija nameće potrebu da se nacionalne žrtve i dželati mire. Univerzalizacija se očituje

kroz slogan „Svi su bili žrtve“. Kuljić napominje da takva pozicija oslobađa stida i krivice. „Pada u oči da na status žrtve pretenduju svi: dželati, saučesnici i posmatrači, kvislinzi, šovinisti, izbeglice, disidenti“. Kultura sjećanja pojavljuje se kao naročito složen problem u državama koje nisu nacionalno i etnički homogene, a interpretacije prošlosti ne samo različite i protivriječne, već i stalni izvor konfliktnog potencijala.

Prošlost može da bude i izvor pojedinačnih i kolektivnih trauma, da uzrokuje nesigurnost i stvara nezadovoljstva, da otežava saradnju između ljudi i naroda. Selektivnim sjećanjem, svjesno i/ili nesvjesno dolazi do potiskivanja i zaboravljanja bolnih, neprijatnih uspomena, neprevladivih teškoća sa kojima je teško suočiti se, a pamti se samo ono što odgovara ubjeđenju. „Neželjeni“ loši, traumatični tragovi prošlosti opstaju u sjećanjima pojedinaca, ali i određenih društvenih grupa. Bojan Jovanović piše o preživjelom duhu stare i neupokojene NDH u savremenoj hrvatskoj državi. „Vraćanje traumi bez doživljene etičke katarze, ekstremni nacionalizam, šovinizam i rasizam postao je politička realnost iz koje ne prestaju da stižu prijetnje o snazi podmlađene hrvatske desnice spremne da noćnim spektakлом zamrzne krv u žilama svakom ko potcjenjuje njene prave namjere”, piše Bojan Jovanović.

Da je bivša Jugoslavija imala snage i volje da se tokom svog gotovo petodecenjskog baštinjenja narodnooslobodilačke borbe, ideala bratstva i jedinstva, obračuna sa avetima mračne prošlosti, potpuno suoči sa ideološkom, kulturnom i vjerskom podlogom genocidne NDH, pitanje je da li bi srpsko stanovništvo u Hrvatskoj devedesetih godina sa onakvim strahom i ratobornošću odgovorilo na osamostaljivanje te jugoslovenske republike, ali i da li bi i sa kakvim efektima reinkarnirale crne košulje, ustaški pozdravi i drugi simboli Pavelićevog režima. Samozaborav žrtava ustaškog režima tokom Drugog svjetskog rata koji je komunističkoj vlasti

bio prepostavka afirmisanju bratstva i jedinstva, ali i nedorečena sjećanja na zločine koje su pripadnici hrvatskog naroda počinili nad Srbima u Prvom svjetskom ratu, takođe potiskivana pred jugoslovenskim entuzijazmom kralja Aleksandra Karađorđevića, uzrokovala su poplavi strahova i ratobornih pokliča početkom devedesetih, a onda i potonji pogrom Srba iz Hrvatske.

Početkom 2018. godine, prilikom obilježavanja 76. godišnjice od ustaškog zločina u banjolučkim naseljima Motike, Drakulić, Šargovac i rudnika Rakovac, gdje je za nekoliko sati bez ispaljenog metka zvijerski ubijeno više od 2.300 Srba, među kojima i 551 dijete, tadašnji predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik je, pozivajući Hrvatsku da prizna genocid počinjen u Drugom svjetskom ratu, ukazao na krivicu komunističkih vlasti koje su prečutkivale ili prikrivale ovaj i ostale zločine NDH. Predstavljanjem zvijerski pobijenog srpskog stanovništva tek „žrtvama fašističkog terora“ istorijska istina ostala je nerasvijetljena. U poznatoj knjizi *Doba ekstrema* Erik Hobsbaum je zabilježio da je hrvatska ustaška država spremno sebe proglašavala većim nacistima od SS-a.

Todor Kuljić upozorava da ukoliko se porijeklo trauma ne rasvijetli, društvo se sve više vezuje za bolna sjećanja. Iako se smatra da čovjek živi u društvu a pati u samoći, postoje i kolektivne boli, otvorene rane na duši nacije. Krvari li ona za sunarodnicima koje su zlotvoriti otimali od porodica, vadili im organe u „žutoj kući“ i trgovali njima, je li to zajednička patnja zbog lomače civila u višegradskoj kući Omeragića, nad Kazanima na Trebeviću kod Sarajeva, Sijekovcu kod Broda, Korićanskim stijenama i Tomašici kod Prijedora? Nisu li te uspomene krvotoci čuvarima motiva za nove sukobe, ratnim huškačima, militantnim pravednicima i osvetnicima?

„Društva pogodjena strahom, kao i ona prožeta ozlojeđenošću, danas su na raskršću puteva. Mogu još više ići naruku tim strastima, a mogu pokušati

da suzbiju njihove izopačene posljedice“, naglašava Cvetan Todorov. Da li je uopšte moguće i na kakav način rasvijetliti i prevazići takva stanja? Postoji li koncept odnošenja prema traumatičnim tragovima minulog vremena? Onaj koji se naziva „suočavanje s prošlošću“ označava tendencije da se prikupe, razotkriju, objave i razjasne događaji iz ratne prošlosti (mučenja, ubistva, silovanja, etnička čišćenja itd.). Na primjer, početkom februara 2019. godine Vlada Republike Srpske imenovala je Komisiju za istraživanje stradanja u Srebrenici i Komisiju za stradanje Srba u Sarajevu tokom prethodnog rata, a u njima su se našli i poznati izraelski stručnjaci Gideon Grajf i Rafael Izraeli. No, sama odluka da se formiraju ove komisije izazvala je veoma burna i strasna negodovanja sa bošnjačke strane i sumnju u krajnje namjere. Inače, 2004. godine Republika Srpska je formirala Komisiju za Srebrenicu nakon što su porodice bošnjačkih žrtava tužile RS Domu za ljudska prava. U Republici Srpskoj smatraju da je izvještaj bio iznuđen, da je neobjektivan i u službi „satanizovanja Srba i RS“.

Timoti Garton Eš ističe da je jedna od velikih tema današnjice pitanje kako narodi treba da se odnose prema svojoj teškoj prošlosti, pritom misleći na sve postkomunističke zemlje Istočne i Srednje Evrope, ali i Argentinu, Urugvaj, Kambodžu, Etiopiju itd. U mnogim državama postoje komisije za istinu, udruženja za procese suočavanja sa prošlošću i slične asocijacije. „Ipak, Njemačka je (za sada) jedina zemlja koja se u tome okušala ne jednom, već dva puta: posle nacizma i posle komunizma“. Iako neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata dvije trećine Nijemaca nisu prihvatale tezu da je Njemačka isključivo odgovorna za rat, kasnije će se njihova parcepција značajno promijeniti.

S druge strane, Amerika se nikada nije izvinila zbog nuklearnog napada na Hirošimu i Nagasaki 1945. godine, u kojem je poginulo 140.000, odnosno 74.000 ljudi, a broj žrtava radioaktivnog zračenja se svakodnevno

povećavao. Na kamenom spomeniku u Hirošimi upisano je više od 250.000 imena. Amerika se nikada nije izvinila nevinim Japancima, iako udruženja žrtava to izvinjenje decenijama očekuju. Kada bi se povela ta tema slijedila bi podsjećanja da se ni Japan nije izvinio Kini i Koreji, obrazloženja da bi rat na Pacifiku trajao duže i da bi uzrokovao stradanja mnogih nevinih ljudi, da je Amerika morala da primora Japan na kapitulaciju, ali i da je Rusiji trebalo pokazati američku snagu. Bivši američki predsjednik Barack Obama sredinom 2016. godine izjavio je da mu ne pada na pamet da se izvinjava Japancima zato što smatra da je važno da javnost shvati kako „lidi usred ratova donose svakakve odluke“. Prethodni američki predsjednici su izbjegavali zvanične posjete Hirošimi, a tek od 2010. godine američki ambasador u Japanu počeo je da učestvuje u komemoracijama.

Međutim, najčešće se kao najbolji uzor drugima predstavlja njemački recept ukazivanja na nacistička obilježja i ideje u javnom životu, napore da se ona iskorijene, ali, prije svega, razjasne pitanja odgovornosti i krivice. U čuvenom djelu Karla Jaspersa *Pitanje krivice*, nastalom neposredno nakon Drugog svjetskog rata, naglasak je na maksimi kako je obaveza i pitanje ljudskog dostojanstva da se sagleda vlastita krivica za zla počinjena ljudima, identitetima, kulturama, čovječanstvu. Iako je podvlačio kako niko ne voli da sluša o krivici i prošlosti, Jaspers je tvrdio da svaki Nijemac treba da dijeli odgovornost pred zločinima počinjenim u ime njemačkog Rajha: „Mi kolektivno odgovaramo“! Prema njegovim razmatranjima, u pitanju su četiri vrste odgovornosti: krivična, politička, moralna i metafizička.

Veliki mislilac imao je snage i umio da se zagleda dovoljno daleko u budućnost. Nažalost, svjestan da će još dugo njemački narod pobuđivati nepovjerenje i suočavati se sa osudama Nijemaca i Njemačke od strane većeg dijela svijeta, Jaspers je poručio da se samo u krajnjoj otvorenosti i poštenju, može pronaći ne samo njemačko dostojanstvo, već i nova šansa.

Njegova odvažna i plemenita preporuka mogla bi da važi i za druge nacije pred tako snažnim iskušenjem. „Tamo gdje je svijest o krivici usvojena, lažna i nepravedna okrivljivanja podnosimo s mirom. Tada naš ponos i prkos kopne“, piše Jaspers.

Hana Arent je takođe pisala o dužnosti građana da preuzmu odgovornost za ono što je činjeno u njihovo ime, jer zla nisu počinili samo fanatici i psihopate već i obični ljudi koji bi olako prihvatali tumačenja kojim ih je zasipala država. Njemački istoričar Fric Fišer šezdesetih godina prošlog vijeka ukazao je na strašne rezultate istorijskog saveza njemačkih elita (u 19. i 20. vijeku), političkog i vojnog vrha, univerzitetskih profesora, inteligencije, bankara, industrijalaca, bogataša koji su kreirali ratobornu politiku i antidemokratske orijentacije. No, njemački recept, jasno je, ne može se primjenjivati bukvalno i doslovno na druge slučajeve, a naročito ne u postkonfliktnim, multietničkim društvima koja su prošla građanske, vjerske, etničke i nacionalne sukobe, gdje ni uzroci, ni dinamika i intenzitet, ni posljedice i ishodi ratova nisu uporedivi sa onim što se dešavalo sredinom prošlog vijeka. Ipak, upravo takav imperativ više od dvije decenije postavlja se pred balkanske narode, prije svega srpsku stranu u čijem okrilju se traži najveća krivica, čak i isključiva odgovornost za ratove devedesetih. To nikako ne znači da potpuna istina mora na vidjelo, ali postaje problem ako isto ne žele i druge strane, odnosno ako svako ne prihvati svoj dio krivice, suoči se sa vlastitom odgovornošću, ako to još postane i politička argumentacija za buduće sukobe.

Taj proces nije ni prijatan, ni jednostavan. Naprotiv. Zoran Avramović naglašava kako objašnjavanje i razumijevanje nacionalne prošlosti ima (dez)integrativan potencijal. Recepција прошлости креће се од monumentalizacije do nipodaštavanja. Zar su то jedina odredišta?

8. 3. Uzaludna izvinjenja

Kao neophodan primjer srpskim i balkanskim liderima neprestano se nametao gest njemačkog kancelara Vilija Branta, koji je 1970. godine u Varšavi pao na koljena pred spomenikom jevrejskim žrtvama.

Javna izvinjenja za zločine počinjene u ime „našeg naroda“, koja je trebalo da simbolički započnu procese pomirenja i istovremeno budu podsticaji za predstavnike drugih naroda za istim potezima, pretvarala su se u dnevnapolitičku propagandu, argumente o krivici za rat i priznavanje pogrešne politike, a za nacionalnu zajednicu čije su vođe to činile značile su slabost i samoponiženje, udovoljavanje tuđim nalozima i zahtjevima, pa su antagonizmi postajali sve snažniji. Ostali su zabilježeni takvi primjeri javnih izvinjenja. Bivši predsjednik Srbije Boris Tadić u Sarajevu se 2004. i 2007. godine izvinio zbog srpskih zločina. Bivši predsjednik bivše državne zajednice Srbije i Crne Gore Svetozar Marović 2003. godine javno se izvinio Hrvatima i Bošnjacima. Sličan gest uradio je i bivši predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić 2004. godine nazivajući Srebrenicu crnim poglavljem srpske istorije. Bivši premijer Srbije Aleksandar Vučić otisao je 2015. godine na spomen-područje Potočari, ali je tu doživio linč od strane okupljenih. Lider Bošnjaka Bakir Izetbegović 2010. godine izvinio se za „svakog nevinog čovjeka kojeg je Armija BiH ubila“, ali nije propustio dodati da kada se saberi svi zločini Bošnjaka „nisu ravni jednom satu zločina u Srebrenici“. Istovremeno, Izetbegoviću je trebalo više od 20 godina da oda počast stradalim na Kazanima – jami na Trebeviću u koju su bacani sarajevski Srbi tokom građanskog rata 1992-1995. godine. Premijer Kosova Hašim Tači odbio je 2008. godine da se izvini srpskom narodu za zločine OVK tokom 1999. godine uz opasku da „svi znamo ko treba da se izvini“ i poruku da „svi treba da se okrenemo budućnosti, a ne prošlosti“. Iste godine i tadašnji crnogorski predsjednik Filip Vujanović odbio je da se izvini BiH za učešće

Crnogoraca u ratu devedesetih. Bez rezultata ostao je i zahtjev nevladine organizacije Inicijativa mladih za ljudska prava iz Hrvatske koja je sredinom 2017. godine u okviru projekta „Izvinjenja“ tražila da se hrvatska vlast izvini za zločine tokom i posle operacije „Oluja“ 1995. godine.

Krajnji ciljevi suočavanja sa prošlošću su pomirenje i izgradnja mira, uključujući prihvatanje djela odgovornosti za rat, prepoznavanje međusobne patnje, priznavanje ljudskosti, razumijevanje sentimenata i stajališta druge strane, uspostavljanje povjerenja i oprاشtanje. No, strategija suočavanja sa prošlošću u društвima koja se veoma teško oporavljaju od posljedica građanskog rata, insistiranje da se „podvuče crta“ kako bi se „krenulo naprijed“, proizvelo je novu ratobornost u odnosu na proшlost, naročito onu blisku, gotovo parališуci sve druge društvene procese. Preokupacija prošlošću, eksploatacija ratnih strahota u dnevnapoličke svrhe, ponudili su udžbenički primer zloupotrebe jednog načelno pozitivnog i nužnog procesa.

Pored nedemokratskih obilježja političke kulture (post)konfliktnih strana, jalovosti institucija i akademske, medijske, građanske nedoraslosti takvom izazovu, prepreke su još očiglednije u motivima političkih elita i neupokojenim nacionalnim ambicijama. Tako začetke suočavanja sa vlastitom krivicom, javna izvinjenja lidera jedne strane, druga koristi kao argumentaciju za svoju ispravnost, izostavljajući priliku da paralelno čini isto, pa se u toj neuravnoteženosti i suprotna strana vrati početnoj poziciji, uvjeravajući se da je pomirenje nemoguće, a suočavanje s prošlošću podvala i put u samodestrukciju. Ne treba zaboraviti da je bivši srpski premijer Zoran Đindjić na zahtjev suprotne strane za izvinjavanje u ime srpskog naroda i države, naglašavao da mu to izgleda kao nametanje kolektivne krivice, pa je umjesto toga zatražio da se utvrde pojedinačne odgovornosti, kako Srba, tako i Albanaca, Hrvata, Bošnjaka.

Kako zadovoljiti pravdu, izgraditi povjerenje među narodima, suočiti se sa prošlošću? Devedesetih godina prošlog vijeka u literaturi se javlja pojam „tranzicijska pravda“ koji označava skup aktivnosti s ciljem uspostavljanja pravde i vladavine zakona u društvima u tranziciji. Nastojanje društava da se suoče sa tamnim stranama prošlosti, odgovore na masovne zločine i kršenja ljudskih prava, obuhvata pravne procedure, utvrđivanje činjenica, procesuiranje ratnih zločinaca, satisfakciju za žrtve i reparaciju, afirmaciju odgovornosti i sprečavanje ponavljanja zločina u budućnosti – drugim riječima, prelazak iz ratnog i poratnog u mirovno okrilje. U tom cilju osnovana je Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i kršenju ljudskih prava. Proces REKOM počeo je 2006. godine, uključujući saradnju pravnika, novinara, umjetnika, izbjeglica, logoraša, porodica žrtava i drugih kategorija s ciljem regionalnog rasvjetljavanja krvavog raspada jugoslovenske zajednice prilikom čega je stradalo ili nestalo više od 130.000 ljudi, dok je oko dva miliona stanovnika raseljeno. Istovremeno, zabilježeno je niz neuspješnih pokušaja formiranja Komisije za pomirenje kao vansudskog tijela, uz pitanja zašto bi se uopšte osnivala, čime bi se konkretno bavilo i na kakav način, ko bi je činio, koliki mandat bi imala i kakve domete, da li bi ostala nezavisna od politike i slično.

Kao jedna od glavnih prepreka procesima pomirenja u bivšoj Jugoslaviji ističe se odsustvo zajedničkih pogleda na prošlost. U tom kontekstu dolazi do poricanja ili umanjivanja sopstvene krivice i odgovornosti za sukobe, stradanja, materijalna i duhovna razaranja, odsustva hrabrosti i želje da se utvrde bilansi istorijskih stradanja, političke krivice. Radmila Nakarada zapaža da nedostaje jasna crta između prošlosti i budućnosti. Bez zaborava, ali i bez težnji za osvetom. U ratovima na ruševinama jugoslovenske države, koji su označeni najkrvavijim i najbrutalnijim na evropskom tlu poslijе Drugog svjetskog rata, dešavala su se masovna ubistva, najgori oblici nasilja, osim borbe za teritoriju uništavani su identiteti, rušeni spomenici,

groblja, vjerski objekti, zatirani tragovi prošlosti. Egzistencijalni strah za lične živote, ali i opstanak zajednice, traumatizovao je cijeli region, ali nije donio konačan i trajan ishod. Rat u Bosni i Hercegovini nije proizveo ni konačnu pobjedničku stranu kao ni priznatog poraženog, ali je uticao na nacionalne identitete – doveo do zbijanja redova unutar svakog naroda, fizičkog razdvajanja i segregacije, potpunog satanizovanja neprijateljskih strana. Najbolji primjer za to je insistiranje na suočavanju sa prošlošću u državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije, gdje je istorija isuviše prisutna u svakodnevnom životu, a česte političke i nacionalne konflikte prate i upotpunjaju istoriografski, medijski, umjetnički...

Na ovim prostorima kultura sjećanja i suočavanje s prošlošću predstavljaju teme koje posljednjih godina izazivaju ogromno interesovanje akademске i šire javnosti, a naročito su aktivne i glasne razne nevladine organizacije poput Helsinškog odbora za ljudska prava, Fonda za humanitarno pravo, REKOM-a, Žena u crnom i sličnih. Njihovi aktivisti govore o tranzicionoj pravdi, zagovaraju suočavanje s prošlošću, utvrđivanje istine o zločinima, zahtijevaju odgovornost krivaca i satisfakciju za žrtve. Predsjednik Fonda za humanitarno pravo Sonja Biserko optužuje Srbe i Srbiju da traže balans u izjednačavanju krivice, što je navodno politički stav. Međusobno okrivljivanje dve pozicije unutar srpskog društva ne jenjava od devedesetih pa nadalje. Npr. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji objavio je 2004. godine zbornik *Milošević vs Jugoslavija* u kojoj Sonja Biserko ističe kako Srbija „organizovano oplakuje svoje žrtve“, a još nije spremna da „uspostavi hronologiju zločina“. S pretenzijom da se rasvijetle događaji koji su prethodili krvavom raspodu Jugoslavije i tokom posljednjih ratova od 1991. do 1999. godine, Biserko navodi da su osamdesete godine minulog vijeka obilježila antijugoslovenska kampanja i „paranoično isticanje Srba kao žrtava istorije“ što je dovodilo do etničke homogenizacije i ratobornog raspoloženja.

Da na probuđenom srpskom nacionalizmu počiva najveća odgovornost mišljenje je čitave plejade intelektualnog i umetničkog kruga nazvanog tzv. druga Srbija. Neravnopravan položaj srpskog naroda u SFRJ, za čije stvaranje je dao najveće žrtve, da bi se našao izložen političkoj, ekonomskoj i kulturnoj diskriminaciji od strane naroda sa kojima živi, prije svih Slovenaca, Hrvata i Albanaca, na šta upozorava ozloglašeni Memorandum SANU iz 1986. godine, docniji uspon Slobodana Miloševića i oživljavanja kosovskog mita bili su uvertire za događaje koji će uslijedeti. U izdanju Centra za kulturnu dekontaminaciju 2011. godine objavljena je publikacija *Zloupotrebljene institucije: ko je bio ko u Srbiji od 1987. do 2000. godine*, koautorski rad Biljane Kovačević Vučo i Dušana Bogdanovića, u kojem je sastavljen spisak svih osoba koje su bile na funkcijama tokom vlasti Slobodana Miloševića. Bez obzira na to da li su ikada sumnjičeni za neki prekršaj, da li postoje indicije za bilo kakvu krivicu, ovi ljudi su označeni „nomentklaturom Miloševićevog režima“. Kao nasljeđe perioda kojeg su obilježili vojna agresija, unutrašnja represija, medijska propaganda, zloupotrebljavanje položaja i slično, ostaje traumatizovano, postkonfliktno srpsko društvo kojem, tvrdi Bogdanović, ukoliko se ne suoči sa prošlošću i ne izvuče valjane pouke, prijeti opasnost neuspjeha u stvaranju demokratske budućnosti i dostizanja međunarodno priznatih vrijednosti. Popisu grešnika Vučo dodaje „odvratne, ksenofobne tekstove Đorđa Vukadinovića“, „govor mržnje, ksenofobije i rasizma Slobodana Antonića“ itd. Ime književnika Dobrice Čosića je neizbjegno prilikom svakog nabranjanja srpskih nacionalista, a centralno mjesto Čosić zauzima i u knjizi *Dominantne i neželjene elite* Latinke Perović. S druge strane, desničarske organizacije objavljaju liste „izdajnika“ i „sr bomrzaca“ među kojima se po pravilu nalaze Latinka Perović, Sonja Biserko, Mirjana Karanović, Borka Pavićević, Miša Brkić i niz pisaca, umjetnika, novinara, raznih javnih

ličnosti i nevladinih organizacija koji problematizuju preovladavajuće narative o prošlosti.

8. 4. Echo haških presuda

Ubjedjenja da Međunarodni sud u Hagu za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije može da doprinese suočavanju s prošlošću i mirovnim procesima pokazala su se kao uzaludna. Haški tribunal je od 1993. do 2017. godine, koliko je postojao, optužio 161 osobu (među kojima 108 Srba), osuđeno je 90 optuženih (63 Srba), a oslobođeno 19, među kojima su npr. hrvatski general Ante Gotovina i komandant OVK Ramuš Haradinaj, dok se manje-više cijelo političko i vojno vođstvo Republike Srpske našlo među optuženima. Tribunal je srpskoj strani izrekao šest doživotnih robija i 758 godina zatvora, hrvatskoj 166 godina, a bošnjačkoj 41,5 godina zatvora. Iako je prema podacima republičkog Centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženja nestalih u građanskom ratu u BiH poginulo ili nestalo 29.070 pripadnika srpskog naroda, ogroman dio stanovništva protjeran, mučen, među kojima i žene i civili po logorima, presudama Haškog tribunala izrazito je bačena krivica na srpsku stranu, dok su hrvatska, a naročito bošnjačka i albanska strana ostale uvjerene da među njima nema onih koji su planirali, pripremali i činili zločine. Terorističke akcije i zlodjela vojnih i paravojnih jedinica koje su predvodili Hašim Tači, Rasim Delić, Atif Dudaković, prirodna smrt koja je preduhitrla suđenja Franji Tuđmanu i Aliji Izetbegoviću, oslobođajuće presude Seferu Haliloviću, Naseru Oriću, Ramušu Haradinaju, Anti Gotovini, uz euforične proslave i masovna odobravanja njihovih sunarodnika, očajanje i poniženje srpskih žrtava, njihovih porodica i nacionalnih sentimenata, ostala su u sjenci medijske propagande, stranih uticaja, političkog lobiranja,

zastršivanja i ubistava svjedoka, uništavanja, sakrivanja i ignorisanja dokaza, nemoći srpske strane da se nosi sa tolikim frontovima. Daleko od vidjela „pravde“ ostala su masovna groblja, spaljene kuće i bogomolje, oskrnavljena detinjstva, osakaćeni identiteti, gomile dokumenata, svjedočanstava, zabilješki, knjiga domaćih i stranih autora, među kojima i Karle del Ponte *Lov: Ja i ratni zločinci*, Ibrana Mustafića *Planirani haos*, Žerminala Čivikova *Krunski svjedok*, Pjera Peana *Pravedni rat za mafijašku državu*, Žaka Ogara *Evropa je skončala u Prištini* i mnoge druge. S druge strane, o osjećaju (ne)pravde Međunarodnog suda za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije posljednjih decenija govore političke i naučne elite svih strana, novinari, publicisti, nevladine organizacije ali i drugi. U knjizi *Mir i kazna, tajni haški ratovi između međunarodne pravde i međunarodne politike*, bivši portparol glavnog tužioca Haškog tribunala Flores Artman naglašava da su rad Tribunala iza kulisa ometale zapadne sile, u čemu su prednjačile Sjedinjene Države i Velika Britanija, s namjerom da on bude instrument u njihovim rukama. Između ostalih, u knjigama *Haški minotaur – Hag bez istine* (2002) i *Zloupotreba istorije u Hagu* (2008) srpskog akademika Koste Čavoškog ili *Zločinački sud u Hagu* (2008) i *Rasizam suda u Hagu* (2011) hrvatskog akademika Josipa Pečarića nalaze se žestoke osude na račun Haškog tribunala. Hrvatska novinarka i publicista Višnja Starešina krajem 2017. godine promovisala je knjigu *Hrvati pod KOS-ovim krilom: Završni račun Haškog suda*.

Ostaće upamćeno da je na kraju rada ovog suda, prilikom izricanja presude od 20 godina za učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu, hrvatski general Slobodan Praljak u sudnici i pred kamerama popio otrov, uz posljednje riječi: „Nisam ratni zločinac i s prezicom odbacujem Vašu presudu“. Njegova smrt u hrvatskom narodu dočekana je uglavnom kao viteški čin, a presuda grupi ratnog političkog i vojnog rukovodstva kao potvrda nepravde. Hrvatski istoričar Hrvoje Klasić je takve reakcije na

presudu nazvao ilustracijom nezrelosti hrvatskog društva u demokratskom smislu, a da bi to isto moglo da važi i za srpsko društvo koje nije kadro da se suoči sa svojom prošlošću. S druge strane, Radmila Nakarada naglašava da je Haški tribunal imao zadatak da svojim radom doprinese pomirenju, ali sada je očigledno da je pravnim i proceduralnim nedosljednostima više otežao nego što je podstakao pomirenje. „Asimetričan doseg haške ruke“ nije stigao Aliju Izetbegovića i Franju Tuđmana i poslije toga je nemoguće podvući crtlu.

Radovan Karadžić osuđen je marta 2016. godine na 40 godina zatvora, da bi marta 2019. godine ta presuda pravosnažnom odlukom Haškog tribunala bila preimenovana u – doživotnu robiju! Karadžić je, između ostalog, osuđen i za genocid u Srebrenici, napade na Sarajevo, progon civila, kršenje zakona i običaja rata, zločine protiv čovječnosti itd. Reakcije domaće i međunarodne javnosti pokazuju brojne protivrječnosti u doživljaju i tumačenju te presude. Tako npr. visoki predstavnik za BiH Valentin Incko ističe da presuda Karadžiću potvrđuje individualnu, a ne kolektivnu odgovornost. Takođe, glavni tužilac Serž Bramec naglasio je da Karadžićeva krivica nije krivica njegove zajednice. I američka ambasada saopštila je kako je u Hagu utvrđena odgovornost pojedinca, a da presuda treba da donese smiraj žrtvama i njihovim porodicama. Međutim, u BiH je presuda Karadžiću doživljena kao prst u kolektivnu odgovornost. Bakir Izetbegović nazvao ju je – potvrdom „genocidnom projektu“ Republici Srpskoj, Kolinda Grabar Kitanović – opomenom „velikosrpskoj politici“ itd.

Ako je Hrvatska, uz pomoć zapadnih sila, vojnički porazila Republiku Srpsku Krajinu i etnički očistila teritoriju, ako su u Federaciji BiH Srbi svedeni na nivo statističke greške, ako su Kosovo i Metohija poslije 1999. godine i NATO agresije ostali u samozvanoj državi u kojoj su ubistva i nasilje nad preostalim srpskim civilima, svetinjama, grobljima i

manastirima sveprisutni do danas, može li se, uzimajući u obzir događaje tokom cijelog 20. vijeka, dati za pravo Miloradu Ekmečiću kada tvrdi da je Republika Srpska „ostatak ostatka“ srpskog etničkog prostora nakon genocida koji se protezao cijelo minulo stoljeće. Ili je istina kod onih koji je nazivaju „genocidnom tvorevinom“, „ratnim pljenom velikosrpske ideje“ i slično, insistirajući da se srpski narod, po uzoru na nacistički recept, suoči sa sobom? Na kraju, da li horsko svaljivanje krivice na srpski narod, isključivo potenciranje odgovornosti u politici Slobodana Miloševića, Jugoslovenske narodne armije, ali i Srpske akademije nauka i umjetnosti, srpske političke i kulturne elite i njenih tobože hegemonističkih pretenzija, nacionalnih uobrazilja i duhovnih stranputica, može da bude temelj budućeg mira na Balkanu ili je predigra budućeg rata?

Zoran Avramović ukazuje na nacionalno dezintegracione misli i moralno srozavanje dijela srpske inteligencije koje se očituje kroz osporavanje vlastitog naroda sa stanovišta stranih interesa i pogleda, destruktivno kritikovanje kolektivnih vrijednosti, odnos prema nacionalnoj istoriji. „Kada je riječ o istorijskom pamćenju, onda se ono krivotvori i upodobljava savremenosti, a kada je riječ o bliskoj istorijskoj prošlosti (ratno razaranje SFRJ) zahtjeva sa 'suočavanje s prošlošću', sa eksplicitnim zahtjevom da se srpska nacija samokritikuje“, ističe Avramović. Samooptuživanje za građanski rat i raspad SFRJ, čak i za nasilje nad sopstvenim narodom, etničko samočišćenje, kritika nacionalne kulture i tradicije, prošlost kao izvorište grijeha i sramote. Ljudska i nacionalna prava Srba u Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori, Kosovu i Metohiji i Federaciji BiH nisu predmet njihovog interesovanja. Za bombardovanje Srbije od strane NATO saveza, zasipanje osiromašenim uranijumom, rušenje mostova, stradanje djece i civila, od Srba se traži da se samookrivljuju. I ne samo to, već i da se – samosatanizuju!

Todor Kuljić veruje da je za zrelij i odnos prema prošlosti mnogo korisnije neslaganje, jer je ono preduslov stalnog preispitivanja koje rasanjuje i opominje umjesto da stvara jednoznačnu i dogmatsku sliku. Naravno, to neslaganje ne znači iracionalno i isključivo sukobljavanje. Ako se nacionalno jedinstvo smatra najvećom vrijednošću, onda se u prošlosti koja podvaja i zavađa sunarodnike, npr. nekadašnje podjele na obrenovićevce i karađorđevce, ili četnike i partizane, nastoje zaboraviti podjele, ali ukoliko se kao imperativ prihvati preispitivanje prošlosti, poručuje Kuljić, upravo je za dobrobit nacije korisna ta stalna opomena na opasnost od „razjarenog nacionalnog bića“.

8. 5. Zaključani u istoriji

U procesima rehabilitacije starih i obrazovanja novih nacionalnih i političkih (id)entiteta na prostoru bivše Jugoslavije, očigledna su krajne suprotstavljenja gledišta na zajedničku istoriju, ali napetost i netolerancija u najizraženijem obliku postoje između onih naroda koji su prinuđeni da nastave živeti u istoj državi. Kolektivna memorija nije samo skladište međusobnih nesporazuma i podjela, već i konstitutivni element političke kulture koja utiče na stabilnost državne strukture i kvalitet društvenih odnosa.

Istoričar Darko Gavrilović podsjeća da neodgovorni političari izlaz iz savremenih političkih kriza traže politizacijom prošlosti! U tom nečasnom postupku asistiraju im samozvani stručnjaci za istoriju, ostrašćeni publicisti i tabloidni mediji. Oni pronalaze način da kolaboracioniste, etnonacionaliste i šoviniste opravdaju za zlodjela u prošlosti, minimiziraju zvjerstva nad drugim i sopstvenim narodom i tako, naglašava Gavrilović, „zlikovci postaju heroji“, a oni „raspirivači starih mržnji i predrasuda“!

Dok u Sloveniji, Hrvatskoj ili Srbiji možemo govoriti o manje ili više dominantnim politikama i kulturama sjećanja, u Bosni i Hercegovini ukorijenjene su duboke razlike između istorijskih narativa tri naroda, tri različita pogleda na događaje iz neposredne i dalje prošlosti, tri međusobno protivrječna djelovanja agenasa političke socijalizacije. Ako jugoslovenska država tokom čitavog vijeka nije uspjela da izgradi jugoslovensku naciju, jasno je zašto to nije moguće ni u BiH. U njoj se ne manifestuje jedinstven nacionalni identitet, bez obzira na to da li ga tumačili na tradicionalan ili moderan način, odnosno nastojali da definišemo kulturnu ili političku naciju. Ne postoji zajedničko „mi” kada su u pitanju kulturni kriterijumi, zajednički običaji i tradicija, jezik i religija, postojanje nacionalne svijesti, javnog interesa, lojalnosti državi, ustavnog patriotizma, saosjećajnosti i solidarnosti, politike i kulture sjećanja. Kao i u ostalim postkomunističkim zemljama, izvori identifikacije nisu mogli da budu politika načela ili principi pravde, već kultura i religija. Srbi i Hrvati u BiH ne prihvataju državne granice sa Srbijom i Hrvatskom kao rascjepe između nacionalnih, etničkih i kulturnih identiteta i teritoriju na kojoj žive smatraju svojim istorijskim vlasništvom. Dio bošnjačke elite jedno vreme je pokušavao da afirmiše ideju o naciji Bosanaca i Hercegovaca, ali je ona kompromitovana poistovjećivanjem bosanstva i bošnjaštva, proglašavanjem BiH svojim većinskim vlasništvom i sebe kao jedinog autohtonog naroda, što odbacuju srpska i hrvatska strana. Do nacionalnih identifikacija i istorijske aktualizacije nacionalnih ideja narodi u BiH dolaze različitim putevima, često ignorirajući kriterijume civilizacijskog pluralizma. Koliko je podijeljena BiH i kakva je njena politička kultura može se razotkriti kroz naizgled sasvim jednostavna pitanja. Ko smo mi? Kakva je naša prošlost? Zašto smo došli do ovog stanja? Kuda idemo?

Postoje mnogobrojna shvatanja uzroka i prirode bosanskohercegovačkog konflikta i nemogućnosti premošćavanja jazova i razvalina između etničkih

grupa koje žive u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici. Uzroci koji leže u osnovi tog konflikta pripisuju se čitavom spektru istorijskih, socijalnih i političkih činilaca, a posljednji građanski rat objašnjava se kao neminovni epilog dubokih kulturnih i vjerskih razlika. Više od dvije decenije nakon završetka oružanih sukoba koji nisu rezultirali konačnom pobjedom ili porazom jedne od sukobljenih strana, ali ni dobrovoljnim mirovnim sporazumom, u svakodnevnom političkom životu i međunacionalnim odnosima očigledna je dominacija pseudopolitičkih sadržaja. Predrasude i stereotipi kao konstante, čvrst bedem i gotovo nepremostive prepreke izgradnji stabilnog mira te odnose „drže napetim i zapetim kao puška, tako da su potrebni mali i nevidljivi povodi da bi iskrсли veliki i opasni nacionalni, vjerski i kulturni sporovi i sukobi“, kako to piše Šušnjić. Nakon višegodišnjeg angažmana na projektu „Bosanski identitet: (ne)vidljivi ožiljci rata“, italijanski fotoreporter Mateo Bastianeli rezimirao je: „Oni su zaključani u prošlosti“!

Kao spasonosno, a nerijetko i jedino moguće rješenje takvog stanja nameće se imperativ evropskih i regionalnih integracija, ali i dugoročne izgradnje „projektovanog identiteta“ kroz uvažavanje proživljenih iskustava, multikulturalnosti i pogotovo ravnoteže političkih interesa. Međutim, postoje čvrsta i rasprostranjena uvjerenja da se u BiH o evropskim integracijama govori samo deklarativno, dok se istovremeno odredbe Ustava i Dejtonskog sporazuma poštuju samo zbog prisustva međunarodnih arbitara i da bi se u slučaju njihovog povlačenja sukobi veoma brzo obnovili i rasplamsali. Mogli bismo konstatovati kako u BiH postoji primirje, odsustvo oružanih sukoba, ali ne i stanje mira. Manifestna strana bosanskohercegovačkog sukoba ogleda se kako u političkom životu, parlamentarnim, intelektualnim i medijskim debatama, dok je konflikt latentno prisutan u individualnim mišljenjima ljudi, stavovima i orijentacijama pripadnika različitih kulturno-etničkih zajednica.

Kultura sjećanja nije u funkciji planiranja budućnosti. Suočavanje s prošlošću pretvara se u brutalne ratove sjećanjem, političku propagandu, instrumentalizaciju žrtava i stratišta, školovanje neprijateljstava. Na svakoj strani potvrđuje se teza da, kada je u pitanju pamćenje žrtava, kolektivno stradanje i patnje ojačavaju sliku o sebi, dok osećanja časti i ponosa sprečavaju da se preispitivanje i priznanje vlastite odgovornosti utisne u zajedničko pamćenje. Razmatrajući „budućnost nedovršenog rata“ i neupokojene prošlosti, Ivan Lovrenović i Miljenko Jergović pišu da su političke napetosti konstanta, međunacionalne podjele cementirane, slike istorije suprotstavljenе, a na djelu je vraćanje uvijek istom motivu – mračnoj potrebi da se stalno obnavlja sjećanje na zlo koje su „nam“ uradili „drugi“. „Nepropisno upokojena, mračna prošlost ima vampirsку osobinu da se vraća, iznova i trajno, i da, trujući ih, određuje živote cijelih generacija“, zaključuju Lovrenović i Jergović.

Poricanje, umanjivanje i opravdavanje zločina počinjenih od strane svojih sunarodnika, dehumanizacija protivničke strane, oduzimanje dostojanstva sjećanju druge strane imaju eklatantan politički cilj – nastavka rata drugačijim sredstvima, odnosno postizanje gotovo istih ciljeva koju su fizičkom konfliktu i prethodili.

Naglašavajući da ni dvije i po decenije nakon međunarodnog priznanja BiH nije uspjela da se konstituiše kao pravna, održiva i funkcionalna država, politikolog Mile Lasić upozorava na njegovanje „kulture zaborava“, odustajanje od propitivanja vlastite odgovornosti, nespremnost i nesposobnost vođenja dijaloga i iznalaženja političke volje koji bi vodili do kakvog-takvog međunacionalnog zbližavanja, a time samim i jednog od najvažnijih preduslova za izgradnju demokratskog društva. Rješenje bosanskohercegovačke drame nije u negiranju njenih političkih, kulturnih i vjerskih različitosti, već u samorefleksiji njene „izlomljene prošlosti“ i

podijeljene stvarnosti, uvažavanju složenih identiteta, konsenzualnoj političkoj kulturi. Nespojiva su sa zajedničkom budućnošću, smatra Lasić, njegovanja sjećanja samo na žrtve vlastitog naroda, uz organizovano poricanje i zaboravljanje vlastitih ličnih i kolektivnih sramota, sa kojima pod ruku idu i proizvodnje političkih iluzija –na srpskoj i hrvatskoj strani separatističke, a na bošnjačkoj strani unitarističke prirode, na šta je protraćena četvrtina vijeka.

Zato je neophodna saglasnost političkih i intelektualnih elita tri konstitutivna naroda o zajedničkom životu i ciljevima, što uslovljava odgovornu konsocijacijsku demokratiju i svijest da ignorisanje strahovitih zločina iz bliže ili dalje prošlosti, u kojoj je svaki narod imao žrtve i ubice, paradigmе nasilja, ideološke zablude i nacionalistička izobličenja, predstavlja odricanje od sopstvene ljudskosti. Novembra 2017. godine, Andreas Ernst u švajcarskom dnevniku *Noje Cirher cajtung* objavljuje članak u kojem naglašava da se nijedan od naroda i ni u jednoj zemlji bivše Jugoslavije već 20 i više godina ne bavi svojim, već tuđim zločinima i da nema suočavanja s ratnim događajima bez tabua. „Nedostaju razlikovanja između kolektivne krivice i kolektivne odgovornosti“, Ernst zapaža da Slovenci i Hrvati kao pobjedničke strane ne vide povoda za samorefleksiju, njeguju dogmu o svom „čistom ratu“, dok se posebno ističu poteškoće kada su u pitanju ratovi u BiH i na Kosovu, koji su nasilno okončani spolja, intervencijom Zapada protiv srpske strane. Uloga estranog faktora u raspletima ratnih sukoba između lokalnih naroda do danas se različito tumači u spektru od humanitarne akcije do bezočne agresije. U srpskoj, bošnjačkoj ili albanskoj kulturi sjećanja tomahavke kojim je NATO zasipao vojne i civilne položaje imaju posve suprotna mjesta.

Kada je u pitanju mogućnost pomirenja unutar BiH, za razliku od onih koji tvrde da ono u velikoj mjeri izostaje zato što je državno uređenje i dalje

predmet spora, Radmila Nakarada smatra suprotno: To što proces pomirenja gotovo da nije ni započeo (suočavanje svakog od aktera sa istinom o vlastitoj odgovornosti i postizanje saglasnosti o neposrednoj prošlosti što je glavna prepreka miru), upravo zbog toga nema ni saglasnosti o obliku državne strukture koja bi zadovoljila sve strane. Umjesto otvaranja mirovnog procesa, konflikt se nastavio međusobnim okrivljivanjima, umanjivanjem ili potpunim negiranjem protivničkog stradanja, osporavanjem ljudskih žrtava, isticanjem kulturnih razlika itd. Mogli bismo konstatovati da su u BiH posljednje decenije natopljene neobuzdanom strašcu isticanja odvojenih kulturnih identiteta. Kao preduslov dugotrajnog mira, pomirenje ne može da bude silom nametnuto, ni iznuđeno. Njegova suština je dobovoljnost. „Pomirenje je veoma otežano ako svaka strana nakon okončanja fizičkog nasilja vidi sebe kao žrtvu, tj. produži sa bezuslovnom odbranom vlastitog ponašanja, poricanjem (ili minimiziranjem) sopstvene krivice i odgovornosti, pridajući svojim nasilnim potezima isključivo reaktivno svojstvo“, ističe Nakarada.

Todor Kuljić upozorava da se u etnocentričnoj kulturi sjećanja zločin projektuje u incident i svaljuje na kriminalce. Na primjer, mnogi sa bošnjačke strane sve zločine nad srpskim civilima u Sarajevu pripisuju lokalnim bandama Juke Prazine ili Mušana Topalovića Cace, ne dozvoljavajući da se raspozna i odredi odgovornost Alije Izetbegovića i Armije BiH, dok istovremeno osuđuju svaki pokušaj komparacije sa primjerima suprotne strane.

Kuljić smatra da veoma značajno da u narative o vlastitoj naciji treba integrisati i „sjenke prošlosti“, npr. da Srbi uz oslobođilačke ratove pamte i Srebrenicu, Hrvati da ne razdvajaju sjećanje na Oluju od Jasenovca itd.

Onaj ko određuje prošlost, podsjeća Kuljić, određuje i budućnost. „Stvarati istoriju znači opisivati prošlost sa stanovišta budućnosti“. Više od deceniju i

po nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, Bošnjaci, Srbi i Hrvati ostali su na polaznim interpretacijama karaktera rata, rata kojeg jedni nazivaju otadžbinskim, drugi domovinskim, a treći agresijom. Naročito dramatična je rasprava o upotrebi i zloupotrebi pojmove agresija i genocid, prostačka rasprava koja opstavlja bilo kakvu mogućnost izgradnje zajedničke kulture sjećanja, ali može da ima i zlokobne dugoročne posljedice za sve aktere, jer odbija da se zaista sagleda sva složenost teške krize, okamenjivanje stereotipa o zločincima, zabrane razmišljanja i stvaranje tabua, a na taj način vodi u neke buduće agresije, osvete, pa i genocide. Zastrašujuće je da u tome saustvariće i akademski zajednici, da naučni radnici služe sramnim dnevnapolitičkim obračunima. Istorijač Srđan Cvetković navodi da se političke podjele prelivaju u nauku i tako sužavaju istraživački okvir. Najskorija prošlost pokazala je da „prečutkivanje političke represije i zločina“, koje je decenijama ranije bilo zabranjena tema, kao i izostanak kritičkog odnosa, nekažnjavanje počinilaca zločina – uzrokuju njihovo ponavljanje!

Na kraju, postavlja se pitanje suočavanja sa budućnošću i izgradnje mira i saživota. Preispitivanje mračne strane nacionalne prošlosti, tvrdi Todor Kuljić, nije važno samo zbog toga što ona nije prevladana i što nije prošla, jer ona ne može i ni ne treba da prođe. Prohujala vremena treba osjećati i razumjeti, ali ne i robovati slikama prošlosti. Taj proces nije nemoguće započeti bez dijaloga o prošlosti, ali i svijesti da kulture sjećanja ne mogu biti zatvorene i isključive, da je neophodno obrazovanje za toleranciju i izgradnju mira – kako bi svaki pojedinac i svaki narod birao šta će biti s njim u budućnosti! Opraštanje, koje zagovara svaka religija i koje je preduslov pomirenja, odnosi se na proces u kojem žrtva dobrovoljno odustaje od osvete. Pomirenje podrazumijeva političku volju, ali i kreiranje pozitivnog okrilja, pridobijanje javnog mnjenja – što isključuje bilo kakvu zloupotrebu nacionalnih tenzija koje su uobičajene tokom predizbornih

kampanja ili kriznih situacija. Kao imperativ se nameće i pisanje zajedničkih udžbenika, ali taj poduhvat je nemoguć bez uravnoteženog pogleda na prošlost iz koje vrebaju termini izdaja, okupacija, agresija, silovanje, danak u krvi, pravo prve bračne noći, genocid i slično.

Razgovori o mračnim stranama nacionalnih prošlosti ne mogu i ne smiju da prestanu, ali ne tako da budu izvorište mržnje i revanšizma. Nastojanja da se falsificuje istorija vrijeđa lična i kolektivna sjećanja žrtava. Poštovanje nekadašnjeg neprijatelja, razumijevanje i uvažavanje međusobnih identiteta i kultura sjećanja, prevazilaženje stereotipa „krivac-žrtva”, kao i prosvjećivanje stanovništva i stvaranje istinski demokratskih institucija značilo bi i neophodnu promjenu političke kulture. Međutim, posebnu pažnju treba usmjeriti na činjenicu da međusobna priznanja, odnosno prihvatanja tuđih identiteta, znače i prihvatanje „autentične tuđe slike o sebi“, kao i opasnost, ali i neminovnost da samokritičan pristup suočavanju sa vlastitom prošlošću političke elite drugih naroda zloupotrebljavaju kao argumente o svojoj pravičnosti.

Zadatak je da se uspostavi odgovarajuća ravnoteža u kulturama sjećanja srpskog, hrvatskog, bošnjačkog, albanskog i ostalih naroda koja ne može i neće predstavljati konfliktni potencijal i prepun rezervoar budućih sukoba, već podsticati unutrašnje demokratske i civilizacijske preobražaje, međusobna približavanja i iskrenu saradnju.

O autoru

Đorđe Vuković (1971) je vanredni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci gdje predaje nastavne predmete Politička kultura, Politički konflikti, Politike svakodnevnog života, Srpska politička misao itd. Objavio je desetak naučnih knjiga i pedesetak naučno-istraživačkih radova iz oblasti političke teorije, politike identiteta, kulture sjećanja, demokratije, javnog mnjenja i masovnih medija. Između ostalih, napisao je monografije „Ideološki parografi medijskog izvještavanja“ (2009), „Temelji i razvaline političke kulture“ (2011), „Kontekst političke kulture“ (2014), „Predstraža slave i plača“ (2018) i „Kulturna uporišta politike“, koautor (2018).

Gostujuća predavanja održava na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, a više od decenije predavač je na Političkoj akademiji koju Fondacija Friedrich-Ebert-Stiftung organizuje u saradnji sa civilnim sektorom. Izlagao je referate na mnogobrojnim regionalnim i međunarodnim naučnim i stručnim skupovima. Član je Odbora za političke nauke Akademije nauka i umjetnosti BiH i Udruženja književnika RS. Već dvije i po decenije piše kolumnе i komentare za medije iz BiH i cijelog prostora bivše Jugoslavije u kojima se njeguju slobodna i kritička misao.

Knjiga „Društvo u sumraku“ Đorđa Vukovića, koja predstavlja pravo osveženje na akademskoj i javnoj sceni, čitaoca navodi da preispita svoju poziciju u društvu i lični angažman koji ulaže u promociji javnog dobra. Autor jasnim i britkim jezikom pravi snažnu argumentaciju u prilog odgovornom građaninu i savjesnom intelektualcu koji ne popušta pred banalnošću, konformizmom i pretvaranju politike ponekad u spektakl, a ponekad u teror. Odbrana prostora slobode dolazi iz pozicije koja je danas pomalo zaboravljena. Radi se o moralnim argumentima, onim koji pozivaju na odgovornost i dužnost. U prevlasti ekonomskih i institucionalnih teorija u politici, stari način moralne odbrane javnog prostora od bahatosti i tiranije postao je skoro pa anahron. Otuda je Vukovićevo vraćanje na moralnu argumentaciju kako osvježavajuće tako i otrežnjujuće. Posebna zrelost autora u razmišljanju i postavci ideja sreće se u konceptualizaciji tema kolektivnog sjećanja i političke memorije. Radi se o jednoj zdravoj kritici društva koja može poslužiti donosiocima političkih odluka, ali i svim onima koji aktivno učestvuju u političkom životu da razumiju koliko su važni ovi fenomeni i da od njih zavisi pravac kojim će društvo ići u budućnosti: prihvatanje ili odbacivanje, pomirenje ili mržnja, pravda ili osjećanje bespomoći.

doc. dr Bojan Vranić

Dosadašnji naučni i književni opus, a posebno knjiga „Društvo u sumraku“, Đorđa Vukovića svrstava u skupinu onih rijetkih stvaralaca koji se trude da svijetu daju viziju budućnosti izgrađenu na temelju moralnih vrijednosti i načela. U njegovoј pisanoj riječi je snažno osjećanje za jednakost, istinu i pravdu. U ovoj knjizi Vuković ispisuje jedno od najboljih objašnjenja odnosa političkih elita podijeljenog i postkonfliktnog društva BiH prema svom narodu. Obračunava se protiv mediokriteta iz zvanične politike, kulture, obrazovanja, biznisa i drugih polja društvenog djelovanja i taj svijet licemjerstva i devijantnosti objašnjava i kritikuje objektivno i tačno, iznoseći brojne rizike traganja za istinom i njenim objavljivanjem u BiH. Bez sumnje, knjiga „Društvo u sumraku“ ima svoje književno bogatstvo, ali i naučno utemeljenje i opravdanost. Ona je sinteza društvenog i političkog, naučno traganje za istinom i rješenjima u BiH. Korisna budućim istraživačima, ova knjiga je istovremeno i potencijalni udžbenik za sve one koji žele da upoznaju ovdašnjeg čovjeka, narod i politiku, dio je procesa političkog opismenjavanja društva u kojem živimo. Ova knjiga može da pripada oblasti političke etike, političke kulture, političke sociologije, političke filozofije, pa čak i političke psihologije. To što je pisana razumljivim jezikom govori o velikoj sposobnosti Vukovića da nauku predstavi i učini razumljivom i dostupnom svima.

doc. dr Vlade Simović